

Im Lande des Blutes und der Tränen

Erlebnisse in Mesopotamien
während des Weltkrieges

von

Jakob Künzler

1921

Tempel-Verlag in Potsdam

JEREWANER STAATSUNIVERSITÄT
Institut für armenologische Studien

JAKOB KÜNZLER

IM LANDE DES BLUTES
UND DER TRÄNEN

ERLEBNISSE IN MESOPOTAMIEN
WÄHREND DES WELTKRIEGES (1914-1918)

HERAUSGEGEBEN VON
HANS-LUKAS KIESER

Aus dem Deutschen übersetzt von
Dora Sakayan
und
Evelina Makarjan

JEREWAN
VERLAG DER STAATSUNIVERSITÄT JEREWAN
2011

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ

ՅԱԿՈԲ ԲՅՈՒՆՅԼԵՐ

**ԱՐՅԱՆ ԵՎ ԱՐՅՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ**

**ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻՑ՝
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)**

**ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՍ ԲԻՋԵՐ**

**Գեղամաներենից թարգմանեցին՝
Դորա Սաքայան
և
Էվելինա Մակարյան**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2011**

ՀՏԴ 941 (479,25):960

ԳՄԴ 63.3(22)+63.3 (5Թու)

Ք 677

Քյունցլեր Յակոբ

Ք 677 Արյան և արցունքի երկրում: Տպավորություններ Միջագետքից՝ ալիսարհամարտի տարիներին (1914-1918)/ Յ. Քյունցլեր: ԵՊՀ, Հայագիտական Հետազոտությունների ինստիտուտ: Թարգմ.՝ Դ. Սաքայան, է. Մակարյան: Վերահրատ. Հ.-Լ. Քիզեր.- Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2011. 200 + 10 էջ ներդիր:

Գիրքը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը: Քյունցլերը ականատես է եղել 1915 թ. Ուրֆայի Հայ բնակչության բնաջնջմանը: Նրա նկարագրությունները հաստատում են, որ Հայ ժողովուրդը նահատակվել է օսմանյան կառավարության նախատեսած ծրագրի համաձայն:

ՀՏԴ 941 (479,25):960

ԳՄԴ 63.3(22)+63.3 (5Թու)

ISBN 978-6-8084-1618-8

© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2011

© Թարգմանիչների Համար, 2011

© 1999 Chronos Verlag, Zürich, 2. Auflage 2004

Հանս-Լուկաս Քիզեր

ՅԱԿՈԲ ՔՑՈՒՆՑԼԵՐԻ՝ «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

80-ական թվականների սկզբին, երբ շատ մարդիկ Թուրքիայից Եվրոպա և Շվեյցարիա էին փախչում, իմ ուշադրությունն իր վրա հրավիրեց Հորիցս ժառանգություն մնացած մի փոքրիկ, խունացած գրքույկ: Հեղինակը՝ 1949 թ. մահացած չվեյցարացի հիվանդախնամ Յակոբ Քյունցլերն էր, որին 1947 թ. վերջերին շնորհվել էր Բադելի համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում: Հանձին Քյունցլերի ես տեսնում էի մի հայրենակցի, որն ապրելով հայերի, թուրքերի և քրդերի միջցեղային և միջկրոնական չփոմենների միջավայրում, ձեռք էր բերել տպավորիչ փորձառություն: Նա գրեթե քառորդ դար ապրել էր օսմանյան Ուրֆայում (1899-1922) և այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը՝ Լիբանանում (1923-1949): Ուրֆա քաղաքը գտնվում է հյուսիսային Միջագետքում, ներկայիս Թուրքիայի հարավարևելքում՝ սիրիական սահմանի մոտ: Ուրֆա քաղաքն ու գավառը օսմանյան չրջանում կրում էին մի քանի մշակույթների կնիք՝ թուրքական, հայկական, քրդական, արաբական և քրիստոնեա-ասորական: Բացի դրանից, այնտեղ կային նաև հրեական և հունական փոքրիկ համայնքներ: 1919-20 թթ. ձմռանը, հայրենի Բադել քաղաքում անցկացրած արձակուրդի ընթացքում, Քյունցլերը գրել է առել պատերազմյան Ուրֆայից իր «տեսածն ու ապրածը»: Առաջնորդվելով պատասխանատվության ղեկավարությամբ, որով նա համակվեց որպես սոսկալի իրադարձությունների առանձնահատուկ վկա, 1920 թ. գարնանը Քյունցլերը՝ չնայած հատուցումից վախեցույ մտերիմների դիմադրություններ, որոշեց հրատարակել իր գրառումները: Մեկ տարի հետո Պոտսդամի Թեմիկել հրատարակչությունը դրանք լույս ընծայեց «Արյան և արցունքի երկրում»¹ գրքով, որը պատմում է պատերազմի և տառապանքի մասին Ուրֆայի

տարածաշրջանում: Այն՝ քաղաքականապես չեղոր դիտորդի անպահույժ վկայությունն է առաջին՝ արդիական միջոցներով կաղմակերպված ցեղասպանություն մասին, որը 1915 թ. օսմանահպատակ Հայերի նկատմամբ իրագործվեց երիտթուրքերի ռադմական վարչակարգի ձեռքով: Այս վավերագրի պատմական նշանակությունը մեծ է նրանով, որ Հեղինակը՝ որպես ղեկավար մոտիկից տեսած մարդ պարզարանում է, թե ուրն է կանոնավոր Հեռագրերով ղեկավարվող և կենտրոնական իշխանություն կոմիսարների կողմից Հսկվող «տեղահանումներ» բառի ընդունակատական իմաստը: Թուրքիայում՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նացիստական Գերմանիայում այդ բառը չէր նշանակում մի ժողովրդի՝ իր ապրած ընկալալարից տեղափոխումն ու վերարձակեցումը: Այն պարզապես նշանակում էր նրա ընաճնջումը: Քյունցլերի՝ որպես ականատեսի, վկայությունը աշարջորեն փաստագրում է տարածքում և տեղում իրագործված՝ ոչնչացման թողարկված քաղաքականությունը: Սակայն ի տարրերություն Շոաֆի, այսինքն՝ Հրեաների ողջակիզման (Holocaust), Հայերի ցեղասպանության փաստը եվրոպական տիրող պատմագրության մեջ Հանիրավի մինչև օրս չի ներկայացվել որպես ընդհանուրի կողմից ընդունված և բացերից Հայտարարված իրողություն: Մտահոգիչ է Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկությունները իսպառ բացակայությունը գերմանալեզու դպրոցական դասագրքերում²:

Քյունցլերի ուղին դեպի ճգնաժամից ցնցված Թուրքիան

Յակոբ Քյունցլերը ծնվել է 1871 թ. Ապենցել Աուսերհոդեն (Appenzell Ausserrhoden) կանտոնի Հունդվիլ (Hundwill) գյուղում: Ծագումով չքավոր ընտանիքից էր և մանկության տարիներին Հաճախ է աշխատել: Վեց տարեկան Հասակում կորցրել է Հորը, տասնմեկում՝ մորը, որից Հետո մեծացել է աղքատականների մոտ: Սովորել է Հյուսնի արհեստը, ապա 1891-ին մեկնել է Բադել, որտեղ ստացել է Հիվանդախնամի (դիակոն) կրթություն: 1898 թ. Ուրֆա մեկնած ռազմային բժիշկ Հերման Քրիստի միջոցով, ընդունվել Հոգևորական Յոհաննես Լեփսիուսը ծանոթացել է Քյունցլերի Հետ և ներգրավել նրան «Հայ-

կական նպաստամատույց» կաղմակերպության մեջ: Որպես այդ կաղմակերպության աշխատակից, 1899 թ. Յակոբ Քյունցլերը ուղևորվել է Ուրֆա, որտեղ ստանձնել է ըմբիշ Հերման Քրիստի օգնականի պաշտոնը: Նույն տարում Լեփսիուսը՝ իր ղեկավարած «Հայկական նպաստամատույց» կաղմակերպության Հիման վրա ստեղծել է «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կաղմակերպությունը՝ Բեռլինն ընտրելով որպես նստավայր: Քյունցլերի Հիվանդանոցը, որը 1897 թ. Հիմնել էր ցյուրիխցի բժշկուհի Ժողեֆինե Յյուրխերը, դարձավ Ուրֆայում բժշկական գործի խաղաղ ղեկը: «Ծվեյցարական Հիվանդանոցը» մինչև աշխարհամարտի ավարտը մնաց Արևելքում գերմանական առաքելության պարտականությունների մի մասը, իսկ այնուհետև՝ մինչև 1922 թ. իր լուծարումը, դարձավ չվեյցարական Հաստատություն: Դրանից առաջ ևս, այդ Հիվանդանոցը կարողանում էր իր աշխատանքն իրականացնել չնորհիվ Ծվեյցարիայից եկող նյութական օժանդակության, Հատկապես Բադելի մարդասիրական շրջաններից:

Հայկական ցարդերը պատճառ դարձան, որ եվրոպացիները «Թուրքիայի խորքերում» բարեգործական աշխատանքներ ծավալեն: Դեռևս 1895 թ. վերջերին Ուրֆայում տեղի ունեցավ՝ այնտեղ ներկա գտնվող ամերիկացի միսիոներուհի Կորինա Շաթուրի ընտրվեց զբոսաշրջության «Ողջակիցում», որի ժամանակ քարյուղով ողողված 3000 Հայեր Հրկիզվեցին քաղաքի մեծ եկեղեցում: Նույն տարում, նույնքան մեծ թվով՝ գրեթե բացառապես տղամարդիկ, ղոհվեցին Ուրֆայի փողոցներում և տներում տեղի ունեցող կոտորածների ժամանակ: Իսկ Հրեաներն ստացան դիակները քաղաքից դուրս տանելու և ընդհանուր գերեզմաններում թաղելու նողկալի պարտավորությունը¹: Օսմանյան արևելյան նահանգներում իրագործված ցարդերը, որոնց զոհ գնաց 100.000 Հայ, և որոնց մասին լուրը 1895 և 1896 թթ. եվրոպական և անգլոսաքսոնական աշխարհի բոլոր մասերում դայրույթի ալիք բարձրացրեց, թեև արևմտյան երկրների արտաքին քաղաքականության վրա որևէ ազդեցություն չունեցավ, սակայն Գերմանիայի, Ծվեյցարիայի և եվրոպական այլ երկրների Հասարակայնության լայն շրջանակների Համար Հանդիսացավ Թուրքիայից ստացած առաջին խառնիչ տպավորությունը: Այդ իրադարձություններից առաջա-

ցած ցնցումը Լեփսիուսի, Յյուրխերի, Քրիստի և Քյունցլերի նման մարդկանց համար մղիչ ուժ դարձավ, որպեսզի այդ մարդիկ անխոնջ նվիրումով տեական գործունեություն ծավալեն օսմանական Թուրքիայում մարդու իրավունքների, փորձամասնությունների և կրոնական բախումների բնագավառներում: Այդ խմբի յուրաքանչյուր անդամ՝ նայած գտնված վայրում ձեռք բերած անձնական փորձին, մշակեց երևույթների մասին համեմատարար ուրույն ըմբռնումներ և ցմահ կապված մնաց Մերձավոր Արևելքին: 1895-ի ջարդերը չատևարողացիների և ամերիկացիների ուղեղում դրուժնեցին «արյունարբու սուլթանի», «բարրարոս իսլամի» և «վայրագ թրքության» կարծրատիպ և հարատև պատկերներ: Մյուս կողմից, մասնավորապես գերմանացի քարոզիչները, հայերին ներկայացնում էին որպես «այլասերված ցեղ», «Արևելքի հրեաներ», որոնք զավեր էին լարում և միջազգային հասարակայնության մեջ դրողված էին ռանսարկություններով՝ ուղղված Թուրքիայի կուռ և հայրենասեր մեծամասնության դեմ:

1896 թվականին Մեծ Բրիտանիայի և Շվեյցարիայի հասարակության պատշաճության չափանիշը միջկրոնական բնույթ ունեցող հայամետ շարժման մասնակից լինելն էր: Շվեյցարացի քաղաքական գործիչները և եկեղեցական ու պետական հաստատությունների անդամները համապատասխանաբար էին իրենց դրսևորում երկրով մեկ կաղմակերպվող րաղմաթիվ միջոցառումների ժամանակ: Եկեղեցական և պետական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև հրեա անհատներ (նրանց թվում առնվաղն մեկ ռարրի), համայնավարներ ու մասոններ նույնպես իրենց համերաշխություն էին հայտնում այդ շարժմանը: Այդ ամենի ետևում թաքնված էին միասնական արժեքներ ու հայացքներ, ինչպես նաև մարդու միջազգային իրավունքների զաղափարների միտումը՝ ուղղված ցեղատյացության, ազգայնամոլության և իմպերիալիզմի դեմ: Սակայն անմիջապես հիմնադրված Բաբե-գործական կաղմակերպությունների Թուրքիա ուղարկված ներկայացուցիչները 1896-1997 թթ. որևէ դիվանագետից, րացի րրիտանացիներից, իրենց գործունեության մեջ աղղու աջակցություն չստացան: Գերմանական դիվանագիտությունը հրաժարվում էր որևէ հովանավորություն ցույց տալուց այն

Հայրենակիցներին, որոնք զրազվում էին հայերի քաղաքականապես նուրբ թեմայով և ճանապարհորդում էին օսմանյան արևելյան նահանգներով: Սակայն պատկերը փոխվեց մի քանի տարի հետո: Այդ ժամանակ գերմանացիները մեծ ջանք էին թափում տիրանալու արդեն ստեղծված գերմանական միսիոներական հենակետներին, այդ թվում և Ուրֆայում եղածներին՝ դրանք Թուրքիայի հետ իրենց քաղաքականության մեջ օգտագործելու նպատակով⁵:

Յակոբ Քյունցլերը դարձավ գլխավոր հենակետը Յոհանես Լեփսիուսի փոքրիկ առաքելական կաղամկերպության, որը 1896-ին ամերիկյան բողոքական միսիոներության առաջարկով՝ որպես կենտրոն, ընտրեց Ուրֆան: Իր գործնականությամբ և վստահելիությամբ Քյունցլերը ներկայացնում էր Լեփսիուս անխոնջ իղեպետի և հրապարակախոսի հակադրություն: Վերջինս իր անձնական մեծ նվիրածությամբ երեք տասնամյակ շարունակ ոչ միայն օգնություն հասցրեց ղոհներին, այլև անգնահատելի հրապարակախոսական գործունեություն ծավալեց հանուն Հայ Դատի⁶: Քյունցլերը նաև շնորհալի գրող էր: Նրա ուժը՝ ապրածը անմիջապես նկարագրելու կարողությունն էր, մի ռան, որի նշանակությունը դուրս է գալիս անձնականի չըջանականից: Քյունցլերը բաղմամբով հողվածներ է հրատարակել, ինչպես միսիոներների օրգան «Der Christliche Orient» ամսագրում, այնպես էլ այլ թերթերում և ամսագրերում: Նա գրել է նաև տասից ավելի գրքեր ու գրքույկներ⁷: Նա խոսում էր թուրքերեն, քրդերեն, հայերեն և արաբերեն: Որպես հաղորդասեր մարդ, նա չփման մեջ էր Ուրֆայի աշխույժ և լարված տարածաշրջանի մարզկանց ամենատարբեր խմբերի հետ: Օրինակ, 1901 թ. նրան տեսնում ենք Ուրֆայի գավառի սահմաններից էլ դուրս, քրդերի աղղեցիկ առաջնորդ Իրրահիմ փաշայի վրանում որպես վերջինիս հյուրը⁸: Ասորիների համար նա հիմնել էր դպրոց (գլուխ 1): Նա մոտ ընկերներ ուներ քրդերի, թուրքերի, արաբների, ասորիների և ընկանարար՝ հայերի շրջանում, որոնք առաքելական իր աշխատանքում առաջին տեղն էին զրավում: Թեև նրա շարադրանքները գերծ չէին իր ժամանակներին հատուկ կարծրատիպերից, դրանք ընդհանուր առմամբ աչքի են ընկնում իրենց բաց հայացքով դեպի կրոնապես, սոցիալապես կամ ազգու-

Թյամբ ուրիշը, ինչպես նաև կուսակցությունն ու զաղափարա-
խոսությունը չըջանցող հեռապատկերով և ընկալման ռազ-
մադանությունը: Նրա գրվածքները հարուստ են առօրյայի
պատմություն կարևոր մանրամասներով:

Ջնայած ծայրահեղ արյունոտ դարավերջին և դրա հակա-
հայկական տրամադրություններին, քրիստոնյաների ու մու-
սուլմանների համատեղ կյանքը Ուրֆայում, ինչպես և օսման-
յան Թուրքիայի այլ տարածքներում, գոնև մակերեսորեն, կրկին
ընականոն հունի մեջ էր մտել: Եվեյցարացիների տնօրինու-
թյամբ գործող միսիոներական հիվանդանոցը իրեն որոշակիոր-
են հաստատել էր որպես միջկրոնական հաշտարար հանդի-
սությունների, և ոչ թե կրոնափոխության վայր: Եուտով այն դար-
ձավ հասարակության ամեն տեսակի խմբերի ու խավերի կա-
նանց, տղամարդկանց և երեխաների հիվանդանոցը: Առաջին
աշխարհամարտից առաջ Ուրֆայում հաշվվում էր մոտ 60,000
ընակիչ, որոնց երկու երրորդը մահմեդական մեծամասնու-
թյունն էր՝ ռաղկացած թուրքերից, քրդերից և արարներից, իսկ
քրիստոնյա փոքրամասնությունը հայերն ու ասորիներն էին:
Նրանցից ավելի քան 2000-ը պատկանում էին բողոքական
համայնքին, 1000-ը՝ կաթոլիկներին, իսկ գերակշռող մեծա-
մասնությունը՝ Հայ Առաքելական (մոտ 13,000) կամ Ասորա-
կան եկեղեցուն (մոտ 4000)⁹:

1908 թ. երիտթուրքերը (միութենականները), որ մինչ այդ
գործում էին ընդհատակում, սուլթանին ղրկեցին իշխանու-
թյունից և վերահաստատեցին 1876 թ. օսմանյան սահմանադ-
րությունը: Հայկական Դաշնակցություն կուսակցությունը, որի
հեղափոխական առանձին խմբերին Արդուլ Համիդը հակադրել
էր դաժան ըռնությունը, միանգամից դարձավ օրինական կու-
սակցություն: Այն միութենականների հետ մտավ ընտրական
դաշինքի մեջ, իսկ նրա հեղափոխական անդամները հանկարծ
ճանաչվեցին որպես աղատության հերոսներ: Երիտթուրքերը
հրապարակավ ղղջում էին 1890-ական թվականների կոտո-
րածների համար, մի բան, որ չատ ավելի դյուրին էր, քանի որ
դրանք կարելի էր նշավակել որպես «հին վարչակարգի»-ի
ոճրագործություններ: Նրանք երազներ էին կառուցում համա-
տեղ, իրավահավասար ապագայի մասին՝ ժամանակակից,
սահմանադրական Օսմանյան կայսրության մեջ: Հետագի-

մական իսլամական ուժերն իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին: Նրանց անհանգստացնում էր հարյուրամյակներ շարունակ ենթակա քրիստոնյա «խնամարկյալների» (chimiti) հավասարեցումը, նրանց ինքնավստահ վարքագիծը և տնտեսական-մշակութային աշխուժությունը. վախենում էին, որ ինչպես 1895-ին, նրանք կձգտեն տիրանալ արևելյան նահանգներին, ինչպես նաև Կիլիկիային (Ադանա): 1909 թ. գարնան ջարդերը սահմանափակվեցին Ադանայի շրջանով, սակայն չիչ էր մնում վերածվելն համատարած աղետի, եթե երիտթուրքերը վճռական միջոցներ չձեռնարկեին հետադիմականների դեմ՝ մայրաքաղաքում և հատկապես Ուրֆայում: Մյուս կողմից, Ադանայի և այլ քաղաքների պաշտոնական վերարենմունքը երկիմաստ էր և տազնապալի հարցեր էր հարուցում ապագա թուրք-հայկական համակեցության վերարևոյալ: Սակայն թեպետ և կային հոգեմաշ կասկածներ, հաղիվ թե որևէ մեկի մտքով անցներ, որ երիտթուրքերի կուսակցության կարծի կորիզը վեց տարի հետո պիտի գործի դներ ցեղասպանություն: Քանի որ միութենականները արդեն 1908-ին սահմանադրության և քաղաքացիական իրավունքների համար աղատական մարտիկներ չէին, այլ իշխանամետ հայրենասերներ, որոնք զնայով ավելի էին ձգտում անգիջում ազգայնամոլության և այլևս չահագրգռված չէին ռադմաղզ «օսմանիզմի» մեջ, կայսրության տարածքային կորուստները Բալկաններում և Մազրե-րում նրանց առաջնորդեցին վարչակարգի ղգալի կոչտացման: 1913-ից միութենականներն սկսեցին կառավարել ինքնիշխան եղանակով: Կուսակցության շատ անդամներ, ինչպես և վկայում է Քյունցլերը (գլուխ 2), սկսեցին առանց քաշվելու խոսել «հայերին վերացնելու անհրաժեշտության» մասին, քանի որ հայերը խոչընդոտելու էին Փոքր Ասիայում միատարր ազգային տարածք ստեղծելու ծրագրին, որն իշխողները համարում էին իրենց միակ ելքը:

Հայերի ցեղասպանության ժամանակակից վկան

Ահա այստեղ է, որ սկսվում է «արյան և արցունքի երկիր»։ Ուր մտահոգություններ էին հետևում Քյունցլերն ու հատկապես նրա ամերիկացի համամիսիոներականները կառավարության՝ պատերազմին ներգրավելու մեծածավալ նախապատրաստություններին։ Բնականաբար նրանք ղեռ տեղյակ էին գերմանա-օսմանյան զաղտնի համաձայնագրի մասին, որը երիտթուրքական վարչակարգը 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրեց՝ լցված հպարտությամբ այդպիսի պատվարներ ընկերակցության համար։ Համաձայնագիրը նախատեսում էր, որ թուրքերը պատերազմի մեջ կմտնեն Գերմանիայի ու Ռուսաստանի միջև պատերազմի բռնկման դեպքում, պատերազմ, որը մեկ օր առաջ արդեն հայտարարված էր։ Վարչակարգը ձգտում էր պատերազմի, քանի որ նրա մեջ էր տեսնում մի չարք նպատակների իրականացում։ Հիմնական նպատակներից էր՝ 1914 թ. սկզբներին միջադեպին հավանություն տալ՝ հատկապես քրդերով և հայերով բնակեցված արևելյան նահանգներում բարեփոխումների խափանումը։ Այդ այսպես կոչված «հայկական բարեփոխումները» Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր (1878) Արևելյի քաղաքականության մեջ մնացին մշտապես արծարծվող, սակայն երբեք լուծում չգտած հարց։ Քյունցլերի հիշատակած բարեփոխումների համար ուղարկված եվրոպացի գլխավոր տեսուչները արդեն օգոստոսին երկրից արտաքսվել էին (գլուխ 1)։ Ընդհանուր դորակոչի կողքին, պատերազմի նախապատրաստությունների մաս էին կազմում բռնազրավումները, կապիտուլյացիաների (արտասահմանցիների առանձնաշնորհ) վերացումը և մանավանդ խստորեն կազմակերպված քարոզչությունը։ Այդ միջոցառումները չնպաստեցին պատերազմի ժողովրդականացմանը։ Դրա փոխարեն՝ չատ վայրերում, ինչպես Ուրֆայում, այդ միջոցառումները թունավորեցին միջցեղային մթնոլորտը։ Պատերազմի քարոզչությունը հենց սկզբից որդեգրեց հակահայկական կեցվածք։ Գերմանացիների ղրդումով վարչակարգը 1914-ի հոկտեմբերի վերջին սկսեց սադրիչ գործողություններ՝ հարձակվելով Սև ծովի ռուսական քաղաքների վրա։ Դեկտեմբերին էնվեր փաշան ձեռնարկեց Ռուսաստանի փառատենչ արշա-

վանքը, որը պիտի իրականացնեն Համաթուրքացման մեծ երազանքը՝ փոքրասիական և կովկասյան մուսուլմանների միավորումը: Արշավանքը վերածվեց ռադմական և մարդկային աղետի: Աղավաղված հաղորդումներով՝ 1915 թ. ապրիլի վերջի Վանի հայերի դիմադրության և նրանց՝ ռուսների հետ համագործակցության մասին, երիտթուրքական վարչակարգը մուսուլման մեծամասնությանը հրահրեց հայկական համայնքի դեմ: Սպասվածից շատ ավելի զժվարին Արևելյան հակատի թիկունքում ծայր առավ հայերի՝ որպես ներքին թշնամիների, անխտիր ընաջնջում:

Ստամբուլի օսմանյան պետական արխիվներում միայն վերջերս ուսումնասիրման համար մատչելի դարձած Ներքին գործերի նախարարության հեռագրերը վկայում են ճեպագրերով հրահանգված կանոնավոր «տեղահանումների» մի ծրագրի մասին, որը ուժի մեջ մտավ 1915 թ. գարնանը և ընդգրկեց ամբողջ Փոքր Ասիան՝ ձգվելով պատերազմական գոտուց շատ ավելի հեռավոր տարածքներ: Տասնամյակներ շարունակ թուրքական պետությունը փորձել է տեղահանումներն արդարացնել՝ ներկայացնելով դրանք որպես ռադմական, և նույնիսկ մարդասիրական անփիճելի անհրաժեշտություն: Մինչդեռ Ներքին գործերի նախարարության պաշտոնական փաստաթղթերը գրում են ընդհանուր տեղահանումների մասին, տեղում եղած ականատեսները, ինչպես Քյունցլերն էր, փաստագրում են, թե իրականում ինչ կատարվեց: Այդ իսկ պատճառով այդ վկայությունները առանցքային նշանակություն ունեն, քանի որ պատասխանատու միութենականների և նրանց «հատուկ կազմակերպության» (Teschkilat-Mahsusa) արխիվները կա՛մ ոչնչացվել են, կա՛մ անհետ կորել: Գաղտնի ցուցումները, որոնք համակցվում էին արսորի հրամաններին, կարելի է՝ ժամանակի հանգամանքները ի մի բերելով, մոտավորապես վերակառուցել: Սակայն ի տարբերություն Գերմանիայի, որը հրեաների ողջակիզումից հետո բացել էր իր արխիվների դռները, Թուրքիայում մինչև օրս երբեք արխիվների անարգել բացում տեղի չի ունեցել: Քյունցլերը լույս է սփռում միութենականների կենտրոնական վարչակարգի կողմից ուղարկած Հալիլ և Ահմեդ ընչ սպանների վճռական դերի վրա, որոնք կազմակերպեցին Ուրֆայում հայ ժողովրդի ընաջնջումը՝ այն

լիւրագործելով ժանդարմների, ղինվորականների և անկանոն ուժերի սզնությամբ (սկսած զլուխ 5-ից): Ականատեսների նմանատիպ Հաղորդումներ էին ստացվում նաև այլ քաղաքներից: «ՏեղաՀանումները» ծրագրված էին որպես մաշեցնող երթեր, ուղեկցված դանադան, այդ թվում նաև՝ սեռական վայրագություններով, դիտմամբ բնտրված խճճված արահետներով, որպես վերջնական ունենալով Սիրիական անապատը: Ականատես կանայք, որոնց խոսքը Քյունցլերը մեջ է բերում որպես Հավաստի աղբյուր, եղելությունների որոշ մանրամասներ կարողանում էին պատմել միայն կանանց (զլուխ 8): Քյունցլերի և մյուս ականատեսների Համար մահվան երթերն ավելի սարսափելի, ավելի «ապամարդկայնացնող» էին, քան մահվան մնացած բոլոր ձևերը. դրանց ղոճ գնացին Հատկապես տղամարդիկ. որոնց որպես կանոն երթից առաջ կանանցից ու երեխաներից բաժանում էին: «Կասկած չկար, բոլոր ուրֆագիները պետք է անապատում մահանային, դա ծրագիր էր և ցանկություն: Դրա Համար էին նրանց չարունակ այստեղից այնտեղ քշում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար» (զլուխ 19):

Հայերի ցեղասպանությունը տեղի ունեցավ Հիմնականում 1915 թ. ամռան և աշնան ամիսներին՝ արևելյան նահանգների տարածքում, Սև ծովի և Սիրիական անապատի միջև: Պատմաբան Առնոլդ Թոյնրին, որն Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ որպես երիտասարդ պատմաբան բրիտանական կառավարության Հանձնարարությամբ ղրադվում էր Հայերի ճակատագրով. 1967 թ. խոր ծերության Հասակում գրեց. «ՏեղաՀանումները գործադրվում էին կամահոժար և Հաշվարկված վայրագությամբ, որպեսզի Հնարավորին չափ շատ մարդկանց կյանքեր արժենային: Դա միութենականների Հանցագործությունն էր: Այն ժամանակվա իմ ուսումնասիրությունը մտքիս մեջ թողել է այնպիսի անջնջելի տպավորություն, որը չկարողացավ մթազնել Երկրորդ աշխարհամարտի նախատեսների ձևոնարկած ավելի սառնարյուն և լայնածավալ ցեղասպանությունն անգամ»¹⁰: Հաշվում են, որ 1915-16 թթ. ցեղասպանությունը ունեցել է մեկ միլիոն ղոճի ուժգնություն:

Կյանքի դանգվածային ոչնչացումը իր սկիզբն առավ 1915 թ. ամռանը Խարբերդի մոտ, Գյոյչյուկ լճի ափին, 150 կմ Ուր-

Փայից Հյուսիս: Միայն Հենց այդ վայրում տեղի ունեցավ ավելի քան 10.000 տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների սպանողը: Որպես ջարդարարներ՝ իշխանությունները վարձեցին սառը զենքով զինված տեղացի սունի քրդերին, մինչդեռ Հյուսիսում գտնվող Դերսիմի ալևի քրդերը իրենց ինքնավար տարածքը դարձրին Հետապնդվողների առանձին խմբերի համար միակ ընդհանուր ապաստարան: Ոչ թե Քյունցլերը, այլ նրա ամերիկացի միսիոներ գործընկերները (որոնց հետ նա այդ տարիներին կապի մեջ էր), ինչպես նաև ամերիկացի Հյուպատոս Դեյվիսը, զրավոր և յուսանկարային փաստագրումներ ունեն Ռարբերդի՝ իրենց անվանումով, ընա՞նջման կամ մահվան ճամբարների մասին¹¹: Մի ամբողջ ժողովուրդ «դժհասեղանի» վրա էր, ինչպես Ուրֆայի գերագույն հոգևորականն էր արցունքն աչքերին Քյունցլերին ասել (գլուխ 5): Չնայած հրատույժը ու հստակ կոչերին, որոնցով միսիոներները, այդ թվում և Քյունցլերը, ահադանգում էին՝ (Քյունցլերը ժամանակին դիմել էր Հայկաի Հյուպատոսներին, տե՛ս գլուխ 4), պատերազմով կլանված պետությունները չէին կամ հաղիվ էին արձագանքում:

Քյունցլերը, ինչպես ինքն է չեչտում իր գրքի սկզբում, միակ չեզոք ականատեսն էր պատերազմական շրջանի Ուրֆայում, որտեղով անցնում էին Հյուսիսից եկող տեղահանվածների քարավանները: Նա «սերտ չփման» մեջ էր ոչ միայն Հայերի հետ, ինչպես որ նրա դանիացի գործընկերուհի Կարեն Եփինեն (նույնպես Գերմանական արևելյան առաքելության աշխատակցուհի) էր, այլև իշխանությունների ներկայացուցիչների և քրդական, արաբական, թուրքական ու քրիստոնյա ասորական շրջանակների հետ: Այդ ռազմապիսի կապերն ու ներթափանցումները նրա վկայություններին անսովոր նյութ էին մատակարարում: Ճշգրտումների համար նա հենվում էր անձնական օրագրային նյութների, ինչպես նաև իր կնոջ գրողությունների վրա (գլուխ 4): Նրա գործընկերների՝ միսիոներ Բրունո Էքարթի (գերմանական գորգագործարանի ղեկավար Ֆրանց Էքարթի եղբայրը) և քրիստոնյա ասորիների քահանա Եփրեմ Ճոնազյանի (որին զինվորական դատարանում պարտադրել էին կատարել Հայերենի թարգմանչի պաշտոնը) հաղորդումների հետ միասին, Քյունցլերի վկայությունը հնա-

րավորություն է տալիս Հստակորեն պատկերացնել այդ տարիների Ուրֆան¹²:

Ուրֆան՝ Ջեյթունի, Վանի և Ջերեյ Մուսայի (Մուսա-յեռ) կողքին փաստորեն միակ վայրն էր, որտեղ Հայերը կարողացան դիմաված դիմադրություն ցույց տալ: Ի տարրերություն Վանի՝ նրանք այստեղ այդ քայլին դիմեցին, ելնելով Հուսահատ, անելանելի իրավիճակից: Առաջնորդների մեծ մասն արդեն սպանված էր: Իդուր էին ջանում միսիոներները Հասկացնել այս Հանգամանքը իշխանություններին, Հատկապես գերմանացի սպա Վոլֆսքելին (Wolffskeel), որը ղեկավարում էր Հրետանային զննակոծումը (դյուխ 18): Նրանք ղեմ էին առնում խուլ ականջների: Գերմանացի սպաների ներկայությունը, ի դեպ, ոչ միայն Ուրֆայում, ընակչության մոտ այն տպավորությունն էր ստեղծել, որ վերջին Հաշվով գերմանացիներն էին պատասխանատու ինչպես թուրքերին պատերազմի մեջ ներքաշելու, այնպես էլ Հայերին վերացնելու Հարցում: Այդ ասեկոսները կարող էին դուր գալ միայն երիտթուրքական ուղղմական վարչակարգին:

Քյունցլերը, Ճոնադյանն ու Բրունո էքարթը իրենց վկայությունները շարադրել են իրարից անկախ: Հսկայական տարրերություն կա նրանց վերաբերմունքի մեջ արևելյան ճակատից փախչող մուսուլման փախստականների Հանդեպ: Եթե Ճոնադյանը նրանց նկարագրում է սառը և փոքր-ինչ անարգալից տոնով, ապա Քյունցլերը նրանց Հասցեին միայն ջերմ խոսքեր է ասում: Իրապես, վերջինս 1916 թ. սկսեց նաև հիշարժան, մեծածավալ ռարեզորձական միջոցառում՝ նաև քրդերի տառապանքը մեղմելու Համար: Ոչ նվաղ նախատինքով նա նշեց, որ եվրոպական ոչ մի թերթ չէր անդրադարձել քրդերի աքսորներին (դյուխ 31): Քյունցլերի կապվածությունը քրդերի Հետ, որը շարունակվեց նաև Ուրֆայից նրա Հեռանալուց Հետո, Հաճախ մոռացության է տրվել, զլխավորապես Հայերի Հարցում նրա ներգրավվածության պատճառով: Ցավոք Քյունցլերն իրեն Համարում էր «ամբողջ աշխարհում Հալածված Հակների օգնական»¹³:

Անգամ ամենատագնապալի օրերին մերժված Հայերին իրենց օգնությունը ցուցաբերելու ընթացքում Քյունցլեր ամուսինները, արբար սպասավոր Ալին, Կարեն Եփփեն, Բրունո

էքարթր, կապուցին վանականները և շատ ուրիշներ, իրենց կյանքը վտանգի էին ենթարկում: Հատկապես Էլիդարեթ Քյունցլերը (1875-1968) պատկանում է այն անվեհեր «միսիոներու Հիների» թվին, որոնք՝ որպես ուսուցչու Հիներ, բուժքույրեր, բաժանմունքի ղեկավարներ, որբերի մայրիկներ, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հանդես էին գալիս հույժ տապափորիչ նախաձեռնություններով: Յակոր Քյունցլերի համատարած ճանաչում գտած ծառայությունների թիկունքում թաքնված է նրա նվաղ ճանաչված կնոջ վաստակը: Երբ նա վհատվում էր, կինն էր, որ ուժ էր ներշնչում նրան (գլուխ 15): Դեռ պատերազմի սկզբում նա անձնական նախաձեռնությամբ ուրֆացի հայ կանանց և մեկ թրքուհու, մեկ քրդուհու և մեկ արարուհու հետ ի նպաստ Կարմիր մահիկի դրամ հավաքեց: Դրանով Քյունցլեր դուրս գեղորայք ու վիրակապ գնեց և Արևելյան ճակատ հասցրեց¹⁴: Ինչպես Քյունցլերների՝ քուրդ վերարձակների օգտին հետազայում իրագործած բարեգործական միջոցառումը, այս նախաձեռնությամբ ևս նպաստեց, որ Եվրոպայի գյավուրների (ոչ մուսուլմաններ) հեղինակությունը բարձրանար, դրանով իսկ լայն ասպարեզ ռացվեր իրենց գործունեության համար: ԶԼ՞ որ միսիոներները՝ քրիստոնյա փոքրամասնություններին ցուցաբերած իրենց ռացադիկ ուշադրությամբ, մուսուլման մեծամասնության աչքում կասկածելի էին դարձել:

1915 թ. ամառվանից սկսած Յակոր և Էլիդարեթ Քյունցլերները՝ ինքնապաշտպանության նպատակով, գործում էին մեծ մասամբ իրարից անկախ: Ամուսինը՝ գտնվելով իշխանությունների շատ ավելի խիստ հսկողության ներքո, ուրախ էր, որ գաղափար չուներ կնոջ՝ հաճախ արգելված ձեռնարկների մասին: Նրա կինն էր, որ կազմակերպել էր մահմեդական տներին փախած հայ աղջիկների տեղափոխումը Հայեպ: 1917-ին թուրք ընկերուհիների միջոցով երկու տուն վարձեց և այնտեղ ապօրինի որրանոց հիմնեց (գլուխ 33)¹⁵:

Մինչև հիվանդանոցի փակվելը իշխանությունների կողմից՝ Քյունցլերը իրեն նվիրել էր «բժշկությանը աղքատների չրջանում», ինչը 1915 թ. ամառվանից ի վեր «ահռելի մեծ չափերի» էր հասել¹⁶: 1916-ի ամառվանից նրա հիմնական խնդիրն էր օգնության կարոտ չուրջ 2500 տեղահանվածներին

պահելու, որոնք պատուարվել էին Ուրֆայում և նրա շրջակայքում: Դրա վրա ծախսվող անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների գրեթե կեսը դալիս էր Բաղելից:

Ականատեսի ճնշող բեռն ու ապրումները, ոստիկանական հետապնդումների վախը և հանպատրաստից իրականացված բարեգործությունների մեծ թիվը ջլատում էին Ուրֆայի միսիոներների ու միսիոներուհիների մարմնական ու նյարդային ուժերը: Քյունցլերի բարեկամ, երիտասարդ ամերիկացի Ֆրանսիս Ն. Լեսլին առաջին դոհն էր: 1915 թ. հունիսից Ուրֆայում հավաստիության աստիճանի խտացան հայ ժողովրդին բնաջնջելու լուրերը, մի բան, որին մեծ մասամբ նպաստեց Դիարբեքիրից միսիոներ րժիշկ Սմիթի արտաքսվելու լուրը: «Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կորցրեց իր հանգիստը»: Ոստիկանական հարցաքննությունները հայկական թաղամասի ավերումից հետո, որի մեջ նա շրջափակված է եղել, իշխանությունների կողմից նրան վստահված հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը և Ուրֆայի փողոցներում ու հրապարակներում ամեն օր հայերի բնաջնջման տեսարանները, նորաթուխ հայրիկ Լեսլինն մղեցին ինքնապանություն (գլուխ 17): Դանիացի Կարեն Եփփեն՝ մահվան վտանգի տակ, իր տանը թաքցնում էր երիտասարդ հայ տղամարդկանց: Նույն համարձակության համար Ուրֆայի կապուցիները վճարեցին ձերբակալության և արտաքսման (գլուխ 24): 1917-ին Քյունցլերը գնաց Ստամբուլ՝ ուղեկցելով նյարդային համակարգի լուրջ վնասվածք ունեցող Կարեն Եփփենին, ինչպես նաև բաղելիցի Բեստրիս Ռոններին, որի Հայկական գտնվող որրանոցները իշխանությունները լուծարել էին: 1917-ին գերմանացի մի սպայի միջոցով Բեռլին՝ միսիոներության տնօրինությանը ուղարկած իր նամակում Քյունցլերը հոգնած սրտով գրում էր. «Պատերազմի վերջին երկու տարիներին բավականաչափ հալածվել եմ, վերջերս նաև չորս օր ձերբակալված եմ եղել, այնպես որ ես առաջին հերթին կուղեի հեռանալ այս վայրից»¹⁷: Տուրք տալով Ուրֆայի կաղիի (գլխավոր դատավոր) հիշատակին, Քյունցլերը սրբազրում է «վայրագ թուրքի», ինչպես նաև մուսուլմանի իմիջը (կերպարի ընդհանրացած կարծիքը): Այն մարդը, որին Քյունցլերը բնութագրում է որպես լավագույն բարեկամ կամ եղբայր, քաջություն էր ունեցել

Հրապարակավ դիրքավորվելու հայերի հանդեպ կիրառվող ոճրագործությունների դեմ, ինչպես նաև ապօրինի կերպով իր մոտ տեղավորելու հայ փախստականների (գլուխ 24):

Նոր մոտեցումներ և հուսախաբություններ

Պատերազմի ավարտը 1918-ին, թվում էր, հուսալի չրջադարձ էր լինելու Ուրֆայի և ամբողջ Անատոլիայի համար, որտեղ պատերազմից ամենաշատը տուժած հայ ժողովրդի ողջ մնացածների համար վերապահված էր լինելու կանոնավոր մի բնակատեղի (գլուխ 43): Քյունցլերը նույնպես դրա հույսն ուներ (Լեփսիուսին ուղղված նամակը, էջ 191): Սերի հաշտության պայմանագիրը (1920) նախատեսում էր անկախ Հայաստան՝ Անատոլիայից նշանակալի հատվածով: Մինչ այդ, սակայն, դանադան գործոններ անհնարին դարձրին Փոքր Ասիայում միջադպանորեն բնդունելի բաղմացնդային կարգի ստեղծումը: Այդ գործոններն էին իմպերիալիստական ազահուծյունը, Մեծ Հայաստանի անիրականանալի պահանջները և բոլշևիզմի դեմ ուժեղ Թուրքիա ունենալու շահագրգռուծյունը: Իսկ ամենից առաջ այն փաստը, որ արևելյան նահանգներում, չնայած աշխարհամարտում իրենց կրած պարտուծյանը, երիտթուրքերի գաղտնի կաղմակերպուծյունների տրամադրուծյան տակ դեռևս կային անխաթար մնացած ռաղմական և վարչական պաշարներ: Արևելքում՝ գեներալ Քեմալ փաշան (Աթաթուրք) կաղմակերպեց Թուրք աղգայնականների աղատագրական պատերազմը, որը նա՝ քրդերին սիրաշահելու նպատակով, ներկայացնում էր որպես մուսուլմանների պայքար օտար դավթիչների և ներքին դավաճանների դեմ: 1919 թ. մարտին բրիտանացիների կողմից Ուրֆայի գրավումն ապահուծեց կես տարվա խաղաղ և արագ վերակառուցման շրջան (գլուխ 46): Բրիտանացիների փոխարինումը Ֆրանսիական դորքերով արդեն ղժգոհուծյուն հարուցեց մահնդականների մոտ: Քյունցլերի գիրքը չի պարունակում 1919 թ. աշնանից մինչև 1920 թ. գարունը ձգվող այն հուգումնալի ամիսները, երբ Թուրք աղգայնականների դինված ուժերը ջախջախեցին Ֆրանսիական օկուպացիոն նվաստ

ջոկատները: 1919 թ. ամառվանից սկսյալ Քյունցլերները մեկ տարի Շվեյցարիայում էին: Ընկալման այդ բացը լրացնում է միսիոներության բաղնիքի բժիշկ Անդրեաս Ֆիշերի (*Andreas Vischer*)՝ չվեյցարական Հիվանդանոցի տեսանկյունից զրված տեղեկագրությունը, ինչպես և նրա կնոջ՝ Գերտրուդ Ֆիշեր-Օերիի (*Gertrud Vischer-Oeri*) օրագիրը¹⁸: Նրանք ցույց են տալիս իրողություններ, որոնք ոչ ոքի չեն դարձացնում և ոչ էլ պատիվ են ընրում ազգային Հերոսապատմանը: Ինքնություն կերտմանը ձգտող «ազատագրական պատերազմի» գլխավոր արդյունքը եղավ Ուրֆայից և գրեթե ամբողջ Անատոլիայից ոչ մոսուլմանական տարրերի վերջնական բացառումը, ինչպես նաև՝ մինչև օրս Հակասություններով լի, միացնող ազգայնականության Հիմնումը:

Երբ Քյունցլերը 1920-ի օգոստոսին կրկին Ուրֆա ժամանեց, քեմալական «ազատագրի ղինվորները» տեր ու տիրակալ էին, իսկ քրիստոնյաները՝ նորից ահաբեկված: Քյունցլերը ենթարկվեց Հետապնդումների՝ կարծեցյալ լրտեսության համար: Ծնորհիվ այն վստահության, որ վաստակել էին Քյունցլեր ամուսինները ամբողջ տարածքում, նրանք կարողացան մեկ անգամ ևս տեղավորվել, սակայն միայն ժամանակավորապես: Քյունցլերի երազանքը՝ չարունակել Ուրֆայում ինքնուրույն բժշկական գործունեությունը, փշրվեց Անկարայի կառավարության կողմից բարձրադիր արգելապատի պատճառով (գլուխ 64): Տարիներ չարունակ նա կատարել էր բժշկի աշխատանք և վայելել Համապատասխան Հեղինակություն: Ամենուրեք նրա մասին խոսում էին որպես «դ-ր Քյունցլեր», իր զրքում ճոնաղյանը ևս նրան այդպես է անվանում: Իր անձնական նամակները նա ամեն անգամ ստորագրում էր «*Br. Jakob Künzler*»-ով, որի մեջ «*Br.*»-ը դարձանալիորեն նման էր «*Dr.*»-ին... Ամուսինների ապագան, սակայն, կապված էր ամբողջական բարեգործական «Մերձարևելյան նպաստամատույց» կազմակերպության հետ, որը ֆինանսավորում էր Լիբանանում Ղազիրի որրանոցների աշխատանքը: Այդ աշխատանքին Քյունցլերն իրեն նվիրեց մինչև 1931 թ.: Այնուհետև նա ընդգրկվեց Հայ այրիների խնամքի և առողջարանի կառուցման աշխատանքների մեջ: Զույգը ցմահ մնաց Լիբանանում: «Այն ոչ Հայը, որի անունը ամենից Հաճախ էր հնչում մեր Հարցա-

դրույցներում, պապա Քյունցլերն էր» - գրում են Դոնալդ Միլերն ու Լորնա Դուրյան-Միլերը իրենց գրքում, որոնք պատմաագրում են Հայերի ցեղասպանությունը նյնելով վերապրողների բանավոր Հաղորդումներից: Նրանք Համոզված են, որ Հայերը ղեռ երկար պիտի հիշեն այն սերն ու Հոգածությունը, որը Ցակորն ու նրա կիներ՝ էլիզարեթը, նվիրեցին այդ ժամանակների խեղճերից ամենախեղճերին¹²:

Սույն Հրատարակության ու նրա լրացումների մասին

«Արյան և արցունքի երկրում» գրքի նոր Հրատարակությունը (1999/2004 թթ.) Հիմնված է բնագրի վրա և լրացված է Լեփսիուսին ուղղված Քյունցլերի նամակով: Բացի դրանից, ավելացված են մի քանի լուսանկարներ և մի քարտեզ, ինչպես նաև Ցակոր Քյունցլերի չորս Հոգվածները, որոնք Հրատարակվել են Լեփսիուսի և «Der Christliche Orient» ամսագրերում²⁰: Հոգվածներից երկուսը որոշակիորեն գրքի չարունակությունն են: Ներկա Հրատարակության մեջ դրանք Հերթական գլուխներ են, որոնց թվերը տեղադրված են փակագծերի մեջ (54-64): Այդ գլուխները ներկայացնում են Ուրֆայի չվեյցարական Հիվանդանոցի երկու վերջին տարիները (1920-1922), այսինքն՝ Քյունցլերների վերադարձի չրջանը Հայրենիքում անցկացրած արձակուրդից հետո: Հիվանդանոցում Համառ աշխատանքի հետ միասին Քյունցլերն այդ չրջանում նվիրվել էր Մերձարևելյան նպաստամատույցի Հանձնարարության՝ քրիստոնյա որր երեխաների տեղափոխմանը Թուրքիայից Սիրիա:

«Կարմիր մահիկի Համար» Հոգվածի մասին արդեն նշեցինք: Մինչև 1928 թ. անտիպ «Թուրքերը և Հայերը, նոր փուլ» Հոգվածում Քյունցլերը Հաշտեցման Հարցը ղեկավարում է ցեղասպանության Հարցից առաջ: «Der Orient» ամսագրի տվյալ Համարի իրավամբ մերժված նախագիծը, որից ծագել էր այդ Հոգվածը, կրում էր «Նվիրվում է Թուրքերին և Հայերին» վերնագիրը: Ով որ այն կարդա, կնկատի, թե ինչքան դժվար էր, նույնիսկ քիչ թե չատ տեղեկացված Հեղինակների Համար, Համոդիչ կերպով ներկայացնել իրենց թեման՝ Հայ-Թուրքական Հարաբերությունները, ցեղասպանությունը և մեղավորու-

թյան հարցը: Ժամանակն այդ շրջանում, ցավոք, ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Գերմանիայում ղեռնա չէր հաստնացել խորաթափանց քննարկումների համար: Նույնիսկ Քյունցլերի հոդվածը պարունակում է մտքերի վիճելի դարգացում, որը լույս է սփռում այդ ժամանակվա բանավեճերի ընդլայնված վրա: Նա օգտագործում է «պատիժ», «մեղսակցություն» և քաղաքական «հավատարմություն» հասկացությունները՝ տարակուսելի պարզեցմամբ և շարունակում է կիրառել ժամանակավրեպ, բաղմունք «օսմաններ» հասկացությունը Թուրքիայի նկատմամբ, որը 1928-ին նշում էր ցեղազգային պետության իր նախնական վիճակը: Իրավացիորեն նա խոսում է «թուրքական քաղաքականությունը փոփոխելու խիստ անհրաժեշտության մասին», քաղաքականություն, որը «բացառելով իր ոչ դատարյուն թուրքական տարրերին» «նպաստել է ոչ թե կառուցելուն, այլ դարձյալ քանդելուն»:

Տարակուսելի, նույնիսկ սադրիչ է՝ թուրքերին ու հայերին որպես եղբայրներ և քույրեր տեսնելու նրա մոտեցումը: Ըստ Քյունցլերի նրանց հարաբերությունը կարող է բարելավվել միայն այն դեպքում, եթե նրանք «մեղքի հարցին անկանխակալ պատասխան» տան և «անհրաժեշտ խոստովանություն» անեն: Հատկանշական է, որ ինքը՝ առանց պատասխանի նշույլն անգամ ունենալու, Թուրքիայում «նման խոստովանողների» հարցն է դնում: Թեև նա գիտակցում է դրա անիրականալիության աստիճանը, նա իր հավատն է արտահայտում, աշխարհամարտից ի վեր երկու «իրարից անսահմանորեն հեռացած» եղբոր և քրոջ հաշտեցման մասին: Անսպասելի է Քյունցլերի այն արտահայտությունը, որ իր բարձր գնահատանք ստացած ծառայությունը՝ 1921-1922 թթ. 8000 քրիստոնյա որդիների ղեկավար Սիրիա տեղափոխումը, «ճիշտ ուղին» չի եղել: Նա ինքը այդ աշխատանքը մի քանի տարի առաջ որակել էր որպես իր կյանքի ամենագեղեցիկը (տե՛ս գլուխ 57-62): Սակայն, ըստ իրեն, ճիշտ ուղին կլիներ անատոլիական հողերում միասնական ապագայի կառուցումը և դրա հետ կապված՝ վստահության նոր հիմքերի ստեղծումը: «Ամեն ժողովուրդ ունի գոյության իրավունք, ըստ որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի է այդ իրավունքը, գործում է անարդարություն, որը վաղ թե ուշ վրեժով է լուծվելու» (գլուխ 2):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ պրոֆ. Հերման Գոլցի, Արյան և արցունքի երկրում վերնագիրը առաջարկված է եղել (գլխավոր) քարտուղար Ռիխարդ Շեֆերի (Richard Schäfer)՝ Յոհաննես Լեխսուսի ամենակիրթ անձնակազմից մեկի կողմից, «Հայերի համար նպաստամատույցի» և «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության «Ներքին ծառայության» մեջ:
2. Շվեյցարիայի կողմից պաշտոնական ճանաչման հարցի մասին հմտ. Arbeitskreis Armenien (Hg.), Völkermord und Verdrängung. Der Genozid an den Armeniern - die Schweiz und die Shoah (Յեղասպանություն և ժխտում, Հայերի ցեղասպանությունը. Շվեյցարիան և Շոահը), Zürich 1998.
3. Ուրֆայից Կորինա Շաթլուքի (Corinna Shattuck) 24 հունվարի, 1896 թվակիր նամակը Յուլյա Ս. Կոնկանտին (Julia S. Concant), American Board of Commissioners for Foreign Missions, Indiv. Biogr. 54: 21, Houghton Library, Harvard-University, Boston:
4. Հմտ. Hans Barth, Türkei, wehre Dich! (Թուրք, պաշտպանվիր), Leipzig 1898:
5. Հմտ. 1999 թ. ամռանը լույս տեսած հատորը՝ Hans-Lukas Kieser (Hg.), Die armenische Frage und die Schweiz/La question armenienne et la Suisse (Հայկական հարցը և Շվեյցարիան), (1896-1923):
6. Նրա՝ որպես գերմանացու, Հատկապես 1914-ի հայրենասիրական սայթաքումները չեն կարող նսեմացնել նրա ծառայությունները: Նրա կարևորագույն հրապարակումների թվին են պատկանում Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland (Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրական ընդդեմ քրիստոնյա մեծ տերությունների և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային), Berlin 1896, Bericht über die Luge des Armenischen Volkes in der Türkei (Տեղեկագիր Հայ ժողովրդի կացության մասին Թուրքիայում), Potsdam 1916, ինչպես նաև Deutschland und Armenien 1914-1918, (Գերմանիան և Հայաստանը, 1914-1918) Potsdam 1919.
7. Հմտ. Գրքի հավելվածում տրված մատենագրության բնութանի (ԼՂ 194):
8. Der Christliche Orient. 3. Jg., Potsdam 1902, S. 65-70.
9. Հմտ. Der Christliche Orient. 14. Jg., Potsdam 1913, S. 174. f. Ժողովրդագրական աղբյուրները լի են զգալի անճշտություններով: Հմտ. Raymond H. Kevorkian-Paul p. Paboudian, Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du genocide (Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանության նախօրեին), Paris 1992 S. 325.
10. Acquaintances (Ծանոթություններ), London 1967, S. 241 f.
11. Դրա մասին նորերս հրատարակվել է. Leslie A. Davis, The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide. 1915-1917, ed. with an introduction and notes by Susan K. Blair (Լեսլի Ա. Դևիսի, Սպանդանոցային Նահանգը. Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը Հայկական ցեղասպանության մասին, ներածական և ծանոթագրություններ՝ Հրատ. Սյուդան Ք. Բլեյրի), New Rochelle and New York 1989; Henry H. Riggs, Days of Tragedy in

Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917 [Հենրի Հ. Ռիզզ, Ողբերգության օրեր Հայաստանում, Անձնական փորձություններ Նարբերդում], Michigan 1997.

12. Ephraim K. Jernazian, Judgment unto truth. Witnessing the Armenian genocide (Եփրեմ Ճոնազյան, Իրաւունքը ճշմարտութեան, Յուշեր չորս կոտորածներէ), New Brunswick und London 1990; Bruno Eckart, Meine Erlebnisse in Urfa (Բրունո Էքարթ, Ուրֆայի փորձություններս), Potsdam 1922 (նաև Der Orient, Potsdam 1921, S. 54-58, 119-126, 133-146, 154-160, նաև 1922, էջ 20-24).

13. Հմմտ. Քյունցլերի ձուր՝ 1951 թ. Փաուլ Շյուցի (Paul Schütz) Հրատարակած ինքնակենսագրության մեջ: Նախնական վերնագիրը՝ «Köbi, der Lückenbüsser, im Dienste des Lebens» [Քյոբին՝ նեղ օրերին Հասնողը՝ կյանքի պաշտոնում], Հետագա Հրատարակություններում վերանվանվել է «Köbi - Vater der Armenier», [Քյոբին՝ Հայերի Հայրիկը]: Քյունցլերի դուստրը՝ Իդան, իր զբոսւմ գրում է Հոր մասին. «With the Kurds he had always felt an affinity: like himself, they were of mountain stock; they were natural and unspoilt, a happy people, whose language he had learned and with whom he found it easy to go on» [Քրդերի Հետ նա միշտ զգացել է որոշ ազգականություն. իրեն նման, նրանք էլ լեռնցիներ էին: Նրանք քնական էին և ոչ չփացած, ուրախ մարդիկ, որոնց լեզուն նա սովորել էր և որոնց Հետ լավ Հարաբերության մեջ էր]: (Ida Alamuddin, Papa Kuenzler and the Armenians [Իդա Ալամուդին, Քյունցլեր Հայրիկը և Հայերը] London 1970, S. 41).

14. Հմմտ. «Կարմիր մահիկի Համար» Հոդվածը (1920), սույն զբոսւմ՝ էջ 188.

15. Այդ տարիներին վերելք ապրող պետական՝ որրերի Հետ աշխատանքի նպատակն էր երևխաններին, անկախ իրենց ծագումից, Թրքացնել և խլամացնել:

16. Der Christliche Orient, 16. Jg., Okt. 1915, S. 76.

17. Լեփսիուսի արխիվը Հայն քաղաքում, 9028, Ս. 3. Շնորհակալություն պրոֆ. Հերման Գոյցին՝ նամակը տրամադրելու Համար:

18. Andreas Vischer, Erlebnisse eines Schweizerarztes bei den türkischen Nationalisten (Անդրեաս Ֆիշեր, Եվկեյցարացի բժշկի տեսածն ու ապրածը Թուրք ազգայնականների մոտ), Basel: Baseler Nachrichten, 1921; Gertrud Vischer-Oeri, Erinnerungen an Urfa [Գերթրուդ Ֆիշեր-Օերի, Հուշեր Ուրֆայից], hektographiert, Riehen 1967, Universitätsbibliothek Basel [Լուսապատճններ՝ Բազելի Համալսարանի գրադարանում].

19. Donald E. Miller und Lorna Touryan Miller, Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide (Վերապրողներ, Հայոց ցեղասպանության բանավոր մի պատմություն), Los Angeles 1999, S. 121 und 130-132.

20. „Letzte Erlebnisse in der Türkei., [Վերջին տպավորություններ Թուրքիայից], in: Der Orient, Potsdam 1925, S. 60-64 und 85-91; «Die Türken und die Armenier, eine neue Phase» [Թուրքերն ու Հայերը, մի նոր փուլ], aus dem Entwurf der Nr. 5 von Der Orient, Potsdam 1928 (Universitätsbibliothek Basel, Lieb Z 256); «Für den roten Halbmond» [Կարմիր կիսալուսնի Համար], in: Der Christliche Orient, Potsdam 1920, S. 42-44.

ՅԱԿՈՐ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

**ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ**

**Տպավորություններ Միջազգեսփյունի
աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918)**

1. Պատերազմի սկիզբը

Եթե ստանձնում եմ Մեծ պատերազմի ընթացքում Ուրֆայում իմ տեսածն ու ապրածը՝ զրի առնելու գործը, ապա դրա պատճառն առաջին հերթին այն է, որ ես միակ չեղոք անձն եմ, որն սկզբից մինչև վերջ ականատեսը եղավ բոլոր այն սարսափելի եղելությունների, որոնցով Ուրֆան ավելի հարուստ է, քան Թուրքիայում որևէ այլ քաղաք:

Մինչև 1917 թ. վերջը Ուրֆայում էր գտնվում նաև օրիորդ Կարեն Եփսի (Karen Jeppe) անունով գանձագի մի տիկին: Նա սերտ կապի մեջ էր տեղացի հայերի հետ:

Պատերազմի ըոնկման ժամանակ ընտանիքիս հետ ամառային արձակուրդի մեջ էի Գալիլեայում: Որոշակի նախադրացումով, որ մեծ իրադարձություններ են սպասվում և որ այդ պատճառով ավելի լավ պիտի լիներ գտնվել պաշտոնիս զլխին Ուրֆայում, քան թե Գալիլեայում, որոշեցի արագ վերադառնալ:

Ձեի սխալվել. պատերազմն իսկապես ըոնկվել էր: Թուրքիայում ես հենց սկզբից մեծ ալեկոծություն բարձրացավ: Մասնավոր անձանց համար փակվեց Հայնպի ու Դամասկոսի միջև երկաթուղային երթևեկությունը: Դամասկոսով անցնող վերջին գնացքով հագիվ կարողացա ընտանիքիս հետ հասնել Հայնպ:

Հայնպից Ուրֆա ուղևորվելիս հանդիպեցի Ուրֆայից պառլամենտական երկու պատգամավորի, որոնք արձագանքում էին պետության հանկարծակի կանչին՝ ներկայանալու կայսերական զլխավոր կենտրոն: Նրանք կարծիքս հարցրին, թե արդյոք Թուրքիայի համար ճիշտ պիտի լիներ Գերմանիայի կողմից պատերազմի մեջ մտնել: Պատասխանեցի, որ լավագույնն ընդհանրապես պատերազմի մեջ չմտնելն է, լինի դա Գերմանիայի՝ թե Անտանտի կողմից:

1917 թ. դեկտեմբերին, երբ Կոստանդնուպոլսում այցելում էի այս երկու ազգային խորհրդականներից մեկին, վերջինս

Հիշեցրեց ինձ այդ խոսակցությունը՝ արտահայտելով նաև իր տեսակետն այն մասին, որ Թուրքիան ավելի լավ արած կլիներ, եթե վարված լիներ իմ կարծիքի համապատասխան: Այդպես էր դատում ծայրահեղական մի երիտթուրք, որն իր բաղձաթիվ համախոհների հետ մեկտեղ՝ օգտագործել էր Թուրքիայի մեկուսացումը, որպեսզի անարգել կերպով իրագործի հայ ժողովրդի բնաջնջումը:

Աշխարհամարտի բռնկումը սկզբից եսթ իմ մոտ արթնացրեց ներքին մի հակասություն: Որպես գերմանական ծագումով չվեյցարացի՝ ես ինձ գերմանացի էի դգում, և որպես մտածող անհատ մինչև պատերազմի վերջն էլ մնացի գերմանացի: Դրան երևի նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ պատերազմի ընթացքում գերմաներեն ու թուրքերեն ամսագրերից բացի ուրիշ նյութ ձեռքս չէր անցնում:

Երբ Ուրֆա հասա, այնտեղ մեծ թափով ընթանում էր դորահայնությունը: Նորակոչիկները, այդ թվում քրիստոնյաները, արդեն ղենքի տակ էին: Սկսվել էր 15-ից մինչև 50 տարեկան տղամարդկանց ընդհանուր հաշվառումը, որից խուսափողներին մահապատիժ էր սպառնում:

Այս համընդհանուր հաշվառմանը բնականաբար ենթակա էին միայն մշտական բնակություն ունեցող հպատակները: Թուրքիայի ներքին չրջանների քոչվոր ցեղերը, թեև դորակոչվում էին, իշխանությունների հրամանին կարևորություն չէին տալիս: Շուտով սկսվեց դինված ջոկատների տեղաշարժը: Որքան էլ ջանում էին՝ նման առիթներին մշտապես ուղեկցող երաժշտությանը անհրաժեշտ տրամադրություն ստեղծել, դժվար էր ասել, թե կաղնավորված ջոկատների կամ ժողովրդի ոգևորությունը մեծ էր:

Երկու եվրոպացի գլխավոր հանձնակատարները, նորվեգացի Հոֆն (*Hoff*) ու բելգիացի Վեսթենենքը (*Westenenk*), որոնց մեծ տերությունները Թուրքիային պարտադրել էին ընդունել որպես արևելյան վեց նահանգներում օրինակելի կարգ ու կանոն ստեղծողներ, 1914 թ. գարնանը ժամանեցին Թուրքիա իրենց աշխատանքն սկսելու: Սակայն պատերազմի բռնկվելուց անմիջապես հետո՝ նրանք վերադարձան իրենց հայրենիքը: Նրանցից մեկն անցավ Ուրֆայով: Նրան ուղեկցում էր քաղաքի պարետը: Հավանաբար թուրքերն այդ մարդկանց տուն էին

ուղարկում: Այժմ, երբ մեծ տերությունները միմյանց դեմ էին կռվում, նրանք Թուրքիայում այլևս անելիք չուներին:

1914 թ. օգոստոսի վերջերին Ուրֆայում լուրեր տարածվեցին, որ Զեյթունի Հայերն ընդդիմացել են իրենց զավառի գորակոչին¹:

Այդ լուրերի նպատակը մահմեդական բնակչությանը չփոթեցնելն էր: Նրանք մտածում էին, որ եթե Ուրֆայի Հայերն էլ ապստամբության դիմեին, մահմեդականների վերջը վատ էր լինելու: Թեև մահմեդականներն Ուրֆա քաղաքում մեծամասնություն էին կաղմում, թվով մոտավորապես քրիստոնյաների կրկնակին էին, նրանք գիտեին, որ քրիստոնյաները՝ քաջությամբ և մանավանդ զործիմացությամբ իրենց գերադանցում էին:

Երբ օգոստոսի վերջերին Ուրֆայում լուրեր հրապարակվեցին գերմանացիների տարած հաղթանակների մասին և մահմեդականները հաղթանակի յուրաքանչյուր լուր ցնծություն էին ողջունում, նրանք սուր աչքով դնում էին Հայերին: Հետևում էին, թե արդյոք վերջիններս մասնակի՞ց էին իրենց հրճվանքին, թե՞ նրանց մոտ նկատելի էր որոշ ներքին ղժգոհություն: Դժվար չէր հանգել այս կամ այն եղրակացություն: Ի դեպ, առանձին Հայեր չէին էլ թաքցնում իրենց կարծիքը, ըստ որի գերմանացիները երբեք չէին կարող չահել պատերազմը, քանի որ նրանք չատ ավելի փոքրաթիվ էին: Դա չէր կարող ըրարեփոխել նրանց դեմ արդեն մինչ այդ իշխող անվստահության տրամադրությունը, և չուտով մահմեդականները Հայերի մասին խոսելիս նրանց միայն «զավաճան հայ աղզ» էին կոչում (*Melun ermeni Millet*):

Սեպտեմբերի 10-ին Ուրֆայում տարածվեց կապիտուլյացիաների վերացման մասին լուրը, որը հաջորդ օրն իսկ մահմեդականներն այնպես տոնեցին, կարծես Թուրքիայում եվրոպացիների իրավունքների վերացումով թուրքերի համար արդեն մեծ հաղթանակ էր ձևառնում:

¹ Զեյթունի իրադարձությունների մասին, որով սկսվեց հայ ժողովրդի արտաքսումը իր Հինավուրց բնօրրանից, տես դ-ր Յոհ. Լևիսիուսի «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» աշխատությունը (2-րդ համարված հրատարակություն, 1919, Պոտսդամ, Քեմփելֆերլագ): (Dr. Johannes Lepsius, 2. vermehrte Auflage 1919, Potsdam: Tempelverlag)

Քանի որ Ուրֆայի մեր գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցը, որն այդ ժամանակ ես էի ղեկավարում, հակառակ իմ բոլոր ֆաների, մնացել էր առանց թուրքական կառավարության կանոնավոր թույլտվության, հարկ համարեցի նոր դիմումով պաշտոնական ճանաչում ձեռք բերելու փորձ կատարել: Մեր Հիվանդանոցը գերմանական հաստատություն էր: Ուստի սպասելի էր, որ բարեկամ և ղաշնակից աղգի այս ձեռնարկությունը, որն արդեն փաստորեն մոտ երկու տասնամյակ գոյություն էր ունեցել, թուրքերը առանց այլևայլության կճանաչեին: Սակայն անմիջապես ասեմ, որ այդ սպասումը պատրանք էր: Եվ իրոք, թուրքական ատյաններից Հիվանդանոցի արտոնագրման կամ փակման մասին այդպես էլ որևէ պատասխան չստացվեց, այնպես որ Հիվանդանոցի բանեցնելը ոչ արտոնվեց, ոչ էլ արգելվեց: Համենայն դեպս մենք մեղ այնպես էինք պահում, կարծես թե Հիվանդանոցն արտոնագրված է:

Այն օրը, երբ Հայնպի գերմանական Հյուպատոսը հեռագրով Ուրֆայի գերմանացիներին տեղեկագրեց Մադուրյան կղզիների մոտ Հինդներուրդի հաղթանակի մասին, ուրֆահայության առաջնորդները հավաքված էին գերմանական Հիվանդանոցի բակում: Ես նրանց ծանուցեցի հաղթանակի լուրը, սակայն նրանք ինձ խորհուրդ տվեցին՝ նման տեղեկությունների չհավատալ: Ըստ նրանց՝ հնարավոր չէր պատկերացնել գերմանացիների որևէ հաղթանակ, նույնիսկ այն դեպքում, եթե Թուրքիան ևս նրանց կողմից պատերազմի մեջ մտներ: Ես իմ պարտքը համարեցի այդ մարդկանց, որոնք բոլորն էլ իմ բարեկամներն էին, խորհուրդ տալ, որ նրանք որպես թրքահպատակներ այս կամ նման իրավիճակում դիմվեին քաղաքական ավելի մեծ խոհանուրյամբ: Այլապես դա կարող էր վատ անդրադառնալ և՛ իրենց վրա, և՛ իրենց ժողովրդի: Ասացի, որ Անտանտը հեռու էր, թուրքական սուրբ՝ չափազանց մոտ, իսկ կասկածամիտ մուսուլմանները իրենց հաղթական տրամադրության մեջ՝ չափ դյուրագրգիռ: Այդ պատճառով, ավելի լավ էր դադար և դուսպ լինել, քան թե ինչ-որ ձևով դրսևորել, որ թուրքերի հաջողությունները իրենց որևէ ուրախություն չէին կարող պատճառել:

Դեռևս նախքան Թուրքիայի պաշտոնապես պատերազմի

մեջ մտնելը, արդեն բաղձաթիվ գինվորներ ղորանոցներից փախել էին: Սակայն վերջիններս սկզբնական շրջանում՝ դրեթե բացառապես մահմեդականներ էին: Հայ երիտասարդները, որոնք արդեն գեներտա էին, սկզբնական շրջանում մնում էին իրենց ղորամասերում, որքան էլ նրանց համար զժվար էր՝ ատելություն լցված մահմեդականների շրջանակում մատուցել ամենաստորացուցիչ ծառայությունները: Ահա մի օրինակ այն մասին, թե ինչ տանջանքների էին ենթարկվում քրիստոնյաները թուրքական բանակում:

Զորակոչվել էր նաև իմ կողմից կյանքի կոչված ղարոցներին մեկի գերմաներենի ուսուցիչը: Նա՝ որպես Երուսաղեմի սիրիական որբանոցի նախկին աշակերտ, ստացել էր ռազմական դասընթացների մասնագետի նախնական լավ կրթություն: Իրականում նա կարող էր ի սկզբանե սպայական աստիճան ստանալ: Թեև նրան էին հանձնել նորակոչիկների մարդանքի դասերի ղեկավարությունը, ղորանոցում նրան չարչրկում էր կրտսեր ենթասպան, որը ո՛չ կարգավ և ո՛չ էլ զրել գիտեր, սակայն հատուկ հաճույք էր ստանում այդ ուսուցչին արտաքննիչ փոստ մարել տալուց: Բնական է, որ նմանօրինակ պայմաններում, քրիստոնյաների մոտ սպառվեց գինվորական ծառայության համար սկզբնական շրջանի պատրաստակամությունը, և չուտով նրանցից չատերը նույնպես սկսեցին աղատվելու կամ պարզապես դասալիք դառնալու փորձեր կատարել: Վերոհիշյալ ուսուցիչը գտնվում էր Այնթապի ղորանոցում: Այնտեղից նա՝ որպես դասալիք, կարողացավ վերադառնալ Ուրֆա: Մի քանի օր մնաց թաքնված: Ապա ինձ հաջողվեց նրա համար աշխատանք գտնել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում: Սակայն երիտասարդը իր մեկնումն անդգուշարար այնքան ձգձգեց, որ ոստիկանությունը նրան ձերբակալեց և աղատ արձակեց միայն 200 Փրանկ կաշառքով («բախչի»): Հետագայում նա Բաղդադի երկաթուղու շինարարության մեջ մեծ հաջողություն ունեցավ: Այսպես նա վստահարար իր երկրին չատ ավելի օգտակար եղավ, քան եթե գինվոր մնացած լիներ: Մինչև պատերազմի ավարտը նա Տավրոսի շինարարական գումարտակում աշխատեց որպես զլխավոր հաշվետար:

2. Դիվանագիտության Հետքերով

1914 թ. ղեկտեմբեր ամսվա երկրորդ կեսին՝ թուրք սպաների և ղինվորների ուղեկցությամբ, Ուրֆայում Հայտնվեցին պարսիկ երկու արքայազներ: Զիափարության ընթացքում ղուրս էր ընկել նրանցից մեկի՝ արքայազն Ռ. Հս-Սալթանե-Հղ-Դովլեհի (R. es-Saltane-ed-Dovleh) ոտքը: Նրան բուժելու պարտականությունն ինձ էր տրվել: Հետագայում, երբ արքայազները պիտի շարունակեին իրենց ճանապարհորդությունը, ես նրանց ուղեկցում էի որպես նրանց ըմբիշ: Ինձ Հանձնարարված էր ընկերակցել նրանց մինչև Բաղդադ: Նրանց գերմանացիներն էին Պարսկաստան ուղարկում: Որպես ղաջարների տոհմի ներկայացուցիչներ նրանք կոչված էին շահագրգռել Պարսկաստանին, և մանավանդ իրենց մեծ տոհմին, միանալու սրբաղան պատերաղմին Կենտրոնական պետությունների կողմից: Վերջին ութ տարիները արքայազները անցկացրել էին Շվեյցարիայում: Անցյալում ոռոսական կառավարությունը նրանց՝ որպես փտանգավոր տարրեր, փտարել էր Պարսկաստանից: Ամսական 4000 Փրանկով¹, որ վճարում էին նրանց ոռոսները, նրանք Շվեյցարիայում կարողանում էին ապրել իշխանավարի: Ի ղեպ, նրանցից մեկը՝ Սալե Հս-Սալթանե-Հղ-Դովլեհը, 1912 թ. պարսիկների աղտտագրական պատերաղմի ժամանակ ոռոսներից թաքուն, ծաղված որպես ղերվիշ, վերաղարձել էր Հայրենիք: Տեղ Հասնելուն պես ներկայացել էր ընկերներին և միապետության Համակիր պարսիկներին կոչ արել պայքարել սահմանաղրականության ղեմ, որը ղեկավարում էր Հայաղգի Եփրեմ խանը: Սակայն արքայազնը իր միապետականների Հետ անՀաղողության էր մատնվել, չնայած որ իր 33,000 միապետականների ղեմ ղուրս էր եկել 3000 սահմանաղրական:

Մեր ճանապարհորդությունը ղեպի Բաղդաղ շատ ղանղաղ էր ընթանում, և ղա փտահարար գերմանացիների ուղած արագությունը չէր: Այղ ճանապարհորդության ընթացքում էր, որ մեր արչավախմրի ղեկավար մայոր Նեֆիս բեյը մի երեկո

¹ «Փրանկ» = շվեյցարական ղրամական միավոր (ծնթ. թարղ.):

չոչափեց Հայկական Հարցը: Նա երիտթուրքերի առաջնորդ-ներէց էր, որ 1908 թ. Հոշակվել էր Կոստանդնուպոլսում Թաղչլայի դորանոցի վրա ձեռնարկած գրոհի ժամանակ: Այդ իսկ պատճառով նրա դատողութիւններն ինձ Համար Հատուկ Հետաքրքրութիւն էին ներկայացնում:

— Մենք՝ թուրքերս, — Հայտարարեց նա, — պետք է Հայերին կա՛մ ամբողջովին ընաջնջենք, կա՛մ ստիպենք արտագաղթել: Նրանց Հետ Համակեցութիւնը մեր կայսրութեան սահմաններում լիովին րացառվում է:

Քանի որ խոսակցութեանը ներկա գտնվող արքայադէ Սալնէր դրանից անմիջապէս Հետո նույն ձևով արտահայտվեց, Հավանարար դեռ մտքում ունենալով Եփրեմ խանից կրած պարտութիւնը, ես ես ինձ թույլ տվեցի ըստ էութեան մի խոսք ասել:

— Ամեն ժողովուրդ, — ասացի ես, — ունի գոյութեան իրավունք. ըստ որում՝ այդ ժողովուրդը պետք է կարողանա ապրել այնտեղ, որտեղ ծնվել է: Ով որ ոտնահարի այդ իրավունքը, գործում է անարդարութիւն, որը վաղ թե ուշ վրեժով է լուծվելու: 1908-ից ի վեր, երբ երիտթուրքերը Համաձայնութեան եկան ազատասեր Հայերի Հետ, նրանք պարտավոր էին, թեկուզ Հանուն իրենց իսկ ինքնապահպանման՝ խաղաղութիւն պահպանել կայսրութեան ընակչութեան ամենամտավորական Հատվածի Հետ: Իսկ Ձեզ, Ձերդ կայսերական մեծութիւն, — դիմեցի ես արքայադէին, — Ձեզ ցանկանում եմ, որ Պարսկաստան չՀասնեք, քանի որ Դուք էլ նման վարանոտ կարծիքներ ունեք Հայ ժողովրդի մասին: Չէ՞ որ Պարսկաստանը ես Հարյուր Հազարավոր Հայերի ծննդավայրն է:

Հաջորդ օրը արքայադէն ինձ խնդրեց, որ միասին ձիով վաղորդյա մի պտույտ կատարենք: Զիավարութեան ընթացքում նա արծարծեց Հայերի մասին մեր նախորդ օրվա խոսակցութիւնը:

— Ինքնին Հասկանալի է, — րացատրեց նա, — որ Հայերն իրավունք ունեն ապրելու այնտեղ, որտեղ ծնվել են, ինչպէս Թուրքիայում, այնպէս էլ Պարսկաստանում: Երեկ ես Հակառակ կարծիքն արտահայտեցի միմիայն, որպեսզի Հաճոյանամ Թուրք մայրին, որն իր կրթութեամբ առանձնապէս չի փայլում:

Այդ երկու արքայադուհիներն այնպես էլ Պարսկաստան չհասան: Ֆելյուջայում, Բաղդադից առաջ վերջին կայանում, նրանց կանգնեցրին: Բաղդադից դինվորական պարետի հրամանով եկած սուրհանդակը, արքայադուհիներին չթույլատրեց չարունակել ճանապարհորդությունը և նրանց պարտավորեցրեց վերադառնալ: Թե այդ խոչընդոտը ստեղծվել էր գերմանացիների իրադեկությունը (Բաղդադի ճակատում արդեն մի քանի գերմանացի սպաներ կային), ինչ հայտնի չէր: Ոչ էլ կարողացա հետո դրա մասին որևէ բան տեղեկանալ: Մայրը Նեֆիս բնյր, որը հաջորդ օրը Բաղդադ մեկնեց և երկու օրից էլ վերադարձավ, երբեք չբացահայտեց, թե ով էր տվել ետդարձի հրամանը: Արքայադուհիների համար շատ մեծ հարված էր՝ իրենց հայրենիքին այդքան մոտիկ գտնվելուց հետո, առանց տեղ հասնելու՝ ետ դառնալը: Երբ մենք այդ նույն ուղիով, որով եկել էինք, վերադարձի մեկ օրվա ճանապարհ էինք կտրել, արքայադուհիներն անկեղծորեն իմ առաջ բացվեցին: Նրանք զաղտնի փախուստի ծրագիր էին մշակել: Ինչ տվեցին ընտրությունը՝ այդ ծրագրին մասնակցելու կամ զոհն դրա իրականացման հարցում նրանց օժանդակելու: Թուրքերից խուսափելով և Բաղդադը չըջանցելով, նրանք ուզում էին ուղղակի տափաստանով հասնել Պարսկաստան: Սակայն կար մի խնդիր. Սալեհ արքայադուհին ուղեկցում էր նրա կինը, որը հղի էր և նրան՝ տափաստանով անցնող նման դժվարին ճանապարհորդություն հանձնարարելի չէր: Ուստի նրանք խնդրեցին, որ եթե ես որոշում ընդունեմ արքայադուհիներին չմիանալ, ապա զոհն իշխանուհուն հասցնեմ Ուրֆա, որտեղ նա կմնար մինչև ծննդաբերելը, որից հետո ավելի ուշ կտեղափոխվի Պարսկաստան: Հայտնեցին, որ այդ ծրագիրը իրագործելի պիտի լիներ նաև առանց իմ մասնակցություն: Սակայն ես Նորին մեծություններին հորդորեցի ետ կանգնել նման ծրագրից: Պետք է ենթադրել, որ արքայադուհիները ոչ թե թուրքերի, այլ գերմանացիների հսկողություն տակ էին, այդ իսկ պատճառով յափազույն միջոցը իրավիճակին ենթարկվել էր: Այս խորհուրդը ես նրանց տալիս էի ներքին մղումից զրդված: Ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում արքայադուհի Սալեհ գրեթե ամեն երեկո գնեներալ-ֆելդմարշալ Հինդենբուրգի կենացն էր առաջարկում: Նա չարունակ բացականչում էր. «Vive Hindenburg!»: Եվ ամեն անգամ հենց ինչ էր

վիճակվում այդ յսել: Սա ինձ այն եղրակացությունն է հանգեցրեց, որ այս արևելյան մի օր էլ Պարսկաստանում Հեշտոթյամբ անցնելու էր Անտանտի կողմը: Իրավիճակին ենթարկվելու իմ խորհուրդն ընդունվեց, և այսպես մենք նորից Հասանք Դերես-Զոր: Այստեղ արքայազները պարտավոր էին սպասել Հետագա ցուցումներին: Քանի որ պարտավորությունս կատարել էի, ևս հրաժեշտ տվեցի և վերադարձա Ուրֆա: Ավելի ուշ տեղեկացա, որ արքայազները կոնկալում ենրկալվել էին: Թե հետո նրանք ինչ եղան, այլևս չիմացա:

3. Բռնագրավումներ

Ուղղակի անհավատալի է, թե ինչեր էին բռնագրավում թուրք սպաները պատերազմի հենց սկզբից: Նրանցից չատերի համար հրաչալի ժամանակներ էին: Պահեստներում չկար մի լուսն, որ սպաները՝ որպես պատերազմի անհրաժեշտ նյութ, չբռնագրավեին: Տուժյալները որպես անդորրագիր ստանում էին ձեռքով պատրաստված գրություններ: Բռնագրավված ապրանքի մեծ մասը, սակայն, գնում էր սպաների անձնական տները: Այդ է պատճառը, որ առգրավում էին ոչ միայն պատերազմին անհրաժեշտ առարկաներ, այլև այն ամենը, ինչ հրապուրիչ էր կամ արժեք ուներ, ինչպես օրինակ՝ գորգեր, դիմանկարներ և շատ ուրիշ նման առարկաներ: Այդ կապակցությամբ կպատմեմ փոքրիկ մի միջադեպ: Սպաներից մեկը մի պահեստում բռնագրավել էր յոթ պարկ չաբար: Բռնակիր է կանչել և հրամայել՝ ասլանքը իր ընտանիքին տանել: Երեկոյան սպան տուն է վերադարձել, հարցրել կնոջը, թե յոթ պարկ չաբարը ընդհանրապես: Կինը պատասխանել է՝ ոչ, միայն վեց պարկ են ընդհանրապես: Հաջորդ առավոտյան սպան նորից հանդիպել է բռնակիրին և հարցրել, թե ուր է կորել յոթերորդ պարկը: Վերջինս պատասխանել է հեղանքով. «Վեցը՝ քեզ, իսկ մեկը՝ ինձ, որպես տեղափոխման վարձ»:

Արքայազների ռազմադրական ճանապարհորդությունը նույնպես ընթանում էր ամենօրյա բռնագրավումներով: Միայն թե այնտեղ իսկապես միայն անհրաժեշտ առարկաներ էին բռնագրավում: Սակայն յուրաքանչյուր վաճառական գիտեր, որ

որպես անդորրագիր տրվող թղթի կտորը առանց մտածելու կարելի էր պատռել, քանի որ հանձնված ապրանքի գինը երբևէ չէր հատուցվելու:

Պատերազմի առաջին երկու տարիներին բռնագրավվեց հատկապես մեծ քանակությամբ ցորեն և ամեն տեսակի հացահատիկ: Հաճախ իրենց՝ գյուղացիներին էին ստիպում դրանք քարշ տալ դեպի կայարանները: Այնտեղ ապրանքը՝ պահեստների բացակայության պատճառով, կուտակվում էր բաց երկնքի տակ: Հետո գալիս էր ձմեռը, անձրևը տեղում էր չծածկված փնակում թողնված պաշարների վրա, հացահատիկը ծլում էր, նսխում և ապականում ամբողջ շրջակայքի օդը: Այդ նույն ժամանակամիջոցին ճակատներում հացի պակաս էր տիրում: Միայն այն տեղերում, որտեղ գերմանացի սպաներ կային, հոգ էր տարվում պարենի պատշաճ տեղավորման ու ռազմաճակատում նրա օգտագործման համար:

4. Մոսկվ հեռանկարներ

Արքայազների հետ վերոհիշյալ բաղադրյալ ճանապարհորդության ժամանակ ինձ համար պարզ դարձավ, որ պատերազմը հայ ժողովրդի համար լինելու էր օրհասական: Երիտթուրքերը նախատեսել էին այս ժողովրդի ընաջնջումը: Կասկածից դուրս էր, որ նրանք օգտագործելու էին պատերազմը, որի ընթացքում թշնամի մեծ տերությունները զրկվելու էին Թուրքիայի տարածքում ունեցած իրենց ազդեցությունից, կամ՝ բացառությամբ Ամերիկայի, յիովին ընդգրկված պիտի լինեին պատերազմական գործողությունների մեջ: Այսպիսով, ոչ ոք ժամանակ չէր գտնելու զրադվելու Հայկական հարցով:

1915 թ. մարտին և ապրիլին Ուրֆայում թուրքերը տոնում էին իրենց հաղթանակները՝ մեծ մասամբ մեծ չուքով: Այդ տոներին Հայերը վերաբերվում էին դժալի սառնությամբ, մի րան, որ քնականաբար զրգում էր թուրքերին: Այդ միջոցին էր, որ տոնախմբություններին չմասնակցելու համար մի քանի Հայեր ձերբակալվեցին: Շրջահայաց թուրքեր ևս կային, որոնք առանց թաքցնելու նման հաղթանակներին հավատ չէին

րնծայում, բայց նրանց ոչինչ չէր պատահում:

Դասալքությունը չարունակվում էր ոչ միայն թուրք, այլև հայ գինվորների չրջանում: Այստեղ ուղում եմ իմ օրագրից մեջ րերել հատկանշական մի հատված:

«Փետրվար, 1915 թ.: Մի քանի օր առաջ չորս հարյուր նորակոչիկ, որոնց թվում նաև բաղմաթիվ հայեր, ճանապարհ րնկան ղեպի Այնթապ: Սրանցից Այնթապի դորանոց էր ներկայացել ընդամենը չորս մարդ, և նրանք բոլորը հայեր էին: Նրանց ընդունող սպան ծիծաղել է և քաջարի քառյակին հանձնարարել՝ նույնպես զնալ»:

Այդ օրերին Ուրֆայի հայերն ամեն կիրակի իրենց մայր տաճարում տղամարդկանց հավաքներ էին անցկացնում: Խոսակցության նյութը պատերազմի իրադարձություններն էին: Ես այդ ժողովներում երկու անգամ ղեկուցում եմ կարդացել: Բոլոր հավաքույթներում հայերը քննարկում էին նաև իրենց դժվար կացությունը: Ասում էին, որ թուրքերը Բալկանյան պատերազմում ջախջախիչ հարված են ստացել չորս փոքրաթիվ ժողովուրդների կողմից, և իրավամբ հարցնում էին, թե ինչպես էր այժմ նրանց հաջողվելու՝ դիմադրել մեծ տերությունների բանակներին: Քաղաքի թուրքերը գրեթե ամեն օր սպառնում էին հայերին: Նրանք բացահայտորեն ասում էին. «Վա՛յ ձեզ, հայեր, եթե Թուրքիայի թշնամիներին հաջողվի՝ որպես հաղթողներ, իրենց ոտքը դնել թուրքական հողի վրա: Ոչ մի հայ երկրի ներսում կենդանի չի մնա, դրա մասին մենք կհոգանք»: Նման իրավիճակում հայ ժողովրդի խնդիրը պետք է լիներ անհրաժեշտության ղեպքում պաշտպանվել ընաջնջումից, Թուրքիայի պարտության ղեպքում՝ դիմակայել այնքան ժամանակ, մինչև Անտանտի բանակները մտնեին երկրի խորքերը: Ամենուրեք, որտեղ հայեր կային, այս ուղղությամբ զաղտնի պատրաստություններ էին տեսնում: Մի՞թե դրա համար նրանց կարելի է մեղադրել: Սակայն թուրքերը այդ պատրաստությունների մասին տեղեկացան: Շատ հայեր ողջունում էին իրենց երիտասարդների՝ որպես դասալիքների տունդարձը: Վախկոտները, սակայն, ողբում էին նրանց վերադարձը: Զե՛ր որ դրանց անպայման հաջորդում էին ոստիկանական տհաճ հետաքննությունները:

Ապրիլյան մի երեկո Ուրֆայի հայկական թաղամասում

մեծ անհանգստություն տիրեց: Լսել էին, որ Հաջորդ առավոտյան ձերբակալելու էին Հայ ուսուցիչներին: Անմիջապես եկեղեցում ժողով հրավիրվեց: Երիտասարդությունը դիմադրություն կոչ արեց. մեծահասակները, սակայն, ղեմ էին դրան: Որոշեցին մի քիչ էլ սպասել:

Հաջորդ առավոտ, իսկապես, տեղի ունեցավ ուսուցիչների ձերբակալումը: Տեղի ունեցան նաև տնային դանադան խուզարկություններ: Նրանց փնտրածը ղեկը ու փաստաթղթեր էին:

Մի քանի օր անց ժանդարմները Գարմուջում՝ Ուրֆայի մերձակայքում գտնվող միակ Հայկական գյուղում, դասայիք հայեր էին փնտրում: Վերջիններս փախել էին մոտակա լեռն ու այնտեղ ամրացել՝ իրենց հետապնդող ժանդարմներին դիմավորելով կրակոցներով: Ժանդարմները տեղում մի քանի ղոճ տվեցին. միայն մոտակա քաղաքից օգնական ուժեր ստանալուց հետո է, որ կարողացան մի քանի դասայիք բռնել:

Այս միջադեպը ղգայիորեն վատթարացրեց Ուրֆայի Հայերի վիճակը: Մայիսի կեսերին Ուրֆայի Հայտնի ընտանիքներից 18-ը արսորվեց Ռազա, մի փոքրիկ քաղաք Եփրատի ափին՝ Ուրֆայից 150 կմ հարավ: Նրանց ղևո թույլ տվեցին ճանապարհ ընկնել իրենց իսկ վարձած կառքերով: Այդպես նրանք ողջ-առողջ տեղ հասան: Սակայն մի քանի օր անց այդ ընտանիքների տղամարդկանց ընկեցին Ուրֆա ու բանտ նետեցին: Նրանց հետ հետգհետև ձերբակալվեցին քաղաքի երեւելիներից շատերը: Բանտում նրանք ենթարկվեցին դաժան ճիպոտահարության (արևելյան պատժաձև, որի ընթացքում բարակ ճիպոտներով խարաղանում են մերկ ներբանները): Ողտանգումները կրկին օրակարգի մեջ էին: Բարեկամներիցս մեկն ինձ բանտից լուր ուղարկեց՝ խնդրելով ցավը մեղմացնող բայասան, քանի որ իրար Հաջորդող երեք ճիպոտահարությունից բաղմաթիվ վերքեր էր ստացել: Ձերբակալված Հայերից պահանջում էին ցուցմունք տալ, թե որտեղ էին պահում իրենց ղևքերը և պահանջում էին հանձնել ղրանք: Ձէ՞ որ Հիմա ամեն Հայ ղևք ուներ: Բայց և քաղաքի ամեն երկրորդ ընակիչ ղևք ուներ: Հայտնի է, որ Արևելքում, նույնիսկ խաղաղ տարիներին, անղեն հնարավոր չէ նույնիսկ Հաջորդ գյուղը գնալ: Ընդհանուր անապահովությունը, որը չի կարելի մոռանալ

Արևելյոր ընտթագրելիս, պարտավորեցնում է ամեն մի րանական էակի ղենք ունենալ:

1915 թ. ապրիլի վերջին Հիվանդացա ըծավոր տիֆով: Դեռևս ապաքինման չըջանում էի և Հաղիվ էի կարողանում մի քանի քայլ անել, երր Հայ վարդապետը, որը Հայ Համայնքի առաջնորդն էր, ինձ խնդրեց անհապաղ իրագործել Հայնպ մեկնելու իմ մտաղրությունը՝ իրաղեկելու տեղի եվրոպական Հյուպատոսներին Հայերի վիճակի մասին: Հունիսի կեսերին Հայնպում էի: Այնտեղ նախ ներկայացա Գերմանիայի Հյուպատոսին և նրան խնդրեցի՝ ի սեր գերմանացիների րարի Համրավի, անել ամեն հնարավորը՝ կանխելու Հայ ժողովրդին սպառնացող ընաջնջումը: Հակառակ ղեպքում՝ ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը Գերմանիային պիտի մեղաղրեր Հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ոճրի մեղսակցության մեջ:

Նույն Հարցով ներկայացա նաև Ավստրիայի և Ամերիկայի Հյուպատոսություններ:

Հայնպում Հանղիպեցի նաև րարոն Մաքս Փոն ՕփենՀայմին (Max von Oppenheim), որն ինձ ողջունեց րարեկամի պես: Նրան նույնպես իրաղեկեցի Հայ ժողովրդի վիճակի մասին՝ գրավոր չարաղրանքով: Գիտեի, որ րարոն Թուրքիա էր եկել ղիվանագիտական Հանձնարարությամը: Հետևարար Հուսով էի, որ իմ միջամտությունն անհետևանք չի մնա: Թեև րարոնին երկար տարիներ անձնապես ճանաչում էի, րայց ոչ որպես Հայերի րարեկամ:

ՕփենՀայմի այդ ժամանակվա առաջաղրանքն էր՝ ի չաՀ կենտրոնական պետությունների, թուրքական պետության րոյոր մեծ քաղաքներում կապի կենտրոններ սարքավորել: Նա ինձ նույնպես մի գումար տվեց Ուրֆայի Համար, որը ես Հանձնելու էի գերմանացիներին՝ Ուրֆայում ես կապի կենտրոն սարքավորելու Համար, որտեղից առաքվելու էին նկարներ, հեռագրեր և թերթեր:

5. Օրհասական ժամեր

Հուլիսի սկզբին Ուրֆա վերադառնալիս՝ ղեռ ճանապարհին տեսա Հայերի Հոշոտված դիակներ: Նրանք տեղաձանվածներ էին, որոնք ընկել-մնացել էին ճանապարհին, հավաստի նշան, որ սկսվել էր այդ խեղճ ժողովրդի մեծագույն աղետը:

Հասնելով Ուրֆա, ես այլևս չգտա մեր ղեղազործին: Մի օր առաջ ոստիկանները նրան ղեղատնից տարել էին և բանտարկել: Որպես կառավարություն խորհրդական՝ այդ մարդը պատերազմի սկզբից գլխավորապես գործում էր թուրքական պետության համար, իսկ այդ հնարավորությունը ես էի նրան ընձեռնել՝ թույլատրելով, որ նրա աշխատանքը ղեղատան մեջ սահմանափակվի օրական միայն մեկ ժամով: Եվ ես դա արել էի միմիայն նրա համար, որ պետությունն օգտվեր նրա հսկայական շրջահայացությունից ու բանիմացությունից: Բանտում նրան ոչ մի անգամ չհարցաքննեցին, ոչ էլ ճիպոտահարեցին, նա մնաց միայն բանտարկված, մինչև որ օգոստոսի 12-ին դանակի մի հարվածով նրան անշուշտ զետիկ տապալեցին: Հետագայում մի առիթով լսեցի թուրքի բերանից, որ իբր թե նա՝ Հայերի ծրագրած մի ապստամբության ժամանակ նախատեսված է եղել որպես Ուրֆայի ժամանակավոր նահանգապետ: Թե ինչքանով է դա համատասխանում ճշմարտությանը, չեմ կարող ասել:

Երկու Հայտնի Հայեր, պառլամենտի անդամներ Վարդգեսն ու Զոհրապը, այդ օրերին՝ որպես թուրքական բանտարկյալներ, անցան Ուրֆայի մոտով: Նրանք իրավունք ստացան ճանապարհը շարունակել ձիակառքով: Սակայն Ուրֆայից մեկ ժամ դուրս վրա հասավ նրանց չար ճակատագիրը: Նրանց ուղեկցող թուրք սպան երկուսին էլ զնդակահարեց: Ուրֆայի քաղաքային բժիշկը ձիով չտապ տեղ հասավ և մահվան վկայական տվեց: Ըստ այդ վկայականի՝ երկուսն էլ իբր թե մահացել էին տիֆից: Ինչու՞ էր այս դեպքում այդքան մեծ կարևորություն տրվում նման բժշկական փաստաթղթի: Մարդիկ ասացին, որ դա արվեց նրանց կյանքի ապահովագրության մեծ գումարների պատճառով, որոնք կառավարությունն ուղղում էր յուրացնել:

Ուրֆայում արդեն հունվարից գործող ռազմական դատա-

րանք Հուլիսին փոխարինվեց մեկ ուրիշով: Առաջինի անդամները ուրֆացի թուրքեր էին և այդ իսկ պատճառով Հայերի դեմ բավարար խստություն չէին բանեցնում: Նոր նշանակվածները դրսի թուրքեր էին և իրենց գործը՝ երիտթուրքերի Հասկացողությունը, ավելի լավ էին կատարում:

Համատարած բռնազրավումների ժամանակ Հայերի տնե-րում գտնված փաստաթղթերի ստուգման համար ռադմական ղատարանը կարիք ուներ երկու թարգմանչի: Այդ պաշտոնին նշանակվեցին ասորի թողոքական Աղնաթեսոսը (Aghnathesos) և ասորիների թողոքական պատվելի Եփրեմը: Առաջինը չգիտեր ոչ մի եվրոպական լեզու, միայն Հայերեն: Վերջինս, սակայն, իր մայրենի Հայերենի կողքին խոսում էր նաև թուրքերեն, անգլերեն և մի քիչ ֆրանսերեն: Բայց հատկանշականն այն էր, որ այդ պատվելին՝ լինելով Հայ, ստիպված համազոր-ծակցում էր թուրքերի հետ: Հայ ժողովրդի դեմ կաղմակերպ-ված եղեռնագործության ընթացքին ղատավորներին կցվել էր մի Հայ, որը պետք է մասնակցեր իր ժողովրդի ընաջնջման պաշտոնական ծրագրի իրագործմանը: Թուրքերին չափ ըն-րոջ արարք: Պատվելի Եփրեմը կառավարություն կողմից, ան-չուչտ, որպես Հայ չէր զիտվում: Քանի որ նա ասորի համայնքի կղերական էր, նրան համարում էին ասորի: Բայց որպես փափկանկատ քրիստոնյա նա խոստովանեց ոստիկանապե-տին, որ ինքը Հայ է: Վերջինս Հոխորտաց նրա վրա՝ պատվի-րելով, որ լեզուն իրեն քաշի, եթե կյանքը թանկ է նրա համար:

Հուլիսին, երբ արդեն գիտեին, որ ուրֆահայությունը համար նույնպես հասնում էր օրհասական պահ, կանանց զրգմամբ որոշ Հայ տղամարդիկ անցան եռանդուն քարոզչության, բատ որի՝ Հայերի կյանքը փրկելու միակ միջոցը իսլամի ընդունումն էր: Սակայն այդ քարոզիչները չափ լավ չհասան: Հայերի ճշդ մեծամասնությունը նախընտրում էր մահ, քան ատելի զավանափոխությունը:

Արդեն Հունիսի վերջին Ուրֆա էին Հասել տեղահանված-ների առաջին քարավանները Հուսիսից՝ Ուարերդից և էրդ-րումից: Այդ ողորմելիներից ով որ կարողանում էր, թաքնվում էր քաղաքի քրիստոնյաների տներում՝ խուսափելու համար անապատ ուղղվող երթից: Նրանք պատմում էին անցած ճանապարհին իրենց գլխին եկած փորձանքների մասին:

Ամենասարսափելին այն էր, որ Ուրֆա էին հասնում միայն կանայք ու երեխաներ: Ուրտե՞ղ էին մնացել այն տղամարդիկ, որոնք վստահարար եղել էին մարդկային այս չարասյունների ճանապարհ ընկնելու պահին: Դրա մասին ոչ մեկը չգիտեր, կամ ավելի ճիշտ՝ բոլորը գիտեին, սակայն կարծում էին, որ չնչևիով դարհուրելին, կանխվում էր իրականությունը: Իսկ իրականությունն այն էր, որ հղիացած կառավարությունն ստոր գործակալները տղամարդկանց կանանցից անջատել էին և նրանց՝ Տավրոս լեռներում, Մալաթիայի ու Սամսատի միջև, դանգվածաբար սպանել: Ինչ ողբալի էին այդ կանայք, անպաշտպան մայրերն ու անօգնական երեխաները: Երանելիները նրանք էին, որ երթի ժամանակ մահանում կամ սպանվում էին:

Ուրֆայից նոր տեղահանումներ տեղի ունեցան հուլիսի վերջերին: Սակայն այս աքսորականներին այլևս թույլ չէին տալիս ճանապարհ ընկնել իրենց սայլերով, նրանք պարտավոր էին ոտքով կտրել ճանապարհը ղեպի տափաստան: Ովքեր քշվում էին ղեպի Հյուսիս, այսինքն՝ ղեպի Դիարբեքիր, հեռու չէին գնում, քաղաքի պարիսպներից դուրս, վրա էր հասնում թուրքական յաթաղանը: Իսկ նրանք, ովքեր քշվում էին ղեպի նահանգի մայրաքաղաքը (Հալեպ), գոնե մի փոքր հույս ունեին, որ մի կերպ կենդանի տեղ կհասնեին:

Մինչև օգոստոսի սկիզբը Ուրֆայում հայերի հոգևոր առաջնորդը ղեռ կատարյալ աղատություն էր վայելում: Նա ինձ իր մոտ հրավիրեց, որպեսզի նկարագրի ներկա վիճակի աղետալիությունը: «Ամեն ինչ վերջացած է: Իմ ժողովուրդը դռնասեղանի վրա է: Մեկը չկա, որ ինձ օգնի: Բոլոր հայերս մահվան դավակներ ենք: Ինձ էլ կյանքի միայն մի քանի օր է տրված»:

Այս բառերն արցունքների տարափի տակ արտասանում էր կոտորված մի մարդ: Նա պաղատագին խնդրեց ինձ, որ գնամ Եփրոպա և ջանամ համոզել եփրոպացիներին, որ մի բան անեն մահվան դատապարտված այս ժողովրդի համար: Նա հույս ուներ, որ եթե եփրոպական պետությունները հավաստի տեղեկություններ ստանային հայ ժողովրդի սարսափելի իրադրության մասին, քայլեր կձեռնարկեին նրա վիճակը բարելավելու համար: Ուրեմն սկսեցի լրջորեն մտածել նման ճանապարհորդություն մասին: Բոլորից առաջ ես կզնայի հայ ժողովրդի

Հավատարիմ բարեկամ, պարոն Դ-ը Լեփսիուսի մոտ, քանի որ գիտեի, որ եթե Եվրոպայում մեկը ի վիճակի էր այս հարցում ինչ-որ բան անել, ապա դա նա է: Այդպես էի մտածում խորհրդածությունների այդ պահին: Սակայն ճանապարհորդության համար չունեի որևէ դրամական միջոց: Եթե անզամ թուրքերը թողնեին ինձ Եվրոպա մեկնել, մի բան, որ խիստ տարակուսելի էր, ես արդեն պիտի ուշացած տեղ հասնեի: Բացի դրանից, իրադարձություններն իրար հաջորդում էին անասելի արագությամբ: Իսկ Հետագա ամիսների փորձը ցույց տվեց, որ Ուրֆայում մնալով ես տարաբախտ այս ժողորդի մնացորդներին ավելի օգտակար եղա, քան եթե Համարձակվեի Եվրոպա մեկնել՝ քիչ կամ ոչինչ ձեռք բերելու հետևակարով:

Հուլիսյան վերջին օրերին դարհուրելի յուրեր տարածվեցին: Պատմում էին, որ մորթում են տղամարդկանց և 12 տարեկանից բարձր տղաներին:

Օգոստոսի 10-ին Ուրֆայում հայտնվեց երկու բարձրաստիճան թուրք, երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներ՝ Ահմեդ և Ուալի բեյերը: Նրանցից մեկը ռադմական գործերի նախարար էնվեր փաշայի ազգականն էր: Նրանց մասին պատմում էին, որ Կոստանդնուպոլսից դուրս գալով, նրանք ոտքի տակ են առել ամբողջ Անատոլիան, որպեսդի ամենուրեք կադմակերպեն Հայ տղամարդկանց և ղեռահաս տղաների սպանությունը և կարգադրեն հետևում մնացած կանանց ու երեխաների տեղաշարժը: Ուրֆահայությունն էլ այժմ հանձնված էր այս երկու ղահիճների ձեռքը: Ուրֆայի խեղճ ժողովուրդը չուտով զգալու էր այն բոլոր արհավիրքները, ինչ որ Հայերն զգացել էին այլ վայրերում: Այդ երկու երիտթուրքերի առաջին գործը եղավ Ուրֆայի բանտերում ղեռ մնացած բազմաթիվ Հայերի տեղահանումը: Ահմեդ ու Ուալի բեյերը ղիրափորվելով որպես վերակացուներ՝ աղատորեն չըջանցում էին Ուրֆայի իշխանություններին և գործում այնպես, կարծես իրենք էին տեր ու տիրականները: Քաղաքի Հայերը ղիմեցին նրանց խնդրելով, որ Լվակուացվող բանտարկյալները Հայեպ տարվեն, և ոչ թե Դիարբեքիր: Մեծ գումարների ղիմաց այդ երկուսը խոստացան նրանց խնդրանքը կատարել, և օգոստոսի 11-ի երեկոյան՝ որպես վճար, ստացան 60.000 ֆրանկ: Այսուհանդերձ՝ հաջորդ առավոտյան բան-

տարեկայաները քչվեցին Դիարրեքիթի ուղղությամբ, իսկ մեկ օր չանցած Ուրֆայում Հայտնի դարձավ, որ նրանցից ոչ մեկը ողջ չի մնացել:

6. Աշխատանքային գումարտակների մաքրագործումը

Վերջին ամիսների ընթացքում թուրքերին Հաջողվել էր քաղաքի Հայերից աստիճանաբար դուրս տանել մոտ 1000 տղամարդ և նրանց օգտագործել քաղաքի մերձակայքի ճանապարհահիշույթյան մեջ՝ որպես աշխատանքային գումարտակի ղինվորներ: Գումարտակներից մեկը աշխատում էր Կարաքյոփրիում, Ուրֆայից մեկ ժամ Հյուսիս, մեկ ուրիշը՝ Ուրֆայից Հինգ ժամ Հարավ գտնվող Կուղեմայում: Այդ մարդիկ այնքան լավ աշխատեցին, որ արագորեն կառուցվեցին ճանապարհի նշանակալից Հատվածներ: Այն ժամանակ էր, որ երկու երիտթուրքեր կարգադրեցին աշխատանքային այդ գումարտակների սպանողը: Նախ՝ Հերթը Կարաքյոփրիին էր: Այնտեղի Հայերից մեկը կարողացել էր փրկվել: Դեպքի մանրամասները ես նրանից եմ լսել: Թողնում եմ, որ նա անձամբ պատմի.

«Մի քանի չարաթի վեր աշխատում էի մոտավորապես 400 Հայրենակիցներիս հետ Կարաքյոփրիի ճանապարհը կառուցող աշխատանքային գումարտակում: Օգոստոսի 15-ին մեր ղինվորներից երկուսը առանց թույլտվության զնացել էին Ուրֆա: Երբ Հաջողը օրը նրանք գումարտակ վերադարձան, Հենց մեր վրանի մոտ նրանց վրա կրակ բացեցին քրդական Կարաքյոփրի գյուղի ընակիչները: Մեկն անմիջապես մահացավ, մյուսը միայն վիրավորվեց և կարողացավ՝ մեր վրանների տակ պատսպարվելով. փրկվել: Նույն օրվա երեկոյան մեզնից 180 հոգու՝ անուններով կանչեցին և կարգադրեցին պատրաստ լինել՝ նույն զիչերը ճանապարհ ընկնելու, որպեսզի մի քանի ժամ Հեռավորության վրա գտնվող ճանապարհի մի Հատված թնդանոթների համար անցանելի դարձնենք: Ընթրիքից Հետո մեզ Հրամայեցին նվազել ու երգել, մի բան, որ Հաճախ էինք անում, քանի որ դա մեր ղինվորական կյանքի միակ ուրախությունն էր: Ժամը 9-ին Հնչեց Հանգստի փողը: Երկու ժամ չանցած ճանապարհ ընկանք: Մի սայլ ընդնված էր անհրաժեշտ

գործիքներով: Մեղ ուղեկցում էին մի քանի թուրք ժանդարմներ, որոնք մեղ մշտապես հսկում էին ճանապարհների շինարարության ժամանակ: Երկու ժամ քայլելուց հետո կանգ առանք, մեղ թույլ տվեցին գլանակ ծխել: Մինչ այդ պահը ղեռ գաղափար չունեինք, թե մեզ ինչ էր սպասում: Որ մեր ժողովրդի ճակատագիրը օրեցօր վատթարանում էր, արդեն վաղուց գիտեինք: Զէ՞ որ մենք ամեն օր աշխատանքի ժամանակ տեսնում էինք մեր մոտով անցնող տեղահանվածների երկարաձիգ քարավանները, հաճախ էլ ստիպված էինք լինում թաղել մոտակայքում սպանված հայերի դիակները: Հաղիվ էինք մի քառորդ ժամ հանգստացել, երբ մեղ մոտեցան քաղաքից եկող մոտ 40 ձիավոր ժանդարմներ: Նրանց հետ էին իրար չղթալված 15 հայեր: Ժանդարմները մեղ չըջապատեցին: Ապա հրաման եկավ մեղ նույնպես կապկպել: Այդ ժամանակ հասկացանք, որ մեր վերջը հասել է: Ես իմ ընկերներին հայերենով չչնջացի, որ թույլ չտան իրենց կապել: Սակայն քանի որ հրացանները լցրել էին մեր աչքի առաջ, նրանք մտածեցին, որ դիմադրելն իզուր է: Ի վերջո ոճրագործների պարանը չրավարանց: Այդպիսով մեղանից մոտ 60 հոգի, այդ թվում և ես, մնացինք չկապված: Ապա մեղ հրամայեցին շարունակել մեր երթը մահվան ճանապարհով: Առավոտյան հասանք Եդիկույու: Քրդական այս գյուղում մեղ բաժանեցին տարրեր տների վրա: Ինձ և մյուս չկապված ընկերներիս տարան մի մեծ բակ, որտեղ խիստ հսկողության տակ էինք: Կեսօրից առաջ քաղաքից եկան մի քանի վատահամբավ թուրքեր և մեղ զննեցին: Հավանարար նրանք պատրաստվում էին մասնակցել հրաձգություն: Մինչ այդ արդեն կեսօրն անցել էր, երբ հանկարծ հնչեց հրամանը՝ ոտքի՛:

Ուստի հսկողություն տակ մեղ տարան գյուղից դուրս: Այնտեղ կիսոված էր հագուստեղեն, որն իսկույն ճանաչեցինք որպես մեր ընկերներին: Այժմ մեղ հրամայեցին հանել մեր հագուստները: Թողեցին մնալ միայն չապիկով: Ապա արյունոտ պարաններով մեղ երկու-երկու կապեցին: Դեռ հաղիվ էին դա ավարտել, երբ հնչեց երթի հրամանը: Մի քանի բուպե քայլելուց հետո, անցանք սպանված մեր ընկերների՝ ղեռ հոգեվարքի մեջ ցնցվող մարմինների կույտի մոտով, որից հետո մեղ հանեցին ժայռի մի ելուստի վրա: Այստեղ ժանդարմներն ու քաղաքից

նրանց միացած թուրքերը այսպանում էին մեզ՝ կոչելով «պետության դավաճաններ»:

Նախ քան ղեկն ատաղին երկուսի կապերը ու հրամայեցին իրար հետևից ժայռից ցած նետվել, նախապես անցնելով երկար դաշտյուններով դինված երկու ժանդարմների միջով, որոնք ղոհներին դանակի լրացուցիչ հարվածներ էին հասցնում: Երբ հերթը հասավ ինձ, ես կարողացա աննկատելիորեն քանդել ընկերոջս հետ ինձ կապող պարանր, և երբ մեզ երկուսիս հրաման տրվեց ցած նետվել, արագ վերցրեցի մի մեծ քար ու հարվածեցի ժանդարմներից մեկի կրծքին, այնպես որ նա զետին ընկավ: Էլ չսպասեցի, որ մյուս ժանդարմն ինձ դանակահարեր, այլ անմիաժամ, արագ նետվեցի ժայռից: Իմ հետևից կրակեցին, բայց վրիպեցին: Ժայռի ելուստի տակ զետնին պատկած՝ ժամանակավոր պատսպարան գտա:

Իմ 60 ընկերներին ժայռից ցած գլորելուց հետո, ժանդարմներն ու թուրքերը իջան ստուգելու, թե մահացու զահավիժումից հետո ով է ղեռ կենդանի մնացել: Տուրաքանչյուր ղոհ՝ կապված ոտքերով, կույտից առանձնացվեց: Կացնի հարվածներն ու առանձին կրակոցները «հոգացին», որ ոչ մեկը չկարողանար մահից խուսափել: Իսկ ես՝ պատկած երեսնիվայր, մեռած էի ձևանում: Երբ ինձ քարչ տալով հեռացնում էին, ժանդարմներից մեկն ասաց. «Սա կարծես թե էն չու՛նն է, որ դիմադրեց»: Անմիջապես իմ վրա կրակեցին և ես ղզացի, թե ինչպես է տաք արյունը թիկունքիս վրայով իջնում: Երբ տեղանքն ամբողջապես դիակներից մաքրվել էր և ղահիճները պատրաստվում էին հեռանալ, նրանցից մեկն ասաց, որ ղոհներից մեկը ղեռ չնչում է: Վայրկենապես ծոծրակիս կացնի մի հարված ստացա, քանի որ խոսքն իմ մասին էր:

Վերջապես ոճրագործների ոհմակը բռնեց վերադարձի ճանապարհը: Քիչ անց հայտնվեց մի քուրդ՝ գոռալով. «Բեղո՛, Բեղո՛»: Բեղոն մերոնցից մեկն էր, որը ղեռ ողջ էր և այդ ձայնի վրա թեթևակիորեն շարժվեց: Քուրդը չչնջաց նրան, որ թաքնված մնար մի մեծ քարի ետևում, քանի որ ցերեկով նրան օգնելն անհնար էր: Թեև Բեղոն ծանր վիրավորված էր, քուրդը, որը նրա գործընկերն էր, ուղու՛մ էր փրկել նրան: Զգիտեմ, թե ղա նրան հաջողվեց, թե ոչ: Երբ քուրդն այդտեղից հեռացավ, փորձեցի ոտքի կանգնել: Ի վերջո պարզվեց, որ մերոնցից 15

մարդ, թեև ռոյորն էլ ծանր վիրավորված, բայց տակավին չար-
ժուռակ էին: խորհրդածեցինք, թե ինչ կարելի էր անել: Ես
առաջարկեցի՝ նույն զիշերը վերադառնալ քաղաք: Սակայն մեծ
մասը դրա ուժը չուներ: Այսպիսով, այդ զիշեր միայն երեք Հոգի
ճանապարհ ընկավ: Մոտակա մի պարտեզում սեխ ուտելով,
փոքր-ինչ ամրապնդվեցինք:

Գիշերով մի քանի ժամ քայլելուց հետո, լսեցինք, որ մեղ
ընդառաջ մարդկային մի մեծ բաղմունքի մի զայիս: Պատու-
պարվեցինք մոտակա խաղողի մի այգում: Ովքե՞ր էին մեղ ըն-
դառաջ եկողները: Ավա՛ղ, ճանաչեցինք նրանց: Մեր գումար-
տակի 200 ընկերներն էին, որոնք մնացել էին Կարաբյուփրիում:
Նրանք գնում էին մեր անցած ճանապարհով:

Այդ զիշեր ես այլևս չկարողացա առաջ շարժվել, իմ երկու
ուղեկիցների ուժն էլ սպառվել էր, և մենք որոշեցինք թաքնվել
այգում, խաղողի վաղերի տակ: Միայն Հաջորդ զիշերն էր, որ
կարողացանք Ուրֆա հասնել: Դա օգոստոսի 19-ին էր: Փողոց-
ներում տեսանք փոփած դիակներ: Ուրեմն այստեղ նույնպես
ջարդեր էին տեղի ունեցել: Երկար կանգնած մնացի իմ տան
առաջ, ծնծում էի դուռն ու ձայն սալիս: Վերջապես կինս ձայնս
ճանաչեց ու բաց արեց դուռը: Այսքանը Հայի վկայություն
մասին:

Աշխատանքային մյուս գումարտակին ես, որը Կուղեմա-
նում էր գործում, ավելի լավ բախտ չփնձակվեց: Դրա կործան-
ման օրը օգոստոսի 22-ն էր: Ցավոք, հետագայում այլևս այդ
գումարտակից ոչ մի Հայի չեմ հանդիպել, թեև լսել եմ, որ այն-
տեղից ես մի քանիսր կարողացել են փրկվել: Կուղեմանի այդ
գումարտակում եղել են նաև ասորիներ: Նրանցից մեկին
պատմել տվեցի, թե ինչ էր այնտեղ տեղի ունեցել. «Երե-
կոյան,- այսպես սկսեց իր պատմությունը ասորին,- քաղաքից
ժամանել էր ժանդարմների մինչև ատամները զինված մի մեծ
խումբ: Նրանք կարգադրեցին անհապաղ բաժանել Հայերին
ասորիներից: Այնուհետև Հայերին իրար կապեցին և տարան
քաղաքից մոտ քառորդ ժամ հեռավորության վրա: Ծուտով
լսվեցին կրակոցներ: Հեռվից երևում էր միայն մի խուռն ամ-
բոխ: Սակայն մեղ համար պարզ էր, որ այդ պահին մորթում
էին մեր Հայ ընկերներին: Ծրջակա արարական գյուղերից տե-
սանք արար ձիավորների, որոնք ուղղվում էին դեպի այդ

ամբոխը: Կրակոցների արանքում յսում էինք նաև արար կանանց բարձրաձայն «Lilililili» կանչերը: Մեղ ծանոթ էին այդ կանչերը, որովհետև դրանք կոմոդ մաշմեղականների չրջանում սովորական են: Այսպես են սովորաբար մաշմեղական կանայք ոգեչնչում իրենց տղամարդկանց քրիստոնյաների ջարդերի միջոցին: Մի քիչ հետո տեսանք դեպի մոտակա լեռները փախչող մի բաղմութուն, որի վրա թուրքերը կրակում էին: Միայն մութն ամբողջովին ընկնելուց հետո էր, որ կրակոցները դադարեցին: Երբ ժանդարմները գյուղ վերադարձան, մենք՝ ասորիներս, մտածեցինք, որ այժմ հերթը մեզ էր հասնելու: Մեղ հրահանգեցին՝ լապտերներ բռնած գնալ սպանդի հրապարակի ուղղությամբ: Տեղ հասնելով հրաման ստացանք՝ դեռևս ցնցվող դիակների կույտի միջից գտնել մի թուրք սպայի, ինչպես նաև երկու ժանդարմների դիակները և դրանք տանել գյուղ: Հաջորդ առավոտյան երեք թուրքերի դիակները մի սայի վրա բարձած, բերվեցին քաղաք: Մեղ նաև հանձնարարեցին սպանված հայերին նետել մի խոր ջրհորի մեջ: Վերջիններիս մեջ կային չատերը, որոնք դեռ չնչում էին, նրանցից մեկը նույնիսկ ի վիճակի էր քայլելու, սակայն նա իր կամքով նետվեց ջրհորը: Երբ բոլոր մեռյալներն ու կիսամեռները սուղվել էին, մեզ հրահանգեցին քարապատել ջրհորը և հող ու մոխիր կիտել վրան:

Թե երեկ այստեղ ինչ էր տեղի ունեցել, մենք տեղեկացանք մեզ հսկող ժանդարմից: Երբ ջարդն սկսվել է և հերթը հասել Կամուրջ գյուղից մի քանի ամրակաղմ հայերի, նրանք աղատ մնացած ձեռքով քարեր են նետել ջարդարարներից հրամաններ արձակող ժանդարմի վրա: Վերջինս վայր է ընկել: Հայերը վայրկենապես խլել են նրա ձեռքից դանակը և կտրել իրենց պարանները: Ապա ժանդարմից վերցնելով լցված հրացանը, վերջ տվել մի սպայի և երկու ժանդարմի կյանքին: Հաջորդ վայրկյանին, սակայն, այդ հայերն իրենք նույնպես սպանվել են ուրիշ ժանդարմների կողմից: Այդ անսպասելի միջադեպից օգտվել են հերթի դրված հայերից չատերը, որոնք կտրելով իրենց՝ իրար հետ կապող պարանները, մեծ թվով փախել են դեպի մոտակա լեռները: Ահա սա էր այդ փախչող խումբը, որ մենք տեսել էինք հեռվից»:

7. Օգոստոսի 19-ը

Օգոստոսի 19-ին թուրք ոստիկանները քաղաքի Հայկական թաղամասի տներում խուզարկութիւններ սկսեցին: Փնտրում էին դասալիք Հայերի: Այդ ընթացքում մի թաքստոցից Հանկարծ ոստիկանների վրա կրակեցին: Ոստիկաններից մեկն ընկավ, մյուս երկուսը փախան և ահագանգեցին ոստիկանատուն: Կոստանդնուպոլսից եկած կոմիտեի երկու անդամները Հենց որ տեղեկացան ղեպքի մասին, հրամայեցին ամրոխին. «Կորչեն գյափուրները (անհավատները), էլ ի՞նչ եք հապաղում»:

Այդ կոչն ընդունվեց մեծ հոժարությամբ: Ով մոտը գնեք չունեք, արագ չտապեց տուն՝ ընթելու, ով ուներ՝ անմիջապես իր մասնակցութիւնը ընրեց քրիստոնյաների կոտորածին՝ նշան առնելով Հենց առաջին պատահածի վրա: Հիվանդանոցից տեսնում էի, թե ինչպես էին քրդերը չտապում իրենց թաղամասը, որը, ինչպես և մեր հիվանդանոցը, գտնվում էր քաղաքից դուրս, մի քանի ակնթարթ անց տներից դուրս էին գալիս զինված և վաղում չուկայի կողմը: Արեւի մայրամուտից առաջ նրանք պետք է Հնարավորին չափ շատ քրիստոնյաներ ուղարկեին մահվան գիրկը: Սակայն, բարերախտարար, Հայերի մեծամասնութիւնը, լսելով առաջին կրակոցները, անմիջապես փակել էին չուկայի իրենց վաճառանոցները: Ուրիշներին էլ բարեմիտ մահմեդականներ էին ստիպել անհապաղ տուն գնալ: Ցավոք, սակայն, բոլորը չէ որ ժամանակին տեղեկացել էին իրենց սպառնացող վտանգի մասին. ով տունդարձի ճանապարհին էր, դրա ականատեսը եղավ նախքան իր տուն հասնելը: Նոդկայի մարդաորս էր, զարհուրելի քարոջ:

Դերձակ Գեորգը իր չորս աշկերտների հետ չուկայի իր խանութում այնքան զրադված էր իր գործով, որ չէր էլ նկատել քրդերի ու թուրքերի ահարկու նախապատրաստութիւնները: Նրա աշխատատեղը գտնվում էր չուկայի ծայրամասում: Նրան բռնելու համար ոճմակը նախ պետք է հասներ այնտեղ: Բայց երկար չտևեց, և ահա դահիճները վրա հասան: Դեռ նախքան վտանգի լրջութիւնը գիտակցելը, սուր դանակը կտրել էր Գեորգի վիզը: Նրա չորս աշկերտներից և ոչ մեկը չկարողացավ փախուստ տալ: Ոչ մեկի մտքով չանցավ՝ գոնե

մկրատով պաշտպանվել: Արյուն էր հորդում ղերձակի խաղաղ արհեստանոցի չեմով: Հաջորդ օրը ես փողոցում արյան լճակի ականատես եղա: Իսկ հինգ մեռյալների մարմինները ղեռ գետնին փոխած էին ամբողջովին թալանված խանութում: Այդ օրը սպանվեցին նաև շատ ասորիներ, քանի որ մարդասպաններն ասորիների ու հայերի միջև տարբերություն չէին ղնում. երկուսն էլ քրիստոնյա էին, ուրեմն՝ «անհավատ»: Երբ փողոցներում այլևս քրիստոնյա չէր մնացել, ամբոխը շտապեց Հայկական թաղամաս: Այդ ընթացքում վրա էր հասել գիշերը: Հայերի տներին հնչեցին մի քանի կրակոցներ: Դրանով ավարտվեց այդ օրվա կոտորածը:

Մթնշաղ էր, ես մնացել էի հիվանդանոցում, փոխանակ երեկոյան սովորականի պես ձիով մեկ ժամ հեռավորություն վրա գտնվող խաղողի այգի՝ ընտանիքիս մոտ գնալու: Այսօր հայերը գերմանական միսիոներական հիվանդանոցում իմ պաշպանության ու սփոփանքի կարիքն ունեին:

Միսիոներական հիվանդանոցի մոտ կանգնած էր մի մեծ, ամրոցանման տուն, որը պատկանում էր մսագործ Շիկոյի ըողմանդամ ընտանիքին: Շիկոն ուներ վեց չափահաս որդի, որոնցից երկուսին ուղարկել էին Դիարբեքիի ուղղությամբ ղեպի մահ: Այդ երեկո քուրդ խաժամուժը, երբ վերադառնում էր ղուկայում և քաղաքում կատարած իր արյունոտ գործին, հարձակվեց նաև այդ տան վրա: Սակայն երկու հղոր և ամուր կողպված ղարպասները ղիմաղրում էին ասպատակներին: Հրոսակախումբը գիտեր, որ տղամարդկանցից միայն ծեր Շիկոն էր տանը, իր՝ նույնքան ծեր եղբոր հետ: Բայց քրդերն այնքան ըարձը էին գոռում, որ մենք հիվանդանոցում սոսկումով էինք յսում նրանց: Նրանք պահանջում էին ոչ միայն ծերունիներին, այլև տանը եղած ըուրը կանանց, որպեսղի գիշերվա ընթացքում ըոնարարեն: Նրանք ամբողջ ուժով հղում էին՝ ղորս կողմ մույի անձձքների ու յուտանքների տարափ թափելով:

Ընղուների նահանգապետի ուղարկած երկու ժանղարմներին, որոնց յսնղրել էի մեր հիվանղանոցի պաղտպանության համար: Նրանց հետ ուրիղ ժանղարմներ էլ եկան քաղաքի այս թաղամասը: Նրանց ըուրրին յսնղրեցի՝ հատուկ հոգ տանեն, որ յուութղուն իղյի: Նրանք այղպես էլ արեցին և քչեցին արյան

ու ըրիտ կրքերի ծարավ ամբոխին:

Հաջորդ առավոտ ծերունի Շիկոյին իր տան առաջ մեռած գտա: Նա իրեն դռնէկ էր հանուն յուրայինների՝ այն հույսով, որ հանգիստ կթողնէ կանանց ու երեխաներին: Մյուս օրը եղբորը, որ թաքնվել էր, անձամբ հանեցի մի նեղ թաքստոցից:

Մերոնց մոտ՝ խաղողի այգի գնացի միայն, երբ քաղաքը և մեր տան չըջակայրը հանդարտվել էին: Բարերախտարար այգում մերոնք ոչինչ չէին լսել քաղաքի փողոցներում կատարվածի մասին: Սակայն Հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան, նախքան քաղաք վերադառնալս, հարեան խաղողի այգում փոխադարձ հրաձգություն սկսվեց: Քաղաքից ձիավորներ էին եկել և ընկել հարեան այգում պատսպարված հայերի ետևից: Հետո իմացա, որ փնտրում էին Կարաբյոփրիից փախած հայերին: Նրանց սպանեցին: Կարելի է պատկերացնել վախն այն հայերի, որոնք իմ այգում էին: Մեր այգում ապաստան գտած հայերի թիվը ես դեռ այն ժամանակ բավական մեծ էր: Բոլորն ինձ աղաչում էին՝ ինչ էլ լինի, այժմ մենակ չթողնել իրենց: Սակայն իմ ներկայությունը քաղաքում չատ անհարժեշտ էր: Առանց ինձ ինչպե՞ս հիվանդանոցում գլուխ հանեին, և ի՞նչ կլինեք, եթե իմացվեր, որ ես տեղում չեմ:

Մինչ այդ նկատեցիք, որ ժանդարմները փախստականներին սպանելուց հետո քաղաք էին վերադարձել: Այսպիսով, առայժմ խաղողի այգում թաքնված իմ մարդկանց համար վախենալու ոչինչ չկար: Իսկ երբ հիվանդանոց հասա, այնտեղ տեսա Շիկոյի տան բոլոր բնակիչներին: Նրանք ուղեցին մնալ հիվանդանոցի պաշտպանություն տակ: Ես չկարողացա նրանց ետ ուղարկել: Հետևապես նրանց տեղավորեցի հիվանդանոցում և իմ անձնական բնակարանում:

Կեսօրից առաջ այցելեցի թուրք նահանգապետին: Նրան շնորհակալություն հայտնեցի, որ այդպես արագ բնդառաջել էր հիվանդանոցը պաշտպանելու իմ խնդրանքին: Ապա հայցեցի տեական պաշտպանություն, մինչև ժամանակները կրկին հանդարտվեն: Արտահայտեցի նաև ապրումներս նախորդ օրվա իրադարձությունների կապակցությամբ: Նահանգապետը նույնպես ափսոսանք հայտնեց այդ պատահարների կապակցությամբ և ասաց, որ նրան այժմ հաջողվել է քաղաքում

Հանգիստը վերականգնել ու Հավաստիացրեց, որ նման դեպքեր այլևս չեն կրկնվի:

Այդ օրն իրոք քաղաքում Հանգիստ էր: Զարդը չվերսկսվեց, սակայն ահարեկված քրիստոնյաներին չէր կարելի մեղադրել, որ նրանցից ոչ մեկը այդ նույն օրը և դրան Հաջորդող օրերին տնից դուրս չէր գալիս: Երեկոյան կնոջս Հետ գնացինք ասորիների թաղը՝ այնտեղ մեր բարեկամներին մխիթարելու: Սակայն ստիպված եղանք քայլել դիակների վրայով: Փողոցներում օդն արդեն սկսել էր զարչահոստությամբ լցվել: Չնայած թուրքերը քրիստոնյաներից պահանջում էին դիակները թաղել, նրանցից ոչ մեկը չէր համարձակվում դուրս գալ: Ի վերջո թուրքերն ստիպված եղան իրենք դիակները հավաքել: Պարաններով նրանց երեսնիվայր քարչ էին տալիս փողոցներով և թաղում ընդհանուր գերեզմանում:

Կարելի էր ենթադրել, որ Հայկական թաղամասում որոշ վիրավորներ կային, որոնք չէին համարձակվում տնից դուրս գալ: Երրորդ օրը մեր կլինիկա ներկայացան վիրավոր Հայ կանայք: Իսկ վիրավոր տղամարդիկ եկան միայն մի քանի օր անց:

Զարդի օրը փողոցում երիտթուրք Ահմեդ բեյի ձեռքն ընկավ վարպետ դերձակ Հակոբը, որն աշխատում էր թուրքական արհեստագործական դպրոցում: Հակոբը նրա ոտքերն ընկավ և խնդրեց խղճալ իրեն: Բեյը հանեց ատրճանակն ու նրան մի կրակոցով գետին փռեց՝ Հետևյալ բառերով. «Ահա՛ քեզ խղճալ, Հայ չուն»:

Դեղատան մեր օգնականը, որն օգոստոսի 19-ին, նախքան գրոհի սկիզբը, նամակատուն էր գնացել, չէր վերադարձել: Ենթադրում էինք, որ նա էլ է դոհ գնացել: Սակայն Հաջորդ առավոտ նա Հայտնվեց: Թուրքը, որը թաքցրել էր նրան իր տանը, անձամբ բերեց:

Հաջորդ օրերին մեր տներում թաքնված Հայերից ոչ մեկը չէր ուղում տնից դուրս գնալ, չնայած կառավարությունը Հայտարարել էր, որ Հայերին ոչինչ չի սպառնում: Այդ պատճառով անհրաժեշտ զնումները ինքս էի անում կամ մահմեդականներին էի ուղարկում:

Պետք է Հայտնի լինի, որ Ուրֆայում, ինչպես գրեթե ամենուրեք թուրքական պետություն մեջ, արհեստագործությունը համարյա բացառապես Հայերի ձեռքում էր: Ուրֆայի կառա-

վարությունը մեծ դժվարություններ հաջողվեց, գոնե առաջիկա օրերին հաց ունենալու համար, հայ հացթուխներին իրենց տներին ու թաքստոցներից դուրս բերել: Ուստի հաջորդ չարախներին հացի ամեն խանութի առաջ մշտապես մի ժանդարմ պահակ էր կանգնում ի պաշտպանություն հայ հացթուխների: Իսկ այլ մասնագիտությունների հայեր, որոնց դուրս գալը պարտադիր չէր, փողոցում շարաքներով շերեացին:

8. Տարագիրներ Հյուսիսից

Ուրֆան դարձել էր Հյուսիսից՝ Սվադի, էրդրումի և Մամուրեթ ուլ Ազիդ նահանգներից եկող հարյուր հազարավոր դժբախտ տարագիրներից բաղկացած քարավանների անցատեղին, որը տանում էր ղեպի Միջագետքի տափաստանները: Գնալով ավելի ցավալի ու անհույս էր դառնում Ուրֆա հասնող այդ քարավանների մարդկանց կերպարանքը: Տարագիրների մեջ այլևս տղամարդիկ չկային, չարասյունները բաղկացած էին միայն կանանցից ու 4-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներից: Նկարագրություններն այն տարագիրների, որոնց հաջողվում էր ճամբարից ձկնել և մեղ մոտ կամ Հայկական թաղամասում ապաստան գտնել, այնպիսիք էին, որ նույնիսկ այն անասելին, որի համար լեղուն բառեր չունեիր, իր ամբողջ դարձուրելիությամբ պատկերվում էր յոդդի աչքերի առաջ: Նրանք հաղարներով միաժամանակ ճանապարհ էին ընկնում, սակայն այդ հաղարներից միայն մի փոքր խումբ էր Ուրֆա հասնում: Եվ սա կանոն էր բոլոր չարասյունների համար: Տարագիրների յուրաքանչյուր քարավան իր հետ տեղեկություններ էր բերում իրադարձությունների մասին, որոնց հրեշավորությունը չատ հաճախ հնարավոր չէր զգայարաններով ընկալել:

Այս իրադարձությունները պետք է որ ի չիք դարձնեին ուրֆահայությունը բոլոր հույսերը, թե իրենք կարող էին այս բոլորից անմասն մնալ: Գիշերներն իրենց տներում գաղտնի ժողովներ էին անում, որպեսզի այդ անմխիթար վիճակում իրենց անելիքների մասին խորհրդակցեին: Ինչպես խեղդվողը ձեռքը մեկնում է ծղոտի բարակ շուղին, այնպես էլ ահարեկված մարդկանց՝ որպես փրկության թեկուղ խարուսիկ պարան,

ղեւ մնացել էր մեկ Հույս. Անստանտի րանակները: Իրենց կարծիքով նրանք միակն էին, որ կարող էին փրկություն հասնել: Խորհրդակցում էին, թե ինչ կարելի էր անել, սակայն երբեք որևէ որոշման չէին հանգում: Բայց և ո՞րն էր նրանց ելքը: Դիմադրության մասին չէր կարելի մտածել: Մատաղ տարիքի երիտասարդությունը վերացվել էր: Հատկապես օգոստոսի 19-ը նրանցից կրկին խլել էր ավելի քան 100 տղամարդ, զոմարած կոտորված աշխատանքային երկու զոմարտակները: Մերթ ընդ մերթ դրսից հանկարծ մի դասայիք էր հայտնվում: Այդ դասայիքները միշտ համողում էին իրենց հայրենակիցներին՝ դիմադրություն ցույց տալ ամեն մի տեղահանման՝ ղեւ նախքան սկսվելը:

Տեղահանության եղանակը լուսաբանելու համար, կցանկանալի այստեղ վերարտադրել իրադարձություններն այնպես, ինչպես ինձ պատմել են տարագիր այն կանայք, որոնք այնուհետև մտել են մեր ծառայության մեջ:

1. Վարդար Ղազանճյանը Ադիամանից հաղորդում է. «Երբ հրաման եկավ մեզ՝ կանանց ու երեխաներին, արտագաղթել, մեր տղամարդկանց արդեն տարել էին և, ինչպես իմացանք՝ սպանել: Կանանց մի մեծ խումբ զնաց նահանգապետի մոտ՝ խնդրելու, որ մեզ չարտաքսեն, այլ տեղնուտեղը սպանեն: Մենք մեզ իրավունք վերապահեցինք զոնե մահվան այս ձևը որպես ողորմություն աղերսելու, սակայն այդ շնորհը մեզ չտրվեց, պարտավոր էինք արսորի ճամփան բռնել:

Մեր Ադիաման քաղաքից մինչև Բփրատ, Սամսատի մոտ կարելի է հասնել տասը ժամում: Սակայն մեզ դիտմամբ այնպես էին ծուռումուռ ճանապարհներով տանում, որ մարդկանց քարավանը այդ ճանապարհն անցավ տասը օրում: Մինչև Եփրատ րեկած ճանապարհին մեր երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից շատերն արդեն անհետացան: Առաջին երկու գիշերները մեզ հանգիստ թողեցին, սակայն հետո ամեն գիշեր մեզ ստիպում էին իրենց ղեռահաս աղջիկներ հանձնել, որոնք հաջորդ առավոտ վերադառնում էին պատվադրկված: Մի անգամ ոմանք համարձակվեցին այդ անառակներին աղջիկների փոխարեն երիտասարդ կանանց տալ: Հաջորդ առավոտյան այդ խարեությունն իրենց թույլ տված մայրերը սպանվեցին:

Քրոջս 12-ամյա աղջկան փրկելու համար, ղեմար սեպրե-
ցի անճանաչելի դարձնելու աստիճան, գիրկը տվեցի ծծկեր
երևխա: Այսպիսով կարողացանք մեղ շրջապատող մանդարմ-
ներին ու քրդերին խարել. նրանք քրոջս աղջկան երիտասարդ
կնոջ տեղ զրեցին: Երբ Ուրֆա հասանք, արդեն երրորդ ծծկեր
երևխան էր նրա զրկում, նախկինները հիվանդությունից ու
քաղցից մահացել էին:

Եփրատի ափին ստիպված էինք երկար մնալ: Այստեղ մեր
զրամը վերցրին, մեր պատիվը խլեցին: Ով չէր կարողանում
զրամ տալ, նրան նետում էին զետր: Մի կնոջ, որից հույս
ունեին զրամ կորդել և չկարողացան, մարմինը պարանով
կապկպեցին ու այդպես ջուրը նետեցին: Քիչ անց դուրս քաշե-
ցին ջրից ու հարցրեցին, թե հիմա ուղո՞ւմ է զրամը մեջտեղ
հանել: Սակայն նա այլևս զրամ չուներ և նրան կրկին կապ-
կրպեցին ու նետեցին ջուրը: Այստեղ նրան հաջողվեց պարանից
աղատ արձակվել ու ինքնակամ ալիքների մեջ սուղվել: Ի
վերջո սպառովեց քարավանի սննդամթերքը: Միայն վաշխա-
ռուական զներով էինք կարողանում քրդերից ուտելու մի բան
ստանալ: Ճանապարհը Սամսատից այն կողմ մինչև Ուրֆա
կարելի էր նույնպես անցնել 10 ժամում, սակայն մենք զրան
հատկացրինք ութ օր: Աղիամանից դուրս եկանք 2000 հոգով,
Ուրֆա հասավ միայն 400 մարդ: Այդ 400-ից զրեթե բոլորը
հիվանդ էին կամ սովահարությունից զտնվում էին մահվան
ճիրաններում:

Ուրֆայում ես աղզականներ ունեի: Ուղում էի փախչել
նրանց մոտ: Դրա համար հարմար բոպե էի փնտրում քարա-
վանից հեռանալու: Դա ինձ հաջողվեց: Սակայն հանապարհին
մի թուրք ինձ բռնեց և ուղում էր մոտակա քարայրը քարչ տալ:
Սարսափահար հանեցի փողի իմ վերջին փաթեթն ու տվեցի
սրիկային՝ ասելով, որ այնտեղ 50 ոսկի կա: Ապա՞ծ նա բաց
թողեց ինձ, և ես վաղեցի քարավանի ետեից: Իսկ փաթեթում
ընդամենը 50 քառորդ միջիդիկ (արծաթե ֆրանկ) էր: Երբ
հաջորդ օրերից մի օր մեռելներ թաղելու հրահանգ ստացա,
ինձ հաջողվեց փախչել զերմանական միսիոներական հիվան-
դանոց:

Սակայն երբ հիվանդանոցի հայությունը նույնպես տեղա-
հանվեց, վերստին բռնեցի արսորի ճամփան: Մինչև Ակջեկայն

միսիոնյական տներից հանված կանանց ու երեխաների հետ լավ էին վերաբերվում: Ծուտով տիֆը շատերի համար դարձավ զթափրտ փրկիչ: Սակայն ով որ չէր վարակվել, պարտավոր էր երթը շարունակել: Ով որ հիվանդանում էր ճանապարհին, մնում էր նրա եղբին պառկած. ոչ ոք նրանով չէր դրադվում:

Ոմրի հետ ես նույնպես քայլում էի ղեպի Ռազա: Զարհուրելի մի ճանապարհորդություն էր դա: Ո՛չ ուտելու բան կար, ո՛չ խմելու: Ծառ սրեր անց միայն, հեռվում նշմարվեց Ռազա քաղաքը: Հույս ունեինք այնտեղ գետը նետվել: Սակայն քաղաք չհասած՝ հանկարծ հրաման եկավ, որ մեղ թույլատրվում է Ուրֆա վերադառնալ, սուլթանը մեզ ներում է շնորհել: Վերջին մի հույս չողաց մեր մահատենչ սրտերում: Սակայն քչերը ձգեցին մինչև Ակջեկայե: Այնտեղ ես հիվանդացա: Մյուսները հասան մինչև Ուրֆայի մոտակայքը, սակայն հաղիվ քաղաքը հեռվից տեսանելի էր դարձել, նրանց կրկին ստիպեցին Ռազա վերադառնալ: Դա դարհուրելի էր: Երբ հիվանդությունից ուշքի եկա, տեսա, որ մի արարի տանն եմ: Ինձ շատ լավ էին խնամում, ու երբ կարողացա մի քանի քայլ անել, արարը վերցրեց ինձ և էշին նստեցրած կրկին բերեց Ուրֆայի հիվանդանոցը»:

2. Ալմաստ Քամասյանը պատմում է. «1915 թ. ֆարդի ժամանակ ծնողներս ստիպված եղան Տևրիկից տեղափոխվել Սվազ: Այնտեղ մենք իրավունք ստացանք ապրել ամերիկացի միսիոներուհի օրթորդ Բյուերի (Miss Bewer) հովանավորության ներքո: Մորս համար դպրոցական լավ կրթությունը շատ կարևոր էր, և դրա համար նա իր բոլոր երեխաներին՝ թվով յոթը, ուղարկել էր միսիոներների դպրոց: Ես՝ կրթությունս որպես ուսուցչուհի ստացել էի Ուարրերդում, ամերիկացիների մոտ: Միակ եղբայրս ղեղազործ դարձավ: Մեր բոլոր աղզականների հետ մենք կազմում էինք մի մեծ ընտանիք: Բոլորս միասին՝ հաղարավոր մեր հայրենակիցների հետ, ստիպված անցանք արսորի սարսափելի ճանապարհով: Ուղևորության առաջին մի քանի օրն անցավ լավ, մեղ ուղեկցում էին ամերիկացի միսիոներները: Սակայն կառավարությունը նրանց հետ ուղարկեց: Հաղիվ էին նրանք մեզանից հեռացել, որ սկսվեցին մեր բյուր տառապանքները: Առաջինն այն էր, որ մեզանից

խլեցին մեր տղամարդկանց: Նախ՝ նրանց մեր աչքի առաջ են-
թարկեցին սոսկալի շարչարանքների և ապա՝ Հաճախ շատ
ղանդաղորեն սպանեցին: Հաղարավոր կանանց ու երևխանե-
րի նետեցին Կիրկ Գյոզ (*Kirk Gjöz*) գետը: Այնուհետև մեղ տա-
րան լեռներով, որտեղ Հաղիվ մեկ ոտնաչափ քայլելու տեղ
կար: Այլևս մեղ որևէ գյուղի մոտով չանցկացրին: Օրերով ո՛չ
Հաց էինք ստանում, ո՛չ ֆուր: Սակայն մարդկային կյանքի ամե-
նամեծ կորուստն ունեցանք Եփրատի ափին, Սամսատի մոտա-
կայքում: Այնտեղ ավելի քան 10,000 հոգի Հանձնվեց հորձան-
քին: Գետի մյուս ափին մեղ ստիպեցին մեկ շարաթ շարունակ
սպասել: Այնտեղ կողոպտեցին մեր բոլորի փողն ու աղջիկների
պատիվը: Մռայլվեց նույնիսկ ամենաբարեկաշտ մարդկանց
հոգին: Քանի զեռ փող ունեիր, կարող էիր պատիվդ փրկել,
սակայն երբ փողդ սպառվում էր, դա էլ այլևս հնարավոր չէր:

Քանի որ Հազուստները փոխելու կամ լվանալու հնարա-
վորություն չկար, սկսեց իշխել կեղտն ու զարչահոտությունը:
Մեղանից շատերն ունեին նաև սրի կամ դանակի հասցրած
վերքեր, որոնք անխնամ էին մնացել: Այդ տարարախտների
մարմնի վրայով որդեր էին սողում: Դժվար էր այլևս այդ խեղճ
մարդկանց նայել: Սակայն ի վերջո մեղ տիրապետեց այնպիսի
մի անօրինակ ըթնացում, որ ոչինչ այլևս մեղ չէր տպավորում:

Երբ մեղ վերջապես հրամայեցին երթը շարունակել, մեկ
շարաթ շարունակ քայլում էինք մեռած, քայքայված մարմին-
ների վրայով: Ի վերջո մեղ Հանեցին մի լեռան վրա, որտեղ մեկ
չըջապատեց քրդերի մի մեծ ամբոխ: Նրանք կողոպտեցին մեր
ամբողջ Հազուստը: Քույրս չէր կարողանում լեռը մազլցել, նա
ամբողջովին ուժասպառ և կիսամեռ վիճակում էր: Նա ինձ
խնդրեց՝ փայտով սպանել իրեն, որ նորից չընկնի դահիճների
ձեռքը: Մաղերի միջից Հանեց իր վերջին փողն ու տվեց մորս:
Սակայն մի քուրդ այդ տեսել էր և Հաջորդ ակնթարթին
մայրիկիցս խլեց այն: Դա իսկապես մեր վերջին փողն էր:
Ստիպված քրոջս ետևում թողեցինք, Հավիտենապես հրաժեշտ
տալով նրան: Երբ անցանք լեռան մյուս կողմը, եղորոս կինը
ծննդաբերեց: Հազուստի մի ծվեն անզամ չկար, որով կարողա-
նայինք նորածինին բարուրել, նույնիսկ մեր մարմինների վրա
ոչինչ չէր մնացել: Ճանապարհին անցանք մի ջրհորի մոտով,
որը լեցուն էր մարդկային քայքայված մարմիններով: Երբ

Հասանք Հաջորդ ջրհորը, մեղ նետեցին փոսի մեջ: Ոտքբուս
 րադմաթիվ մեռածներ կային, մի քիչ էլ ջուր էր մնացել, այն-
 պես որ ցած նետվածներից ոչ բոլորն էին մահանում: Վերևից
 քարեր էին զլորում, ում դիպչում էր, փրկվում էր: Ցավոք ինձ
 քար չդիպավ: Իմ բույրերիցս մեկն էլ այդ դժոխքում կենդանի
 մնաց: Ամբողջ գիշերը մնացինք ջրհորի փոսում՝ անտանելի
 զարչահոտության մեջ: Հաղար անգամ մեր մահը ուղեցինք:
 Երբ Հաջորդ առավոտ չերևաց մեկը, որ ավարտեր քարերը
 փոսը նետելու զթասիրտ գործը, մտածեցինք՝ ինչ անել: Մե-
 ռածների մոտ գտանք մի քիչ փող, որը փրկվելու դեպքում
 կարող էր պետք գալ տառապանքի մեր ուղին չարունակելիս:
 Գիտեինք, որ փողը մեծ մասամբ թաքցված էր լինում մաղերի
 մեջ: Եվ այդպես մենք Հավաքեցինք մի քանի թուրքական ոսկի,
 որը չխչակացրինք, երբ վերևում կրկին մի քրդի գլուխ Հայտնե-
 վեց: Քուրդը Հասկացավ: Նա մեղ երկուսիս դուրս քաշեց, փողը
 որպես վարձ վերցրեց, իսկ մենք ժամանակավորապես դժոխ-
 քից աղատվեցինք: Ինչպիսի ազահույթյամբ էինք ներս քաշում
 մաքուր օդը: Երեք օր թափառեցինք լեռների մեջ: Մի գիշեր
 կորցրեցի քրոջս: Ինչ պատահեց նրան, չգիտեմ: Այժմ մնացի
 մեն-մենակ: Ո՞ւր գնայի, ո՞ւմ դիմեի: Վերջապես Հանդիպեցի
 մի Հովիվի, խնդրեցի, որ ցույց տա մոտակա քաղաքը տանող
 ճանապարհը: Նա ասաց, որ այստեղ քաղաք չկա, իսկ այստե-
 ղից ոչ Հեռու աքսորյալների ճամփան էր: Նա ինձ ցույց տվեց
 այն: Շուտով ես կրկին միացա աքսորյալներին: Ոմերն էին իմ
 Հայրենակիցներից, որոնք այստեղ (վայրը կոչվում էր Մուհա-
 մեդ խան) իրար էին դտել: Նրանց մեջ, սակայն, իմ աղգական-
 ներից ոչ ոք չկար: Այստեղից մի երեկույի մահմեդական ինձ իր
 Հետ տարավ Ուրֆա: Նրա անունն էր Մուհամեդ Ուալի, նա
 քաղաքի մեծահարուստներից էր: Սակայն երբ տեղ Հասա, ես
 ծանր Հիվանդ էի: Տեսնելով, որ վիճակս չի լավանում, նա ինձ
 ուղարկեց միսիոներական Հիվանդանոց: Եվ քանի որ այնտեղ
 տեղ չկար, գնացի ասորական եկեղեցու բակը, որտեղ ինձ
 նման ուրիշ թշվառներ էլ տնեչանքով մահվան էին սպասում:
 Ի վերջո մի կին ինձ խորհուրդ տվեց գնալ Քյունյեյերների մոտ,
 որոնք օգնում էին բոլոր Հայերին: Ճանապարհ բնկա ե մինչև
 պարոն Քյունյեյերի տունը, որն ընդամենը քառորդ ժամվա ճա-
 նապարհ էր, թուլությանս պատճառով անցա ամբողջ երեք

ժամում: Զերմելով տեղ Հասա, այնտեղ ստացա Հագուստ, պաշտպանություն, օգնություն և ղեկորայք: Դրանով վերջ դրվեց իմ ահավոր թշվառությունը: Աստիճանաբար կաղզուրվեցի: Եվ երբ պարոն Քյունցլերը ղինաղաղարից Հետո որրանոց բացեց, ևս այնտեղ ստանձնեցի ուսուցչուհու պաշտոնը՝ ուսուցանելու այն փոքր Հատվածին, որ մնացել էր իմ ժողովրդից»:

3. **Եղսա Պետրոսյանի** տառապանքները. «1915 թ. Հուլիսի 10-ն էր, երբ ևս՝ մոտ 2000 տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների Հետ, Հարկադրաբար թողեցի իմ Հայրենի Ռարրերդը: Ամուսինս ապրում էր Ամերիկայում: Ես կարողացա Հետս մի քիչ փող, Հագուստ, և ավանակի վրա բարձած՝ նաև անկողին տանել: Իմ երկու զուստրերը՝ 10 և 12 տարեկան, ինձ Հետ արտորվեցին: Առաջին մի քանի օրը՝ չըջակայքում ընակվող թուրքերը կամ մեղ ուղեկցող ժանդարմները մեղ որևէ նեղություն չտվեցին: Մայաթիայի չըջանում կանգ առանք: Երբ էրդրումից ու Սվադից տեղահանվածների չարասյուները մեղ միացան, չարժվեցինք առաջ, սակայն ոչ թե ղեպի Մայաթիա, ինչպես Հույս ունեինք, այլ Տավրոսի ղառիթափ լեռներով ղեպի Հարավ: Հաճախ ստիպված էինք լինում ժայռերի վրայով չորեքթաթ մազլեցել: Այդ ընթացքին չատ երեխաներ ու տարեցներ ծայրահեղ ու ժասպառությունը ղոհ էին ղառնում: Ընկածներին թաղելու մասին չէր կարելի մտածել: Նրանք մնում էին ընկած տեղում, որպես վայրի կենդանիների ղաղձալի ավար: Մեր կապոցները վաղուց էինք ղեն նետել, քանի որ ղուրս ղալուց՝ մեղ Հետ վերցրած ղրաստը ստիպեցին Հետ ուղարկել: Մայաթիայի ու Աղիամանի միջև լեռնահովտի չըջակայքի քրդերը մեղ թալանեցին: Տղամարդկանց մեղնից խեցին, փոքր-ինչ կողմ տարան ու սպանեցին: Մեղ այնտեղ Հասցրին, որ մենք էլ Հաճույքով մահվան կգնայինք, եթե միայն իմանայինք, թե ինչ կլիներ մեր երեխաների վիճակը: Հետագա ճանապարհին մինչև Սամսատ՝ մեր միջից երիտասարդ աղջիկների ու կանանց մեծ մասն անՀետացավ: Տեղացի քրդերը իրենց ուղած կնոջն ու աղջկան առնում տանում էին:

Փետի մյուս կողմում, Ուրֆայի չըջանում մեր տառապանքներն իրենց ղաղաթնակետին Հասան: Զուր երրեք չէինք ստանում, եթե ղրա Համար ոսկով չվճարեինք: Հրացանի կոթերով

Լին մեղ քչում ջրհորների մոտից: Մի հսկա աղբյուրի մոտ, որ-
 տեղ մի քանի օր ընդմիջում արեցինք, մենք ամբողջովին
 ղրկվեցինք դրամական միջոցներից և ամեն տեսակի դարդեղե-
 նից: Քարյուղի անթիվ թիթեղներ, Արևելքում հայտնի քարյուղ
 տեղափոխելու արկղներ, լիքը ոսկով և դարդեղենով, ընկան
 ավաղակների ձեռքը: Երբ մեղանից խելու ալյուս ոչինչ չէր
 մնացել, մեղ քչեցին մի քարաստան: Այստեղ չրջապատվեցինք
 քրդերի մի մեծ ըաղմուկյամբ: Նրանք մեղ մերկացրին և հան-
 ված ղզեստներից վերցրին այն ամենը, ինչը ղեռ որոշ արժեք
 ուներ: Մերկացնելիս պարզվեց, որ մեր մեջ կային աղջկա հա-
 գուստով ծպտված մի քանի ղեռատի պատանիներ: Նրանց
 անմիջապես կտոր-կտոր արեցին: Ապա քրդերը մեղ՝ մոտ 2000
 աղջիկներից ու կանանցից բաղկացած մի մեծ, մերկ ըաղմու-
 կուն, քչեցին մի նեղ տեղ, և ահա սկսվեց սարսափելին: Բոլոր
 կողմերից կրակ բացեցին մեղ վրա: Ստեղծվեց մի սոսկալի
 հրմշտոց: Ով որ եղբերին էր կանգնած, սպանվեց, ով որ
 հրմշտոցի մեջ մնաց՝ հեղձամահ եղավ: Իսկ ես մահից խուսա-
 փեցի միայն այն պատճառով, որ կանգնած էի ղիակների վրա:
 Իմ երկու ղստերին նույնպես կարողացա անասելի ջանքերով
 քաշել բերել ինձ մոտ՝ այդ բարձունքի վրա: Նրանց մարմինն
 ամբողջովին կապտել էր: Երբ քրդերը հեռացան, մեղանից
 կենդանի էր մնացել միայն մի քանի հարյուր մարդ: Մեղ
 ուղեկցող ժանդարմներից նույնպես ոչ մեկը չէր երևում, և
 մենք մնացինք գետինն նստած՝ յուրաքանչյուր տենչալով իր
 վերջին ժամը: Հաջորդ օրը ստիպված էինք շարունակել մեր
 երթը, որովհետև գարշահոտությունն անտանելի էր: Երեսա-
 ներս ղօր ու ղիչեր ցածրաձայն նվում էին. «Մայրիկ, հաց, մայ-
 րիկ, հաց» (ընագրում՝ *Mairik Haz, Mairik Haz!*): Երբ ճանապար-
 հով անցնում էին մի քանի քուրդ ձիավորներ, խնդրեցի նրանց՝
 տանեն իմ երկու ղուստերին: Թող Աստված լինի նրանց
 պահապան: Քրդերը աղջիկներիս վերցրին իրենց հետ: Ինչ
 եղան նրանք, չգիտեմ, ես նրանց ալյուս երբեք չտեսա: Հաց
 լինել էլ չկարողացա նրանց ճանապարհելիս, արցունքներս
 ցամաքել էին: Միայն մի բան էի խնդրում՝ չուտ մեռնել: Մահն
 ալյուս ինձանից չատ հեռու չէր կարող լինել: Զէ՞ որ շարաթնե-
 րով ոչինչ չէի կերել: Երբեմն՝ մյուս, ինձ նման մահ փնտրող
 կանանց հետ մի քանի քայլ էի անում: Վերջապես հասանք

քրդական մի գյուղ՝ ջուր խնդրելու: Ձնայած բոլորս ոտից գլուխ մերկ էինք, գյուղի քրդերը մեզնից նախ փող պահանջեցին: Հետո տեսնելով, որ ոչինչ չեն կարող ստանալ, մեղադրյալի մոտից բռնեցին: Ուղեցի կեղտոտ մի ջրափոսից խմել, սակայն բերանս չմոտեցրած՝ թևիս սրի հարված ստացա: Առանց խմելու, մեղ ստիպեցին երթը շարունակել: Միջազնտքի օգոստոսյան արևը այրում էր մեր մերկ մարմինները: Հերկած հողի մեջ ձեռքերով փոսեր էինք փորում, որտեղ՝ մեղ հողով ծածկելով, պատսպարվում էինք կեսօրվա արևից: Գիշերը նույն կերպ օգտագործում էինք այդ փոսերը, քանի որ շատ էր ցրտում, և հողը մեղ ցրտից պաշտպանում էր: Մարմնի վրա մեծ այրվածքներով վերջապես հասանք Ուրֆայի մոտակայքում գտնվող քրիստոնեաբնակ մի գյուղ: Այնտեղ մեղ հաց, ջուր և նաև հագնելու մի քան տվեցին: Ինձ բաժին ընկավ մանկական մի կարճիկ չապիկ, որը թեև նվաղագույն չափով, բայց 16-օրյա մերկությունից հետո, մի քիչ զոնն կարողացավ ծածկել մարմինս: Այդ գյուղում աստիճանաբար հավաքվեց մոտ 200 կին, մնացորդը 6000 հոգուց, որոնց հետ մենք Մալաթիայից դուրս եկանք:

Այդ գյուղում մենք շատ քիչ մնացինք: Ժանդարմները եկան և նորից խմրով բռնեցին մեղ: Նույն օրը հասանք Ուրֆայի մոտ գտնվող տեղահանվածների մի ճամբար: Հաջորդ առավոտ ճամբար եկան խարբերողիներ, որոնք խմրերով Ուրֆա էին եկել ավելի վաղ: Նրանք ուղում էին տեսնել, թե ովքեր էին նորեկները: Ես, ինչպես մեզնից չատերը, դարձել էի բոլորի համար անճանաչելի: Փնտրողների մեջ ճանաչեցի խարբերողիների, որոնց իմ անունն ասացի: Ուրհուրդ տվեցին փախչել, բայց դա հնարավոր էր միայն կաշառքի միջոցով: Մի կնոջից փոխ առա մի ոսկեղրամ, որը երեկոյան տվեցի պահակին, դրա շնորհիվ աղատվեցի: Բայց ո՞ւր էի ես հիմա գնալու: Սիրով կզնայի գերմանական հիվանդանոց, բայց տեղը չգտա: Մի թուրք բռնեց ինձ ու քաշ տվեց իր տուն: Սակայն չուտով ծանր հիվանդացա: Դա չենց այն թուրքն էր, որն ինձ միսիոներական հիվանդանոց բերեց: Այնտեղ ես կադդուրվեցի: Ուրֆայի ընակչությունն հետ տեղահանումից խուսափեցի միայն այն պատճառով, որ ես այդ օրը, երբ ոստիկանությունը հայերին հանում էր հիվանդանոցից, պատկած էի բարձր ջերմություն:

Հետո ևս դարձա պարոն Քյունցլերի տան խոհարարուհին:

Մանկական չապիկը, որով ևս կարողացել էի ծածկել մեր-
կությունս, պահել եմ և պահպանում եմ որպես մասունք՝
ամուսնուս ցույց տալու համար, եթե նրան կրկին հանդիպեմ²:

9. Անդորր փոթորկից առաջ

Օգոստոսի 19-ից Հետո շատ մարդիկ փորձում էին Ուրֆա-
յում ապաստան գտնել եվրոպացիների տներում: Հայցողների
թիվն այնքան մեծ էր, որ հնարավոր չէր անթիվ դիմումները
հաշվի առնել: Գիտեինք նաև, որ եթե Ուրֆայի հայերի տեղա-
հանության ժամը գար, դժվար թե կառավարությունը եվրո-
պացիների դոների առաջ կանգ առներ: Ջնայած դրան, չարու-
նակում էին տեղավորել ապաստան հայցողներին, որքան որ
տեղերի թիվը այդ հնարավորությունը տալիս էր: Բոլոր տեղա-
փոխվածներն իրենք էին հոգալու իրենց սննդի հարցը:

Ուրֆայում կար գորգագործական ֆարրիկա, որը պատ-
կանում էր Գերմանական առևտրի և արդյունաբերության ըն-
կերության արևելյան ճյուղին: Պարոն դ-ր Լեփսիուսն էր, որ
1895 թվականի Հայկական կոտորածից Հետո այդ գորգա-
գործական ֆարրիկան Հարց լեոնաչդթայի մոտ գտնվող
Ֆրիդդորֆ (Friesdorf) գյուղից տեղափոխել էր տվել Ուրֆա և
տարիների ընթացքում էլ այն ընդարձակել էր: Առաջին ջար-
դերի ծանր ժամանակներից մնացած հարյուրավոր այրիներ
գորգագործությանը կերակրեցին իրենց ու իրենց երեխանե-
րին: Այդ գործարանը հենց պատերազմի սկզբին դադարեցրեց
աշխատանքը, քանի որ արտահանումն անհնարին դարձավ:
Ջևոնարկության չեղքում կար մի մեծ տարածություն, որի մեջ
այս օրերին հնարավոր եղավ տեղավորել ավելի քան 1000
մարդ: Նրանցից շատերը բերել էին իրենց ունեցվածքից մի
չարք արժեքավոր իրեր, որոնք տեղ հասնելիս, չէին ցուցակա-

² 1919 թ. օգոստոսին այդ կիսն ինձ Հայեպից գրեց, որ իր ամուսինը
մահացել է Ամերիկայում: Մինչ օրս նրա երկու դուրստերին գտնելու մեր
փորձերը եղան ապարդյուն:

գրվում: Տեղավորվածների մեջ կային որոշ թվով տղամարդիկ: Նրանք գիտեին, թե իրենց ինչ էր սպասում:

Սեպտեմբերի կեսերին Ուրֆայի նահանգապետին կատարած իմ մի այցի ժամանակ նա ասաց, որ Հայերն այլևս չեն ցանկանում աշխատանքի գնալ: Հայտնի էր նաև, որ չատ հայեր իրենց տները պատնեշավորել էին: Հետևաբար, հայերն իրենց անպատկառ կեցվածքով իրավունք չունեին կառավարությունից զթասրտություն ակնկալելու:

Թուրքերի տներում հիվանդատեսի ժամանակ հաճախ էի տեղեկանում, թե որքան լարված էր իրադրությունը: Թուրքերից չատերն ինձ տարրեր առիթներով ասում էին, որ առանց որևէ խղճահարություն կկոտորեին հայերին:

Տեղահանվածների երթերը, որոնք զալիս էին Հյուսիսից, չարունակվում էին: Մի անգամ Ուրֆա հասավ ավելի քան հարյուր կանանցից բաղկացած մի խումբ՝ ամբողջովին մերկ փճակում: Տարագիրների թվում տղամարդիկ այլևս ընդհանրապես չկային:

Այդ օրերին, եթե մարդ քաղաքից դուրս գար, ամենուրեք կտեսներ մարդկային դիակներ, որոնք փռված էին ղեսուղեն: Նույնիսկ եթե երբեմն մեռածներին թաղում էին, ապա դա արվում էր այնքան թերի, որ վայրի զաղանների համար դժվար չէր դիակները քաշել հանել: Մարդկանց սպանված տեղերը այդպես էլ մնացել էին արյունով ներկված: Աղետ էր, ահավոր չարիք, որպիսին ես երբեք չէի տեսել, նույնիսկ այստեղ՝ տեական թշվառության երկրում: Այդ բոլորով հանդերձ, Ուրֆայի համար վատթարագույնը դեռ նույնիսկ չէր սկսվել: Ամեն մարդ գիտակցում էր, որ ահարկու օրեր էին սպասվում, բայց միաժամանակ բոլորին համակել էր զայիքից խուսափելու բացարձակ անդորություն ջլատող զգացումը:

Բաղարում՝ քաղաքի չուկայում, առևտրի ու մարդկային հաղորդակցության կենտրոնում, հայերն այլևս չէին երևում: Ո՞վ կարող էր իմանալ, թե երբ էր ումոր պայթելու: Դիմադրելու համար հայերին պակասում էր ղենքն ու դինամիտը: Իհարկե, ամեն տուն ուներ քիչ թե չատ կարգին ղենք: Սակայն ժամանակակից ղենքեր քչերն ունեին: Եվ ահա մի սառնարյուն, քաջարի հայ, որն է վերջո պիտի դառնար դիմադրության ոգին, օգտվելով փոթորկին նախորդող անդորրից, գնաց նահանգի

կենտրոն Հայկազ, այնտեղ դինամիկորէ գնեց ու բերեց Ուրֆա: Այդ նպատակով նա ծալտվեց որպէս թուրք սպա, մի քանի բարեկամների Հագցրեց թուրք դինսիրի Համադգեստ, տվեց նրանց մահմեդականի անուններ և նրանց Հետ ու Հայկազում ձեռք բերած դենք ու դինամիկորէ տվ անցավ երկրով մեկ: Խումրն անցավ միայն գյուղերով, խուսափելով փոքր քաղաքներից: Մայրամուտից առաջ խումրը Հասավ Ուրֆա: Ով որ տեսնում էր այդ խմբի տեղաշարժը, ոչ մի վատ բան չէր մտածում. չէ՞ որ պատերազմի այդ տարիներին այդպիսի դորախմբեր չատ էին երկրում գնում-գալիս: Առաջնորդը՝ Մկրտիչը, միայն քաղաք մտնելու Համար օգտագործեց մայրամուտին անմիջապէս Հաջորդող ժամանակը, երբ քաղաքի բնակչությունը ոչ թե փողոցներում էր, այլ տանը նստած՝ բնթրում էր: Փոթորկին նախորդած օրերին արհեստավորներից ամենաչափազանց դրաղված էին դարբինները. նրանց գործը ձեռքի նոնակների պատրաստումն էր:

10. Մահվան սարսուռ

Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը Հայկական թաղամասում յսկեցին առաջին կրակոցները: Հաջորդ առավոտ տեղեկացա, որ տներից մեկում խնջույք են ունեցել, և Հարած մի քանի մարդ զվարճութան Համար կրակել են գիշերվա օդի մեջ: Կեսօրվա կողմը ոստիկանությունը եկել է պարզելու կրակոցների պատճառը: Ոստիկանությունը կանչված է եղել Հայկական կողմից այն մտավախությամբ, որ առանձին զգայաղուրկ Հայրենակիցների արարքը կարող էր նոր փորձանք դառնալ առանց այն էլ նեղության մեջ գտնվող ամբողջ մի ժողովրդի Համար, և որ նման զգայաղրկությունը պետք է իր արժանի պատիժն ստանար: Ոստիկանները տեսնելով, որ այն տունը, որտեղից կրակել էին, դրսից կողպելով փակված է, փորձել են տուն մուտք գործել տան ոչ այնքան բարձր, Հարթ տանիքից: Սակայն ոստիկաններին դիմավորել են կրակոցներով, և նրանք ստիպված են եղել նահանջել: Բնականաբար, օգնական ուժեր բերելու անհրաժեշտությունը պատճառ դարձավ, որ այլ զեպքերում այս աննշան միջադեպն անհրաժեշտաբար դառնա

թուրքական իշխանությունների կարևորագույն պետական խնդիրը:

Կեսօր էր, երբ ես կառույվ ուղում էի մեկնել քաղաք, որպեսզի ամերիկացի Հիվանդ միսիոներ Լեսլիին քաղաքի նեղվածքից մի քիչ դուրս բերեմ: Նրա դռան առաջ արդեն կանգնած էր պահակ, որը ընդհատեց, նաև ինձ, արգելեց ներս մտնել, այնպես որ ես չկարողացա Հիվանդին փոխադրել: Երբ ոստիկանները հայտնվեցին օգնական ուժերի ուղեկցությամբ, նրանց վերստին դիմավորեցին կրակոցներով, որոնք իրենց դիպուկ նշանառությամբ մեծամասամբ մահացու էին: Մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ոստիկանները ստիպված եղան նահանջել: Քաղաքի հայկական մասում հայերն սկսեցին կրակել ամեն պատահած մահմեդականի վրա: Գիշերը թուրքերը փողոցներում բարիկադներ կառուցեցին և այդպիսով հայկական թաղը բաժանեցին թուրքականից: Հայերը գրավեցին իրենց թաղամասի չրջանակում գտնվող բոլոր կարևոր տները: Այստեղից նրանց համար ցանկացած թուրք, քուրդ կամ արաբ, հենց որ հայտնվում էր, հարմար նշանակետ էր դառնում:

Գրգռված թուրքերը սկզբում հայերի դեմ ոչինչ չէին կարողանում անել: Սակայն ղեպերից ըորրորդվել էր մահմեդականների մոլոտանդությունը, քանի որ մոլան չէր կարողանում մինարեթ ընդհատել՝ սովորականի պես աղոթքի կանչելու, քանի որ հայի անվրեպ գնդակը կարող էր կարճել մուսուլմանի կյանքը: Սակայն հայերը հիմնականում իրենց պահում էին պաշտպանողական դիրքերում: Միայն մի քանի օր էր, որ աջուձախ կրակում էին, հատկապես գիշերները: Երրորդ օրը, ճիշտ այն ժամին, երբ ես մահմեդական մի Հիվանդի այցելության ճանապարհին էի, մահմեդականների թաղում հանկարծ խուճապ առաջացավ: «Գլխավորները գալիս են, գլխավորները գալիս են», - զոռզոռում էին նրանք բոլոր փողոցներում: Վաճառողները շտապով փակեցին խանութներն ու փախան իրենց տները: Ուրիշները փողոցում հայտնվեցին ղենքերով: Սակայն ի վերջո ոչինչ չպատահեց: Հավանաբար ինչ-որ տեղ փողոցում մի քանի զինված հայ էին տեսել:

Այդ օրերին Ուրֆայում թուրք ղեկավորներ բնավ չկային: Իսկ ժանդարմները դրսում դրադված էին չարաայություններում տեղահանվածներին թալանելով ու խոչտանգելով: Ուստի

կառավարությունը հետագայում հայտնի է, որ Կառավարությունը չի կատարում իր պարտականությունները: Այնտեղից ժամանակ մի գնահատելով՝ մի գտնելով զորքով: Սպասողինքն նաև չի կատարում իր պարտականությունները: Երբ զորքերից հեռացելով մի մեծ խումբ փորձեց Ուրֆա մտնել, Հայերը օրը-ցերեկով կրակոցներով դիմավորեցին նրանց: Զարտուղի երկար ճանապարհ ընկելով՝ զորքերն ի վերջո հասան քաղաք: Ընդ որում՝ մի փոքր հատված՝ կրակադաշտում գտնվող արտերից մեկը նրանք անցան քառատրոփ: Իմ պատուհանից դիտում էինք փոխհրաձգությունը: Զիափորներից մեկը ձիուց ընկավ՝ նշանառուի շնորհիվ մեկ կրակոցից: Մեկ ժամ հետո վիրավորին էլի վրա տեղափոխում էին մեր տան մոտով: Քրդերի խառնաձուր հայերի ամրացված թաղի դեմ ոչինչ չկարողացավ անել: Ով որ հանդգնում էր թեկուղ երևալ, դո՛ւ էր գնում խիստ աչալուրջ հայերի կրակոցներին: Նույնպես թուրքական հետևակը, որ պաշարման երրորդ օրը միացավ զորքերին, չկարողացավ չափվել խառնատավորված հայերի հետ: Ստիպված եղան ծանր հրետանի բերել:

11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը

Վերահիշյալ գորգագործական ֆարրիկան՝ իր պահեստներով և մանածագործական, ներկարարական ու ձեռագործական աշխատանքների տարածքներով գտնվում էր թշնամի երկու թաղերի միջև: Հսկա շենքերը վեր էին խոյանում քաղաքի ամրոցը մուսուլմանական թաղամասից: Այդ իսկ պատճառով չէին թույլ տալ նրանց համալիրին տիրանալ մեծ նշանակություն ունեցող երկու կողմերի համար: Հատկանշական է, որ հայերն առաջինն էին, որ մտածեցին ֆարրիկան գրավելու մասին, որի տանիքից կարելի էր դուրս գալ գնդակոծել մուսուլմանական ամրոցը թաղամասը: Բացի դրանից, չէ՞ որ ֆարրիկայի սրահներում գտնվում էին պեղի քան հազար հոգի իրենց հայրենակիցներից: Արդյունաբերության դեկավար պարոն էքարթին հայերը տեղյակ էին պահել իրենց մտադրության մասին: Իսկ ի՞նչ կարող էր նա անել դրա դեմ:

Թողնելու՞ էր նա, որ գրավումը հանգիստ տեղի ունենա: Մի՞թե՞ զրա հետեանքով հաստատությունը ավերվածություն չէր ենթարկվելու: Հավանականությունը մեծ էր, որ թուրքերին ի վերջո պիտի հաջողվեր հայերին հաղթել: Բացի դրանից, նախատեսվող ոմրակոծումը կարող էր վնաս հասցնել շենքերին: Մի այլ մտավախություն էլ թալանն էր, որի ընթացքում ընականարար խոսք լինել չէր կարող գերմանացիների ու հայերի սեփականությունների դանադանման մասին: Այսպիսով, պարոն էքարթը ճարահատ թուրքական կառավարությունը խնդրեց՝ գրավել ֆարրիկայի կալվածքը, նախքան հայերի գալն ու այն զրաղեցնելը:

Սակայն թուրք գեներալը՝ փոխանակ շենքերն անմիջապես գրավելու, հույսը դրեց հաջորդ առավոտվա վրա: Ֆարրիկայի սրահներում ապաստան գտած հայերը պարոն էքարթի փոքր եղբորից տեղեկացան կալվածքը թուրքերին հանձնելու մտադրության մասին: Այս յուրը իսկական սարսափ աղղեց այնտեղ ապաստանած հայերի շարքերում: Մեծ մասը պատրաստ չէր այդպես անպաշտպան վիճակում ընկնելու թուրքերի ձեռքը: Հաջորդ գիշեր նրանց մեծամասնությունը՝ դուրս գալով պատու հանի մի ռացվածքից, փախուստի դիմեց ղեպի Հայկական թաղը: Թե ինչու հայերը, տեղեկանալուց հետո, որ թուրքերը զրաղեցնելու են կալվածքը, իրենց հերթին այն գրավելու քայլեր չարեցին, մի բան է, որ ես երբեք չկարողացա ըմբռնել:

Հաջորդ առավոտ թուրք գեներալը տիրացավ գերմանացիների շենքերին: Մոտ 400 հոգի, մեծ մասը կանայք ու երեխաներ, ներկայացվեցին որպես ֆարրիկայի բանվորուհիներ: Գեներալը կարգադրեց տեղափոխել նրանց քաղաքից դուրս գտնվող գերմանական որրանոցը: Իսկ յոթ տղամարդու, որոնք նույնպես գերմանական զործարանային արդյունաբերության և գերմանական որրանոցի ծառայողներ էին, բանտ նետեցին, ըստ որում՝ գերմանացի պարոն էքարթին խոստացան, որ այդ տղամարդկանց վնաս չէին հասցնելու: Թեև պարոն էքարթը խնդրեց՝ իրեն թույլ տան, որ նրանց իր սեփական տանը պահի, թուրք գեներալը մերժեց, ասելով՝ ինքն այդ տղամարդկանց հետ կապված այլ մտադրություններ ունի: Նախ հարկավոր էր հետաքննել, թե նրանք իրոք մեղսակից չէին, ինչպես պնդում էր պարոն էքարթը:

Նույն օրը սպասված Հրետանին Հասավ Ուրֆա: Ծրագիր կար Հրետանին ղեռ ցրեկը քաղաք ըրել, սակայն Հայերն աշայուրջ էին: Քանի որ փողոցի մոտ 500 մ Հատվածը գտնվում էր կրակի զծի տակ, թուրքերը ստիպված եղան իրենց թնդանոթները կես ճանապարհին տեղավորել: Զոկատները շտապ փախուստի դիմեցին: Միայն մթնելուց Հետո էր, որ Հնարավոր եղավ մահարեր գործիքները քաղաք ըրել: Սոսկալի Հրետանակոծություն սկսվեց: Մի քանի անվահներ և գործիմաց Հայեր դուրս եկան՝ գողանալու թնդանոթների փակադակները: Սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Չնայած կես ժամ տևողություն ունեցող Հուժկու կրակոցներին, որ տեղի էին ունենում մեր տնից մոտ 300 մ Հեռավորության վրա, ակներևարար այդ փոխհրաձգության ընթացքում ոչ ոք չղոհվեց: Թուրքերի զնդակները Հաղիվ Հասնում էին մինչև ցից կանգնած մոուսուլմանական գերեղմանաքարերը, որոնցով շրջափակված էր փողոցի այդ ամբողջ Հատվածը:

12. Ամերիկյան միսիոներական կայանը

Հայկական թաղամասի ամենարարձր դիրքում գտնվում էր Ամերիկյան միսիոներական Հաստատությունը՝ րադկացած մի քանի իրար կից շենքերից: Դրանցից, ղեռ պաշարումից առաջ, Հատուկ ուժնություն սկսվել էին զնդակոծումները: Կասկած չկար ուրեմն, որ Հայերը գրավել էին նաև այդ շենքերն ու իշխում էին դրանց վրա: Սակայն Հաստատության պետ՝ ամերիկացի պարոն Լեսլին, ինքն էլ ներկա էր: Բացի նրանից, այնտեղ էին բնակվում նաև, այսպես կոչված «Belligerenten», եվրոպացի քաղաքացիական ներկայվածներ, որոնց մասին կարելի է ենթադրել, որ նրանք Հենց սկզբում ապաստանել էին ամերիկյան տանը: Այդ եվրոպացիների ու ամերիկացիների վիճակը, անկասկած, նախանձելի չէր, Հատկապես այժմ, քանի որ սկսվելու էր ուժակոծումը: Պարոն Լեսլին Հասցրել էր նահանգապետին նամակ ուղարկել: Նա նամակը նետել էր մահանդականների թաղը, իսկ այնտեղից այն իր ճամփան գտել էր ղեպի նահանգապետը: Իր նամակում Լեսլին ազատագրում էր Հայցում իրեն և մյուս եվրոպացիների Համար: Գեներալը

գրութիւնը ստանալուց հետո ինձ կանչել տվեց: Քանի որ ես պարոն Լեսլիի բարեկամն էի, ասաց նա, ապա պետք է փորձեի աղատագրել նրան ու ներկայված քաղաքացիներին: Այդ նպատակով նա կարգադրել է՝ չկրակել որևէ մեկի վրա, որ դուրս գալով Ամերիկյան հաստատութիւնից՝ հեռանում է Հայկական թաղից:

Ես առաջարկեցի, որ զեներայն ինձ թույլտվութիւն տա՝ Հայկական թաղ զնայու և մարդկանց դուրս բերելու: Սակայն այս փոքր-ինչ հապճեպ և անխոհեմ արված առաջարկը հափանության չարժանացավ: Գեներայն ասաց, որ քանի որ ես չվեցարացի եմ, ինքը չի ցանկանա իր վրա վերցնել նման ձեռնարկի պատասխանատվութիւնը: Իսկ հաջորդ առաջարկիս՝ պարոն Լեսլիին նամակ հասցնել, նա հափանութիւն տվեց: Ընկերոջս անմիջապես նամակ գրեցի և խնդրեցի նրան, մնացած եվրոպացիների հետ, թողնել Ամերիկյան տունը և ներկայանալ նշանակված փողոցում:

Նամակը ձեռքիս անցա պատենչի մյուս կողմը: Մի քանի անգամ ու բարձր ձայնով կանչեցի Հայկական մի անուն: Վերջապես մի տնից պատասխան եկավ: Ո՞վ էի ես, հարցրեցին: Հայտնեցի անունս. «Յակոր Լֆենդի»: Հարց տվողին խնդրեցի մոտենալ պատենչին՝ նամակը նրան հանձնելու համար: Ասացի, որ չվախենա, նրան ոչինչ չի սպառնում: Սակայն հայր խնդրեց, որ ես մտնեմ թաղը, քանի որ իրենց կողմից վտանգ չկար: Վերջապես մի տան դռնից մի դեռաստի պատանի դուրս եայեց և մեկ անգամ ևս խնդրեց ինձ՝ ներս գալ: Ես նրան հանձնարարեցի՝ զնայ նշածս տունը, ուր նետելու էի քարով ծանրացած մի նամակ, որը ինքը պիտի հանձնէր ամերիկացի միսիոներ պարոն Լեսլիին:

Բայց երբ ավելի քան երեք ժամվա ընթացքում պարոն Լեսլին չերևաց, ես կրկին զնացի պատենչի մոտ ու ձայն տվեցի: Դարձյալ րավական երկար ժամանակ անցավ: Ի վերջո լսեցի ինչ-որ մեկի ձայնը, որն ասում էր՝ Լեսլիի պատասխանը գրված էր նրա չենքի վրա:

Այժմ հեռագրիտակով ու ոստիկանների հսկողութեամբ բարձրացա քաղաքից դուրս գտնվող մի բլրի վրա, որտեղից կարողանում էի տեսնել ամերիկացիների չենքերը: Մի պատի վրա մեծ տառերով գրված էր. «Ուղում ենք գալ, բայց մեզ չեն

թողնում»։ Նույն երեկոյան ամերիկյան այդ հաստատութիւնը երեք կողմից ոմրահարվեց։

13. Դիմադրութեան ջախջախումը

Սրեր շարունակվող ոմրակոծումից հետո էլ ծայրամասում գտնվող ամրացված տարրեր տներ պետք է գրոհով վերցվեն։ Քանի որ այդ կապակցութեամբ վիրավորներն մեծ թիվ էր սպասվում, ես՝ որպէս Գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի պետ, հրաման ստացա՝ ըոյրը հիվանդներին անմիջապէս հիվանդանոցից հեռացնել և մահճակալներն աղատ պահել վիրավորների համար։ Արդեն մի քանի օր առաջ թուրքերը քաղաքային հիվանդանոցներում գտնվող հայերին արտաքսել էին, հիմնավորելով, որ անիմաստ է լավութիւն անել ապրտամները հայրենակիցներին։ Արտաքսված հիվանդներից շատերին ինձ մօտ էին ուղարկել։ Ես ընդառաջեցի թուրքերի պահանջին և տեղափոխվելով Երկոյի մեծ տունը, իմ հիվանդներին այնտեղ պառկեցրի։ Մահճակալային անհրաժեշտ պարագաները բերեցի դորգագործական ֆարրիկայից, որտեղ դուրս քշված հայերը շատ մահճակալներ էին թողել։

Առաջին գրոհով հնարավոր չեղավ գրավել ամրացված տները։ Գրոհայինները ստիպված էին յինում ամեն տեղից մեծ կորուստներով նահանջել։ Յավոք, հարձակման ժամանակ գոհվեց նաև մի քանի քրիստոնյա, աշխատանքային գումարտակի ասորի զինվորներ, որոնք կացիներով ուղարկված էին առաջին շարքերը՝ զոները ջարդելու համար։ Գրոհից հետո մեր հիվանդանոց բուժման եկան մեծ թվով վիրավոր թուրքեր։ Նրանցից մեկը պատմեց, թե ինչպէս 23 հոգով հարձակվել են մի հայի տան վրա, սակայն մի քանի րոպէս հետո ստիպված են եղել դառն ու դատարկ նահանջել։ Սպանվածներին չհաշված, ըոյրը, բացի հինգ հոգուց, վիրավորվել էին։ Հայերի նետած ձեռքի նոնակները հարձակվողներին մեծ վնաս էին հասցրել։

Հայերն անկասկած ի վիճակի էին ամիսներով դիմանալ, քանի որ նրանք ունեին սննդի բավարար պաշարներ։ Այն հանգամանքը, որ թուրքերը հենց սկզբից կտրել էին քաղաք գնացող ջուրը, մեծ վնաս չէր, որովհետեւ գրեթէ ամեն տուն, բացի

ջրատարով հոսող ջրից, ուներ նաև ջրհոր: Ինք սանտիմետրանոց նոնակները քարե ամուր շինություններին չափ մեծ վնաս չէին տալիս: Մեծ տրամաչափի թնդանոթներ տեղում չկային: Իսկ հրդեհաձիգ նոնակները չափ վառելանյութի չէին հանդիպում հայերի տներում, որտեղ փայտեղենը քիչ էր կամ ընավ շինության մաս չէր կադում: Իսկ եթե երբեմն էլ իսկապես առանձին մի տուն կամ սենյակ այրվում էր, դրանից չափ րան չէր փոխվում:

Կասկած չկա, որ որոշակի սերտ միություն ղեկարում հայերը թուրքերին ամիսներով կարող էին հեռու պահել: Սակայն հայերի վաղեմի չարիքը՝ անմիաբանությունը, նրանց համար դարձավ օրհասական, իսկ թուրքերին՝ մեծ օգնական: Բավական է կարդալ այս արտակարգ խելացի ժողովրդի պատմությունը: Կուռ համախմբածությունը միշտ բացակա է: Շվեյցարացիների կարգախոսը՝ «Մեկը բոլորի համար, բոլորը՝ մեկի», չգիտեն նրանք:

Մենք արդեն խոսեցինք առաջնորդի՝ Մկրտչի, մասին, որը մնաց դիմադրության ոգին: Երբ պաշարման 15-րդ օրը եկեղեցում խորհրդակցության ժամանակ նոնակի բեկորը դիպավ Մկրտչին, հայերի մի մեծ խումբ՝ տղամարդ, կին ու երեխա, ուղեց, որ անձնատուր լինեն: Իսկ Ամերիկայում աստվածաբանական կրթություն ստացած հայ բողոքական քահանան ղեռ փորձում էր թուրքերի հետ բանակցել և այդ նպատակով գններալի մոտ ուղարկեց սպիտակ դրոշակով մի քանի կին: Սակայն վերջինս պահանջեց, որ անվերապահորեն հանձնվեն: Այժմ այլևս հայերը կորցրել էին չնորհ ստանալու հույսը: Տղամարդկանց սպասում էր ստույգ մահ: Նույնքան ստույգ էր կանանց ու երեխաների աքսորը: Ինչո՞ւ ուրեմն չդիմադրել մինչև մահ: Կանանց ու երիտասարդ աղջիկների մի մեծ խումբ նույնպես չէր ուղում ղենքը ցած ղենկու մասին լսել: Նրանք նախընտրում էին կովելով մեռնել, քան թե թողնել, որ իրենց պատիվն արատավորվի և սովամահ լինեն: Այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան կանխել անձնատուրությունը, որը տեղի ունեցավ դիմադրության 16-րդ օրը: Վերոհիշյալ քահանան թախանձեց սարսափահար մարդկանց, որ չհանձնվեն: Նա իր խոսքերն ուղեկցեց հայտարարությամբ, որ ռուսներն արդեն Դիարբեքիրում են, Ուրֆայից երկու օրվա հեռավորության վրա:

14. Անձնատուրություն

Հոկտեմբերի 16-ին, կեսօրից առաջ, տեղի ունեցավ թուրքերին հանձնվելու կարգը: Կանայք ու երեխաները, այդպես հնչեց հրամանը, պետք է շարվեին սահմանված փողոցներում՝ ձեռքները դատարկ: Ով որ ձեռքում որևէ իր կունենա, անմիջապես կզնդակահարվի, սա էր գններալի հրամանը: Հանձնվելու ընթացքում տղամարդիկ պարտավոր էին այլ տեղում ներկայանալ, իրենց ձեռքերը վեր: Ես հուսով էի, որ պարոն Լեսլին ու նրա ընկերները առաջինը պիտի հայտնվեին և զնացի ոստիկանառուն նրանց, հնարավորություն չկար, տեսնելու և կամ իրենց հետ խոսելու: Այնտեղ զնալիս զեմս եկավ կանանց ու երեխաների մի երկար, երկար շարասյուն: Աստված իմ, ինչ սարսափելի էր, դարհուրելի, հուսահատական: Պետք էր տեսնել ըլոր աղ սարսափահար, հուսահատ, ինձ քաջածանոթ զեմքերը և նրանց զիմազծելու կարողալ հուսահատություն այդ դառն արտահայտությունը: Զէ՛ որ նրանք այժմ ավելի քան առաջ մահվան ճանկերում էին: Զեռք ու ոտք ընկած, ձայն էին տալիս ինձ. «Օ, Յակոբ եղբայր, փրկի՛ր մեղ, փրկի՛ր մեղ»: Բայց ի՞նչ կարող էի ես նրանց համար անել: Ոչինչ: Ես ինքս էի հուսահատված, որ նրանց փրկելու ոչ մի միջոց չկա: Նախ կանանց ու երեխաներին խցկեցին երեք մեծ շենքի մեջ: Այնտեղ նրանք պարտավոր էին առայժմ սպասել: Տղամարդկանց բաժանեցին երկու խմբի, որևէ կարևորություն ունեցողներին տարան բանտ, իսկ մյուսներին, որոնք հեղափոխականի տեսք չունեին, տեղափոխեցին մզկիթի բակը, որտեղ նրանք մնացին խիստ հսկողության տակ:

Պարոն Լեսլին և մյուս եվրոպացիներին, ինչպես նաև նրա հայ աշխատակիցներին, հանդիպեցի ոստիկանատանը: Ծնորհիվ ոստիկանության հետ իմ մշտապես ունեցած լավ հարաբերության, ինձ թույլ տվեցին պարոն Լեսլիի հետ կարճ խոսակցություն ունենալ: Նա ինձ տվեց իր մոտ եղած զրամբ: Հաղիվ էի այն զրպանս զրել, երբ մի ոստիկան եկավ ու պահանջեց, որ ցույց տամ զրպանիս պարունակությունը, մի բան, որին ես իսկույն ենթարկվեցի: Նրան թվացել էր, որ պարոն Լեսլին ինձ ատրճանակ էր հանձնել: Տեսնելով, որ իմ ներկայությունն այստեղ ցանկալի չէ, ես հեռացա: Կառավարության շենքի

առաջ մեծ խոնավածք էր առաջացել: Հենց նոր րեբել էին մի ոռոսի՝ երկար, ծածանվող մաղերով: Նա ներկայվածներից մեկն էր, ընակվում էր հայկական թաղամասում և այնտեղ էին նրան գտել: Նա ո՛չ քայլել էր կարողանում, ո՛չ խոսել, իսկ այստեղ նրան քարշ էին տվել էչի վրա բարձած: Նա փոփած ընկած էր ոստիկանական շենքի փոքրիկ հրապարակում: Ոստիկանները նրան ոտքերով հարվածում էին: Առաջին հայացքից ես տեսա մի ծանր Հիվանդի, որը ոչինչ չի հասկանում իր չրջապատում կատարվածից, և նրան անմիջապես պաշտոյան կանգնեցի: Դրա վրա ոստիկանները նրան հանգիստ թողեցին: Խնդրանքս ոստիկանապետին՝ Հիվանդին բուժարան տանելու, բավարարվեց, սակայն նա արդեն մահամերձ էր և տեղ չհասավ: Այնուհետև ես փորձեցի շարունակել ճանապարհս՝ թափանցելու քաղաքի խորքերը, ուր մահանդական թաղամասում հիվանդների պիտի այցելելի: Սակայն տազնապր փողոցներում ահավոր էր, ամեն քայլափոխին ներկայացող տեսարանները՝ սոսկալի: Ամեն կողմից դինվորների ուղեկցությամբ մոտովս էին անցկացնում ինձ ծանոթ հայերի, որոնց հետևից կատաղի անեծքներ էին թափում՝ միաժամանակ քարեր նետելով նրանց վրա: Ես հարմար նկատեցի չրջվել՝ վերադառնալ Հիվանդանոց: Այնտեղ հենց նոր թուրքերը 17 տարեկան մի աղջկա էին բերել, որի փորը կրակոցից ծակված էր: Նրա վրա կրակել էին, որովհետև նա չէր ցանկացել անձնատուր լինել: Թե ինչու դինվորները, փոխանակ աղջկա կյանքին միանգամից վերջ տալու, դեռ մեղ մոտ էին նրան քաշ տվել րեբել, ես չհասկացա: Հավանաբար աղջիկն իր քաջությամբ նրանց հիացմունք էր պատճառել, նա ուներ նաև կուրացնող զեղեցկություն: Բարերախտաբար նա չուտով մահացավ և փրկվեց հետագա փորձանքներից:

Երբ երեկոն իջավ և պարոն Լեսլին ոստիկանատնից չվերադարձավ, մի քիչ ուտելիքով այնտեղ գնացի: Պատահել էր այն, ինչ ենթադրում էի, նա բանտում էր: Ենթահիվ իմ ջանքերի, նաև երաշխավորությունյամբ, որ թույլ չեմ տա նրան փախչել, ես նրան կալանքից հանեցի և իմ տունը տարա: Ճանապարհին անցնում էինք մի մղկիթի առաջ գտնվող հրապարակով, որը դինվորներով չրջափակված էր: Նրանք հրամայեցին, որ արագ հեռանանք: Հազիվ էինք հասել 200 մ հեռավորություն վրա

գտնվող իմ տան մոտ, երբ մղկիթի հրապարակում գնդակահարեցին մի խումբ հայերի: Ուրիշ կողմերից էլ կրակոցներ լսվեցին: Պարզ էր, որ սկսվել էր ուրֆահայության սպանդը:

15. Հակոբ

Մարդկանց այդ կոտորածները տևեցին մի քանի օր. դրանք տեղի էին ունենում մայրամուտից առաջ ժամերին: Մեռածներին, որպես կանոն, թաղում էին ընդհանուր գերեզմաններում: Մեր խաղողի այգի տանող ճանապարհին, մի փոքրիկ հովտում նույնպես սպանեցին մեծ թվով մարդկանց և դիակները ծածկեցին հողի բարակ շերտով: Երբ զարնանը հորդառատ անձրև տեղաց, ջրի երես դուրս եկավ կիսաքայքայված դիակների մի մասը: Իսկ ավելի ուշ, հովտի խորքում կարելի էր տեսնել ամենուրեք սփռված մարդկային ոսկորներ, որ քչել տարել էր ջուրը:

Մի այդպիսի դանգվածային ջարդի օր, երեկոյան ժամը 10-ին դուրս ծնծեցին: Ես արդեն անկողին էի մտել: Տան դռան ապակե պատուհանի միջով գիշերային մթության մեջ նշմարեցի մարդկային մի մերկ կերպարանք: Դուռը բացեցի: Իմ առաջ կանգնած էր մի մարդ՝ արնաշաղախ վիճակում. «Օ, Յակոբ էֆենդի, Աստծո սիրուն, խղճա՛ ինձ, ինձ մի տեղ տուր, ուր կարող եմ մնոնել»: Սաստիկ ցրտից դողողացող մարդը հիվանդանոցի ընդունակիր Հակոբն էր: Ամբողջ ղեմքը խաթարված էր: Կարիք չկար հարցնելու, թե ինչ էր պատահել, անկասկած նա մեկն էր նրանցից, որոնց այն երեկո մեր տան մոտակայքում մահվան գիրկն էին ուղարկում, բայց որը Աստծո բարեխնամությամբ խուսափել էր մահից: Նրան՝ մեռած կարծելով, թողել գնացել էին, իսկ նա ծանր վիրավորվել և ուշագնաց էր եղել: Ի՞նչ անեի: Այդ պահին իսկապես չգիտեի: Ձե՞ որ Հենց այդ նույն օրն էր, որ թուրք զենեքայր սպառնացել էր ինձ, որ եթե այսուհետև հայերին խնամեի, ինձ հետ կվարվեր այնպես, ինչպես վարվում է հայերի հետ: Ոնեղճին տեղավորեցինք մի փոքրիկ սենյակում ու վրան ծածկեցինք: Ապա շտապ վերադարձա ննջասենյակ, որտեղ կինս արդեն վախվորած ինձ էր սպասում: Թող ինձ հավատան, եթե ասեմ, որ այն օրերին, երբ

ամենուրեք օգուժ գնդակներ էին սուլում և ամեն ծակուծուկի մեջ մահն էր դարանակայել, կանայք միշտ մտահոգվում էին, երբ ամուսինը ոտքը դռնից դուրս էր դնում: Այս անգամ էլ, քանի որ ես էի չվարել, կինս էր, որ ինձ կրկին հունի մեջ գցեց. «Ո՛նգճ մարդը վիրավոր է, և պատերազմի ժամանակ բժիշկը պարտավոր է օգնություն ցույց տալ բոլորին՝ լինի դա բարեկամ թե թշնամի: Այս մարդը նույնիսկ բարեկամ է: Պարզասկես քո պարտքն է՝ նրան հիվանդանոց բնդունել»: Բարենոգի կինս իրավունք ուներ: Ես հագնվեցի և թշվառ մարդուն տարա բուժարան, որը նույնիսկ մեր տան մոտ էլ չէր գտնվում: Այնտեղ մենք կարեցի՜նք նրա բոլոր բաց վերքերը: Նա կրկին ապաքինվեց:

16. Թուրքական խոստումներ

Բոլոր այն կանանց, որոնց թուրքերը տարել էին իջևանները (խաները), ինչպես նաև բանտում եղած տղամարդկանց, մենք՝ եվրոպացիներս, ամեն օր մի փոքր սննդամթերք էինք տանում: Այն յոթ տղամարդիկ, որոնց տարել էին ղործարանային շենքերից և զենքերայի հրամանով բանտ նետել, իրենց սնունդն ստանում էին նույնպես մեր միջոցով: Ընդհանուր անձնատուրության ժամանակ, սակայն, նրանց բերել էին այսպես կոչված Քարյուղի խանը, որը գտնվում էր քաղաքից դուրս: Այնտեղ նույնպես մենք նրանց ուտելիք էինք հասցնում: Սակայն այդ մարդկանց հետ երբեք տեսակցություն չէինք ստանում: Մի առավոտ ես անձամբ տարա այնտեղ կերակուրները: Այդ առիթով ինձ հաջողվեց բոլորին տեսնել ու խոսել նրանց հետ:

Նրանց տեսքը սոսկայի էր՝ հազիվ ճանաչելի: Նրանք պատմեցին, որ իրենց հաճախ զանահարում են: Քահանան՝ մեր որրերի հայրը, ցույց տվեց իր ուռած թևը, որի վրա մի մեծ թարախակույտ էր գոյացել: Ուրեմն այսպես էր վարվում թուրք զենքերայն այն մարդկանց հետ, որոնց համար գերմանացի արդյունաբերության ղեկավարին խոստացել էր, որ նրանց վնաս չի հասցվի: Տունդարձի ճանապարհին փորձեցի մտնել զենքերայի մոտ, մի բան, որ ինձ հաջողվեց: Ոնդրեցի

նրան ինձ հանձնել մեր որրանոցի հորը՝ նրան հիվանդանոց տանելու համար, քանի որ վիրահատություն կարիք ուներ: Ձե՞ որ նա խոստացել էր խնայել այդ մարդկանց:

Իսկ նա ուղղակի հարձակվեց իմ վրա. «Ի՞նչ է, Դուք հանդգնել եք հաղորդակցվել այդ դավաճանների հետ: Ո՞վ է Ձեզ դա թույլ տվել: Մեկ անգամ ևս փորձեք, և ես կկարգադրեմ, որ Դուք էլ արժանանաք նույն վերաբերմունքին, ինչ որ այդ մարդիկ: Ես հիմա անմիջապես կհրամայեմ, որ Ձեզ այլևս նոր այցելություններ չթույլատրվեն»:

Նման խոսքերը, որ գալիս էին մի մարդուց, որի քմահաճույքին էր հանձնված Ուրֆայի ընակչությունը, բնավ հուսադրող չէին: Այդ եղավ նաև այդ յոթ մարդկանց վերջին առավոտը: Կեսօրից հետո նրանք՝ քաղաքից դուրս մի բլրի վրա ռադմադաշտային դատարանի վճռով գնդակահարվեցին: Գնե՞նք իր նույնիսկ հարկ չհամարեց պարոն էքսքրթին դրա մասին տեղեկացնել: Վերջինս գնդակահարության մասին տեղեկացավ մի թուրք բժշկից, որը պարոն էքսքրթի գերմանական տանը ներսուղուրս էր անում: Բժիշկը հանդես էր եկել մահվան քննիչի պաշտոնով և ղոհների նրա նկարագրությունից գերմանացին զլխի էր ընկել, որ նրանք իր յոթ ծառայողներն են, որոնց համար նա ստացել էր թուրք գնե՞նքայի խոսքը, որոնց հավաստիության մասին նա կասկած էլ չէր ունեցել:

17. Պարոն Լեսլիի մահը

Ամերիկացի միսիոներ Ֆ. Հ. Լեսլին իմ լավագույն բարեկամն էր: Ընդամենը երեք տարի առաջ, նա ղեկուս երիտասարդ տղամարդ, եկել էր Թուրքիա և Ուրֆա: Մենք երկուսս բոլոր հարցերում իրար շատ լավ էինք հասկանում: Ես հաճախ էի նրան օգնում իմ փորձով և իմացությամբ: Իսկ նա, երբ ես զարնանք բժավոր տիֆով մահամերձ պառկած էի, կնոջս հավատարիմ պաշտպանը եղավ: Այն ժամանակ էր, որ նա, երբ մեր հայ բժիշկը չէր կարողանում պարզել իմ վիճակը, իր նախաձեռնությունով իմ մահճակալի մոտ կանչեց նշանավոր միսիոներ բժիշկ դ-ր Շեփարդին (Dr. Shepard): Միայն մի կեստում մենք տարակարծիք էինք՝ քաղաքականապես մտածում էինք ոչ

նման: Ես գերմանացիների կողմն էի, իսկ նա՝ Անտանտի: Այնուամենայնիվ դա երբեք մեղ պառակտման առիթ չտվեց: Եվ ինչու՞ դա խնդիր դարձնել:

Քանի որ նրա մանկամարդ կիներ իր առաջին ծննդաբերությունն էր ունենալու, զարնանք Լեսլին նրան Այնթապ ուղարկեց. այնտեղ կար մի միսիոներ ըմշկուհի: Այսպիսով, Լեսլին Ուրֆայի ըոյրը սարսափելի իրադարձությունները միայնակ ապրեց: Աշխատանքում միայն Հայ օգնականներն էին կանգնած նրա կողքին: Հունիսին մոտ 500 քաղաքացիական ներկայվածներ եկան Ուրֆա: Հայկալի ամերիկացի Հյուպատոսը ըոյրը այդ մարդկանց հոգսը բարդեց պարոն Լեսլիի վրա: Հսկայական մի աշխատանք: Թեև երկու օգնական էր նրան կցված, սակայն դարձյալ այդ զործը չափազանց մեծ էր արդեն գերծանրարևոնված մարդու համար: Հուլիսի սկզբին Հայկալից նրան բերեցի Հյուպատոսարանի ցուցանակն ու դրոշը, որոնք պարոն Լեսլիի համար ինձ տվել էր ամերիկացի Հյուպատոսը: Նամակում, որը Հյուպատոսը տվել էր ինձ Լեսլիին հանձնելու, ասվում էր, որ պարոն Լեսլին նշանակվել էր Հյուպատոսությունից զործակալ: Ասվում էր նաև, որ Բարձր դուռն արդեն անհրաժեշտ ցուցումներ է տվել Ուրֆայի կառավարությունը, ըստ որի պարոն Լեսլին արդեն հաջորդ կիրակի պիտի բարձրացներ ամերիկյան դրոշը:

Հետևյալ կիրակի վաղ առավոտյան ամերիկյան չենքի վերևում իսկապես ծածանվում էր աստղադարդ դրոշակը, իսկ դուռն վերևում կախված էր Հյուպատոսարանի ցուցանակը: Սակայն փառահեղությունը երկար չտևեց: Կեսօրվա կողմ ուստիկանությունը հայտնվեց ու պարոն Լեսլիից պահանջեց անմիջապես իջեցնել դրոշակը. քանի որ այն բարձրացնելու թույլտվություն չկար: Ոչինչ չէր մնում անելու, քան հնազանդվել: Այն օրերին Ուրֆայով էին անցկացնում մի ամերիկացի բանտարկյալի՝ Դիարբեքիից միսիոներ ըմշկ դ-ը Սմիթին: Հավանաբար այդ պարոնը Դիարբեքիում հայերի տեղահանումների դեմ իր ելույթներով անրադձալի էր դարձել, դրա համար էլ թուրքերը նրան տեղափոխում էին Բելրութի ափամերձ շրջանը: Պարոն Լեսլին կարողացավ մի պահ ուստիկանության ներկայությունը խոսել բանտարկյալի հետ:

Այդ օրվանից պարոն Լեսլին կորցրեց իր հանգիստը,

չնայած այն արդեն մայիսին խանգարվել էր: 1915 թ. մարտին Ուրֆայում երկու ամերիկացի Հայտնվեց: Հայնպի ամերիկացի Հյուպատոսի պահանջով պարոն Լեսլին փոստային մի րացիկով, ծածկագրի օգնությամբ, Հյուպատոսին ծանուցեց Հյուրերի ժամանման ու մեկնման մասին: Մայիսին Հյուպատոսը նրան պատասխանեց, որ ստացել է րացիկի պատճենը միայն, իսկ ընագիրը փոստը պահել է:

Օգոստոսի սկզբին Ուրֆա ժամանեց ամերիկացի փոխՀյուպատոսը: Մտածում էի, որ այլևս պարոն Լեսլիի հոգսը կթնթեանա: Սակայն օգոստոսի 19-ի կոտորածից հետո փոխՀյուպատոսը վերադարձավ Հայնպ՝ աշխատանքի ամրոց ծանրությունը կրկին թողնելով միայն պարոն Լեսլիի վրա:

Սեպտեմբերին պարոն Լեսլիի մոտ արդեն ի Հայտ եկան ախտանշաններ, որոնք հատուկ են Հայածանքի մտազարության: Ես համոզեցի նրան Այնթապ մեկնել՝ այցելելու այդ ընթացքում ծնված իր չառավիղին և նրա երիտասարդ մայրիկին: Իմ խորհրդով նա ուրիշի փոխանցեց ներկայվածների համար տարվող աշխատանքը: Ինձ համար չատ դժվար եղավ նրան համոզել, որ այդ քայլին դիմի: Քանի որ ես մտադիր էի այսուհետև որքանոցում օրական միայն մեկ ժամ ընդունելություն անցկացնել, նրա խորհուրդով որքանոցի դրամարկդի պարունակությունը իմ տունը տարա, որտեղ այն ավելի ապահով տեղում կլինեք: Բարեկամս, սակայն, ինձ խնդրեց իրեն մինչև Այնթապ ուղեկցել, քանի որ նա վախենում էր, որ ճանապարհին թուրքերը իրեն կսպանեն: Ճիշտն ասած, ես ընավ զնալու հնարավորություն չունեի, սակայն մտածեցի, որ երբ դուրս գանք քաղաքից, խնդր մի քիչ կհանգստանա և այն ժամանակ ես արագ Ուրֆա կվերադառնամ՝ թողնելով նրան մենակ չարունակելու ուղեորությունը: Ինչպես արդեն նշել էի, սեպտեմբերի 30-ին էր, որ ես հիվանդի հետ ուղում էի դուրս գալ քաղաքից, ցավոք, դարպասի մոտ տեղակայված պահակը դա արգելեց:

Այնուամենայնիվ ես մեկ անգամ ևս, այս անգամ առանց կառքի, ոտքով չրջանցեցի այն բարձունքը, որի վրա գտնվում է Ամերիկյան միսիոներական հաստատությունը և աղպես տեղ հասա: Պարոն Լեսլիին խնդրեցի, որ ինձ հետ գար: Սակայն նա հեռանալու մասին այլևս չէր ուղում լսել:

- Ձևս լսում: Սկսվել է, այժմ պետք է միասին ապրել կամ միասին մեռնել: Ինչպես կարող եմ, ի՞նչ իրավունքով ես Հիմա իմ որրերին մենակ թողնեմ: Դու դա կանեիր: Ոչ, դու էլ չէիր անի: Ինչպես ես ուրեմն դա ինձնից պահանջում: Ես կապրեմ կամ կմեռնեմ նրանց հետ:

Անշուշտ, ես կարող էի նրան հասկանալ. բայց չէ՞ որ նա հիվանդ էր: Եվ այսպես ստիպված էի գործն անավարտ թողած վերադառնալ: Այնուհետև ես այդ քաջարի մարդուն 16 օր չպիտի տեսնեի:

Հայելիի ամերիկյան հյուպատոսն այդ օրերին ինձ հեռագրեց, հարցնելով, թե ես արդյոք կուղևի՞ ստանձնել ներկավածների համար տարվող աշխատանքը: Անհրաժեշտ օժանդակ ուժերի պակաս չէի ունենա: Երկար մտաժալու կարիք չունեի, քանի որ դա հնարավոր չէր: Բավական էր մտածել, թե այդ աշխատանքը որքան թանկ էր նստել պարոն Լեսլիի վրա: Ընդհանրապես, ինչպես կարող էր պարոն էդելմանը՝ փոխհյուպատոսը, որն օգոստոսի սկզբին էր ժամանել Ուրֆա, նույն ամսին նորից հեռանալ քաղաքից: Մի՞թե նրա պարտականությունը չէր՝ մնալ և այդ աշխատանքը կատարել: Ի՞նչ ուներ նա Հայելու մանկու, որտեղ արդեն հյուպատոս կար: Ես այն ժամանակ նրան, իրավացիորեն, թե անիրավարար, մեղադրեցի վախկոտություն մեջ: Նրա ոտքերի տակ հողը վառվում էր, և նա արագ փախավ Հայել, որտեղ նա իրեն ավելի ապահով էր դրում, քան Ուրֆա կոչվող դժոխային կաթսայում: Հեռագրեցի ուրեմն կարճուկտրուկ. «Impossible» (անհնարին):

Հասկանալի էր, որ 16 օրվա պաշարումը թանկ նստեց պարոն Լեսլիի նյարդային համակարգի վրա: Երբ ես նրան ուստիկանատանը վերստին տեսա, սարսափեցի նրա մոլորված հայացքից, չնայած նրա մոտ նման մի բան առաջներում էլ էի տեսել: Հայերի հանձնվելուց հետո մի քանի օր Լեսլին, ինչպես արդեն նշել եմ, իմ հյուրն էր: Կիրառեցի նրան համոզելու ամեն տեսակի միջոց, բերեցի հաղար ու մի հիմնավորում՝ հանելու նրա միջից այն մտավախությունը, որ թուրքերը նրան կախելու են: Երանի թե կարողանայի նրան իսկույն Այնթապ ուղարկել: Սակայն այլևս դա հնարավոր չէր, քանի որ նա այժմ թուրքերի բանտարկյալն էր: Ամեն օր Լեսլին պարտավոր էր ներկայանալ թուրքական ռազմական դատարան: Եթե առավոտ-

յան նա որոշ չափով հանգստացած էր դուրս գալիս, ապա ամեն անգամ վերադառնում էր ամրոդջովին քարզված:

Կեսօրից հետո էր, երբ մի օր ինձ կանչեցին ռազմական դատարան: Ես՝ որպես վկա, պետք է ներկա լինեի պարոն Լեսլիի տնօրինության տակ գտնված հայերի ունեցվածքի հանձնմանը: Այդ առիթով թուրքերի ձեռքն անցավ մոտ 2000 ռսկեղրամ և զրեթն նույն բարձր արժողությամբ դարդեղեն: Հանձնման ժամանակ տեսա, թե ինչպես մի սպա, որ մասնակցում էր ռսկու հաշվարկին, ռսկեղրամի մի անտիկ նմուշ խցկեց գորգի տակ, որի վրա նստած էինք: Նոր էինք ավարտել հաշվարկը, երբ ներս մտավ գններայր և տեսավ փայլուն ռսկեղրամի երևացող ծայրը: Այդ ռսկեղրամն էլ մտավ պարկի մեջ, որն այնուհետև հանդիսությամբ կնքվեց:

Երեկոյան Լեսլիի հետ տուն վերադառնալիս, կրկին գործի դրեցի ամենայն պերճախոսություն՝ կոտրված այդ մարդուն սփոփելու նպատակով: Հայերի՝ իրեն վստահված թանկարժեք ամրոդջ ունեցվածքի հանձնումն էր, որ նրան այսօր այդքան ընկճում էր:

Հոկտեմբեր ամսվա վերջերին մի երեկո պարոն Լեսլին ինձանից ստրիխնին (ծնթ. թարգմ. *Strychnin* = թարգ.՝ բնամորմ) խնդրեց, որովհետև ինչպես ինքն էր ասում, չէր թողնելու, որ թուրքերն իրեն կախեն: Միայն երկար-բարակ դրույցից հետո, որի ընթացքում նրան հիշեցրի իր մանկամարդ կնոջ ու երեխայի մասին և վկայակոչեցի նրա միսիոների կոչումը, որն անհամատեղելի էր նման մտքերի հետ, հաջողվեց ինձ նրան կրկին մի քիչ հանդարտեցնել: Ի դեպ, իրեն համար կախվելու որևէ հեռանկար՝ ուրեմն և անհանգստալու պատճառ չկար: Պարոն Լեսլիի դեմ դատաքննության ընթացքի մասին մշտապես տեղեկանում էի, քանի որ ռազմական դատարանում բարեկամ ունեի: Վերջինս ասում էր, որ պարոն Լեսլիին որևէ բանում մեղադրելու հիմք չկա:

Հոկտեմբերի 30-ին պարոն Լեսլին սովորականի պես ռազմական դատարանում էր: Արդեն չատ օրեր ի վեր ռազմական դատարանը նրան չարչարում էր ինչ-որ դրամապահարանի բանալու հարցով, որը նա թուրքերին պետք է հանձնեի, քանի որ հայի ունեցվածք էր: Դատարանի հարցին, թե այդ բանալին նրա՞ մոտ էր, նա տվել էր անորոշ պատասխան՝ ասելով, որ չի

Հիշում: Նա հանձնել էր ըողոր ունեցած բանալիները, սակայն ոչ մեկը չէր հարմարվել: Քանի որ այդ դրամապահարանը պատկանում էր ամենահարուստ հայ վաճառականին, կառավարության համար կարևոր էր՝ հնարավորին չափ չուտ տեղեկանալ, թե որքան դրամ կար դրա մեջ: Դրա համար էին անվերջանալի այդ չարչարանքները:

Այդ առավոտ, ուրեմն, չար դիպվածով ձիերի չուկայում կախաղան էին պատրաստել, որից կեսօրից հետո մի խումբ հայերի կախելու էին: Դեպի իմ տունը վերադարձի ճանապարհին պարոն Լեսյին անցնելու էր կախաղանի մոտով: Դա է, որ հավանաբար խեղճ մարդուն վերջին հարվածը հասցրեց: Իմ իննամյա որդին էր տեսել, թե ինչպես էր նա ընկել փողոցում՝ նախքան իմ տուն հասնելը: Անմիջապես ձայն է տվել մորը, որն արագ շտապել-հասել էր: Պարոն Լեսյին երեխան կնոջ հասցրել է ճանաչել, որովհետև նրան այնպես է նայել, կարծես ինչ-որ բան է ցանկացել ասել, սակայն նույն պահին կորցրել է գիտակցությունը: Բերանից կարրոյան թթվի ուժեղ հոտ է եկել, կզակն էլ այրված է եղել այդ թթվից: Կինս ուշագնաց Լեսյիին մի տղամարդու օգնությամբ արագ հիվանդանոց է հասցրել, որտեղ մենք իսկույն քաջախաթթվի լուծույթով ստամոքսի լվացում կատարեցինք: Սակայն նրա գիտակցությունը ետ չեկավ, կես ժամ անց բարեկամիս չնշառությունը կանգ առավ: Ոստիկանությունը տեղեկացվեց: Այն ներկայացավ ռադմական դատարանի մի անդամի հետ: Պարոն Լեսյիի գրպանից գտնվեց անգլերենով մի գրություն, որի թարգմանությունը հետևյալն է.

«Սույնով ուղում եմ հայտնել, որ իմ մահվան հարցում իմ բարեկամներ պարոն էքարթը և հատկապես պարոն Քյունցլերը որևէ մեղք չունեն: Թույլ ես իմ ձեռքով եմ վերցրել իմ որդանոցի ղեղատնից:

Ուրֆա, 30 հոկտեմբերի, 1915 թ.

Ֆրանսիս Հ. Լեսլի»:

Մղձավանջային այս օրերին սա ինձ համար մի նոր, երեխաների հարվածն էր: Նա ինձ համար թանկագին լարեկամ էր, եղբայր՝ բառիս բուն իմաստով: Նա այժմ դարձել էր ժամանակների դռն, իսկ ես նրանից հետո պիտի չարունակեի ապրել: Իմ աղոթքները չկարողացան փրկել նրան: Նա չափա-

դանց փխրուն հոգի ունեյ այս չար երկրի համար:

Ստիպված էի ղեպրի մասին լուր տալ երիտասարդ կնոջը: Ինչպե՞ս պիտի նա տաներ այս հարվածը: Նա, որն այժմ մենակ էր մնացել հաղիվ երեք ամսական ղստրիկի հետ:

Հոկտեմբերի 31-ին, կեսօրից հետո տեղի էր ունենալու Լեսլիի հուղարկավորությունը: Բողոքականների գերեղմանոցում նրա համար գերեղման էի փորել տվել: Բոլոր եվրոպացիները, հատկապես ներկայվածներից չատերը, եկել էին մասնակցելու համեստ հանդիսությունը: Սակայն դրա սկսվելուց քիչ առաջ մի ոստիկան հայտնվեց և ինձ արգելեց հանգուցյալին գերեղմանոցում թաղել: Ասաց, որ նա կառավարության սեփականությունն է: Իմ միջամտությունը կառավարության մոտ օգուտ չտվեց: Գնենալը, որը նահանգապետն էր, նույնպես վրա բերեց.

— Ինչպե՞ս եք դուք հանդգնում միջամտել: Դուք պարզապես պարտավոր եք ենթարկվել մեր հրամանին: Մի՞թե կարծում եք, որ Ձեր այստեղ ներկայանալով կարող եք հրամանը փոխել:

Ինձ ուրիշ ոչինչ չէր մնում, եթե ոչ հապճեպորեն քաղաքից դուրս գտնվող մի քարաստանում նոր գերեղման փորել տալ և այնտեղ թաղել ռարեկամիս աճյունը:

18. Ռազմադատական հետաքննություններ

Այդ օրերի ընթացքում ինձ ենթարկեցին ռազմադատական հետաքննության: Երբ հունիսին մեր ղեղազորին Հիվանդանոցից տարան և ռանտարկեցին, դրան անմիջապես հաջորդելու էր նրա եղբոր, Արմենակի ռանտարկությունը: Բայց քանի որ նա այդ ժամանակ թոքերի ծանր հիվանդությամբ պառկած էր գերմանական հիվանդանոցում, ժամանակավորապես դերժ մնաց կայանքից: Ամուսնու ընթացքում նա իրեն վերադադար: Սակայն նկատի ունենալով, որ հայերի վիճակը քաղաքում սրօրի վատթարանում էր, ես նրան պահեցի հիվանդանոցում, թեև հիվանդանոցն այլևս նրա տեղը չէր: Ազատագրված հայերից կորզված վկայությունները ծանրացրել էին Արմենակի վիճակը, այնպես որ մի առավոտ ոստիկանները եկան հիվան-

դանոց՝ նրա հետեից: Պարզվեց, որ այս մարդը ապստամբության նախօրեին փախել էր հիվանդանոցից և գնացել Հայկական թաղ՝ մասնակցելու ապստամբությանը: Ավագ ռուս-քույրը նրա փախուստի մասին ինձ չէր տեղեկացրել: Այնպես որ ես ոչինչ չգիտեի: Սակայն այս ղեպքն ինձ մեկ անգամ ևս չնորհադրվեց դատարանի առաջ: Ինչևէ, ես արդեն Թուրքիայում րավական երկար ժամանակ էի եղել, որպեսզի նման բաների վրա հանգիստս կորցնեի: Իմ կաշին ավելի հաստ էր, քան հանգուցյալ ընկերոջս՝ Լեսլիի կաշին:

Արմենակը նրանցից մեկն էր, որը անձնատուրության ժամանակ չէր հանձնվել: Երբ պարոն էքարթը Հայերի հանձնվելուց չորս օր հետո գնացել էր ամերիկյան հաստատություն, այդ նույն Արմենակը հանկարծակիորեն թաքստոցից դուրս էր պրծել, ընկել նրա ոտքերն ու օգնություն աղերսել: Պարոն էքարթը վախեցել էր: Մի ղինվոր՝ տեսնելով Արմենակին, գերմանացու աչքի առաջ նրան մի զնդակով գետին էր փռել:

Ռադմական դատարանի հետաքննությունները պարզել էին նաև, որ տեր Գարեգինը, մի Հայ վարդապետ, թաքնվել է եվրոպացիների մոտ: Դրա համար ինձ կրկին դատարան կանչեցին: Այն հարցին, թե տեր Գարեգինն ինձ մոտ էր, ես ռացասական պատասխան տվեցի: Իսկ մյուս հարցին, թե նա գերմանացիների կամ դանիացի տիկնոջ՝ օրիորդ Եփփեի՝ մոտ է, պատասխանեցի, որ դա ինձ հայտնի չէր: Դրանից հետո, գերմանացի սպան, թուրքական ծառայության մեջ գտնվող զենե-րալի, կոմս Վոլֆսքելի (*Graf Wolffskeel*) համհարդր, վերջինիս հրամանով պիտի հարցաքնններ պարոն էքարթին, օրիորդ Եփփեին ու ինձ և մեղ պիտի երդվեցներ, որ մենք իրոք չգիտեինք, թե որտեղ է գտնվում տեր Գարեգինը: Երդումը մենք կարողացանք փոխարինել աղնիվ խոսքով, որի մեջ հետևյալն էր ասվում. «Մենք չգիտենք, թե ներկայումս որտեղ է գտնվում տեր Գարեգինը»:

Այս բանակցությունից քառորդ ժամ անց կոմս Վոլֆսքելը մեկնեց Հալեպ՝ ասելով, որ հիվանդ է: Իրականում, Ուրֆայի իրավիճակը, որի մեջ նա ի պաշտոնն էր ընդգրկվել, նրան տհաճություն էր պատճառել. նա չէր կարողացել տեսնել, թե ինչպես էին վարվում Հայերի հետ՝ առանց հաշվի առնելու

նրանց մեղավոր կամ անմեղ լինելը:

Այսուհանդերձ, Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ օրիորդ Եփփեի տան խուղարկությունը, որի ժամանակ ոստիկանությունը օրիորդ Եփփեի տանը Հայտնաբերել է մարդկանց մեծ ըաղմություն, բոլորն էլ Հայեր: Հաջորդ օրը մեր տներում անձամբ ներկայացավ դատարանի նախագահը և արձանագրեց մեղ մոտ ղեռ ներկա Հայերի անունները:

19. Տարհանում

Այն րանից հետո, երբ մղկիթների բակերում և րանտերում առանձնացված բոլոր Հայ տղամարդկանց, առանց բացառություն, սպանեցին, սկսվեց կանանց ու երեխաների տարհանումը: Նրանց հոգեկան վիճակն այդ ընթացքում ծայրահեղորեն խանգարված էր: Ո՞վ պիտի կարողանար այդ ամենը բառերի վերածել: Կինս, որն ամեն օր այցելում էր այդ ճամբարները, ականատես էր լինում աննկարագրելիին: Սկզբնական չրջանում ես նույնպես ամեն օր լինում էի ճամբարներում, մեծ մասամբ, ղեռ պաշարման ժամանակ վիրավորված մարդկանց խնամելու նպատակով: Երբ մի անգամ այնտեղ Հաց տարա, կանայք ձայն տվեցին ինձ. «Հա՞ց ես մեղ բերում: Մե՞ղ, որ մահվան դավակենք՞րն ենք: Ո՛չ, մեղ Հաց մի՛ բեր, թույն բեր, չա՛տ թույն: Ա՛յս, մի՛ թող, որ մեղ քչեն, այնպես արա, որ մենք այստեղ մեռնենք: Ինքդ գիտես, թե ինչ է նշանակում անապատ քշվելը»:

Կանանցից ոմանք էլ ինձ ցույց էին տալիս թույնով լի շշեր և ուղում էին իմանալ, թե ինչքան պետք է դրանից ընդունել մեռնելու համար. չէին ուղում չատ ընդունել, որպեսզի եղած թույնը հնարավորին չափ ուրիշներին էլ բավարարեր:

Իսկ մայրերն իրենց ծծկերներին հետ: Նրանց կաթը վաղուց ցամաքել էր, իսկ ուրիշ սնունդ չկար: Սակավաթիվ էին այն մայրերը, որոնք քաջություն էին գտնում, իրենց երեխաներին կողքից վաղուց հեղեղատը նետելու, որպեսզի նրանք ժամ առաջ աղատվեին: Ուստի մայրերն իրենց ծծկերներին բակերում կողք-կողքի չարում էին: Այնտեղ նրանք թող ճչալին, որքան կարող էին: Իսկ երբ ճիշդ կտրվում էր, նրանք մի քանի

անգամ օդ էին ծծում, որից Հեսու մահը նրանց փրկում էր: Վերոհիշյալ Հեղեղատը առավոտյան միշտ լցված էր լինում կանանց ու աղջիկների դիակներով, որոնք բնաթիվ էին տարհանումից խուսափելու այս ձևը: Ի վերջո կառավարությունը կտրել տվեց նաև այդ ջուրը:

Իսկ բուն մահվան այս նվիրյալների տեղափոխումը: Մի՞թե որևէ գրիչ կարող է նման բան նկարագրել: Կանայք չեն ուղում փողոց դուրս գալ: Ժանդարմները մտրակների հարվածներով նրանց դուրս են քշում: Դրսում, ճանապարհի վրա մի կին իրեն նետում է գետին: Ջի ուղում այլևս ոտքի կանգնել: Ժանդարմը նրան տեղնուտեղը սպանելու փոխարեն, սվինով խոցահարում է: Սակայն նա էլի չի ուղում ոտքի կանգնել: Ոստիկանը կրկին է սվինահարում, բայց այնպես, որ կինը ոչ թե մեռնի, այլ միայն վիրավորվի: Վերքերից արյունը հորդում է: Ի վերջո, կինը որոշում է ոտքի կանգնել ու քայլել: Ահա՛ մի ուրիշ կին, որը խելագարվել է: Նա վազվղում է արձակ մազերով, երգում է ու ծիծաղում: Եվ ահա՛ երկրորդը, որ փորձում է փախուստի դիմել կողքի նրբանցքով: Մի ոստիկան նկատում է նրան ու գնում է նրա Հետևից: Մի կրակոց, և նա փրկվեց: Նա իր քույրերից ավելի ռախտավոր է: Քաղաքից դուրս կանգնած են ռազմաթիվ մահմեղականներ: Հայուհիներից մեկը իրեն ճանաչել է տալիս, մահմեղականները խլում են նրան ու անհետանում: Երթի մեջ քայլում է նաև մի հայ վաճառականի տասնչորս տարեկան աղջիկը: Մի թուրք, որը նրան Հետապնդում է, հափշտակում է նրան: Վերջինս, սակայն, դիմադրում է թուրքին: Նա նախընտրում է անապատում մեռնել, քան որևէ մահմեղականի տունը տարվել: Մոտենում է մի ժանդարմ, ոչ թե թուրքին օգնելու մտադրությամբ: Բայց ահա թուրքի ձեռքին փայլփյում է ոսկեղրամբ: Ժանդարմը տեղի է տալիս: Դիմադրող աղջիկն անհետանում է թուրքի Հետ: Նրան Հարեմում սև ճակատագիր է սպասում:

Թե ճանապարհին ինչ փորձանքներով են անցել այս տարաբախտները, ես արդեն պատմել եմ: Կասկած չկար, բոլոր ուրֆացիները պետք է անապատում ոչնչանային, դա ծրագիր էր և ցանկություն: Դրա համար էին նրանց չարունակ այտուղից այնտեղ քշում, մինչև այլևս ոչ մի տեղափոխվելիք մարդ չմնար:

Դեռ մինչև տեղահանության ավարտը, մեր՝ եվրոպացիների տներից, միևնույն օրն ու միևնույն ժամին, տարան մեր ընտանիքը պաշտպանականներին: Իսկ մենք հույսեր էինք փայփայում, որ նրանց կթողնեն մեզ մոտ: Այդ մարդկանց նախ տարանկանգնեցրին տների առաջ, և մի անգամ ևս մեր տները խողարկեցին: Կարծելով, որ իմ ընտանիքը պաշտպանականները դրսում են, տան խողարկությանը դրադաված ոստիկանի ներկայությամբ ևս միամտաբար բաց արեցի մի ղեկատարական, և ահա նրա միջոցով դուրս թողավ մի երիտասարդ հայուհի: Նույնիսկ իր համար իրավիճակը ծիծաղելի էր: Իհարկե նա էլ պարտավոր էր ընտանիքի հետ գնալ:

Իսկ դրսում իմ իննամյա որդին արցունքն աչքերին աղբսում էր ոստիկանին՝ խնայել իր «տատիկին»: Թող նա չգնա, խնդրում էր տղան՝ համրուրելով ձեռքը ոստիկանապետի, որն ինքն էլ արտասովոր մոտ էր: Սակայն անօգուտ էր, տարեց կինը պարտավոր էր գնալ ընտանիքի հետ: Իսկ ո՞վ էր այդ տատիկը: Նա 65 տարեկան մի այրի կին էր, որը 16 տարի ի վեր մեզ մոտ ծառայության մեջ էր: Իմոնց համար, սակայն, նա չատ սովելին էր, քան մի աղախին: Նա համարվում էր իմ երեխաների տատիկը, և ինքն էլ իրեն այդպես էր զգում:

Հաջորդ առավոտյան կինս մեկ անգամ ևս գնաց պարսկերի մոտ՝ նրանից մի կերպ կորզելու ծեր կնոջ մնալու թույլտվություն: Պարետը, որը համարաներից արդեն ընտրել-տարել էր ամենագեղեցիկ աղջիկներին, իսկ ում որ չէր ուղում պահել, բաշխել էր սպաներին, կնոջս տվել էր հետևյալ պատասխանը. «Տուր ինձ նրա աղջկան, և իրեն ետ կստանաս»: Սակայն այդ քայլը կնոջս կարողությունից վեր էր: Ի դեպ՝ աղջիկն էլ արդեն դրսում՝ համարում էր գտնվում:

Կանանց ճանապարհելիս, ևս նրանց մխիթարեցի ասելով, որ նրանք գնում էին ոստիկանատուն պարզապես զրանցվելու համար և որ հաջորդ օրը կրկին ետ էին գալու: Սակայն ծեր Մարիամը՝ մեր բարի տատիկն ասաց. «Oghlum, daha gelmem!» (Որդիս, ևս այլևս չեմ վերադառնա): Նա թուրքերին ավելի լավ էր ճանաչում:

Մեր տներից հանված ընտանիքը մարդիկ, եթե կանայք էին ու երեխաներ, պարտավոր էին աքսորի երթին մասնակցել: Իսկ տղամարդկանց, որոնցից չատերը հովանավորյալներն էին,

մյուսների նման չսպանեցին, այլ Հայեպ ուղարկեցին՝ զինվորություն:

Ծեր Մարիամը տարհանման նույն գիշերը ետ եկավ: Նրան թույլ էին տվել մի քանի կանանց հետ միասին կառք վարձել: Ոսկին իր անելիքն արել էր, և կաշառված կառապանը նրանց քաղաքի մոտակայքում թողել էր՝ իջնեն: Կեսօրից առաջ, Մարիամն իր աղջկա հետ նորից հայտնվեց մեր տանը: Սակայն հաղիվ էին տեղ հասել, երբ նրանց ետևից կրկին հասավ ոստիկանությունը: Կանայք ետնադռնից փախան և փորձեցին թաքնվել մոտակա խաղողի այգու տնակում: Բայց քանի որ ոստիկանը նրանց տեսել էր մեր տուն մտնելիս, նախ խուղարկեց տունը, այնուհետև՝ չրջակա այգիները ու գտավ նրանց: Երրորդ անգամ նրանք չվերադարձան:

20. Գլխացավանքներ

Այն օրերին գեներալն այցելեց նաև մեր գերմանական հիվանդանոցը: Մանրակրկիտ տեղեկություններ հավաքեց առանձին հիվանդների անունների, նրանց հիվանդությունների մասին և այլն: Հավանաբար լսել էր, որ հաստատությունը ղեկի է հիվանդներով, որոնց մեջ անպայման կային նաև հայեր: Հիվանդանոցում՝ հայերի կողքին, որոնց վրա կրակել էին օգոստոսի 19-ին, նա տեսավ բուժվող մահմեդականների, որոնք վիրավորվել էին Հայկական թաղամասի վրա գրոհելու ժամանակ: Ես նրան նաև պատմեցի, թե ինչպես էր Հակորը, որը սպանվածների մեջ էր եղել, հիվանդանոց վերադարձել: Գեներալն այցելեց նաև իմ հաստատած օժանդակ հիվանդանոցը: Հեռանալիս նա շինծու ժպիտով շնորհակալություն հայտնեց այն մեծ աշխատանքի համար, որ ես մինչ օրս կատարել եմ անթիվ հիվանդների համար: Որպես թերություն նա միայն նշեց, որ երկու հիվանդանոցում էլ մահմեդականներն ու հայերը միասին էին բուժվում:

Նրա այցելությունն ունեցավ երկու շարագուշակ հետևանք: Նույն օրը երեկոյան, նահանգապետն ինձ հրաման ուղարկեց՝ անմիջապես ազատել օժանդակ հիվանդանոցի չները, քանի որ կառավարությունը ինքն էր ցանկանում այդ

սուներ որպես Հիվանդանոց սարքավորել:

Արդեն զիչեր էր, և այդ պատճառով Հնարավոր չէր սկսել չինքի դատարկումը: Գնացի նահանգապետի մոտ և խնդրեցի ժամանակ մինչև Հաջորդ առավոտ, սակայն նա չուղեց դրա մասին լսել: Ես խոստացա Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան ժամը յոթին բանային նրան Հանձնել: Ի վերջո նա մեծ ղեկամուծությամբ իմ այս առաջարկին ընդառաջ գնաց:

Վաղ առավոտյան ձևոնամուխ ևզա փոխադրումներին: Մահմեդական Հիվանդանոցի շատերին կարելի ևզավ դուրս գրել, որի շնորհիվ մի քիչ տեղ ազատվեց: Մի քանի Հիվանդի էլ ժամանակավորապես նկուղ տեղավորեցի: Համենայն դեպս, ժամը յոթին բանային Հանձնելու խոստումս կատարեցի:

Իսկ թուրքերը միայն չարաթներ անց իրենց առաջին Հիվանդին ընդունեցին այդ տանը, որն ինձ պարտադրել էին այդքան արագորեն ազատել:

Գններալի այցելության երկրորդ հետևանքն այն էր, որ Հաջորդ առավոտ ունեցանք թուրքական ղեկավարական բժշկի այցելությունը՝ քաղաքային բժշկի ներկայությամբ, որն այն ժամանակ վերահսկողություն ուներ մեր Հիվանդանոցի վրա: Հաղիվ էին բժիշկները Հիվանդանոցից հեռացել, երբ ոստիկաններ Հայտնվեցին և Հավաքեցին ու տարան բոլոր Հայ տղամարդ Հիվանդներին, որոնք ի վիճակի էին քայլելու: Նրանց թվում էր նաև վերը նշված Հակորը, որն այլևս երկրորդ անգամ չվերադարձավ, քանի որ դահիճները այս անգամ ավելի հիմնովին էին կատարել իրենց գործը:

21. Սփոփանք

Քանի որ կառավարությունը օգոստոսի 19-ից հետո Հասկացավ, որ առանց Հայերի պարզապես չի կարող գոյատևել, մի փոքր ջոկողություն արեց: Թողեց, որ մի քանի Հացթուխ ու դարբին Ուրֆայում մնան: Նաև մեր Հայ բժշկին իրավունք տրվեց մնալ, իհարկև միայն այն բանից հետո, երբ ռազմադատական հետաքննությունը նրա անձի կամ նրա գրությունների կապակցությամբ որևէ կասկածելի բան չկարողացավ ի Հայտ բերել: Բայց նույնիսկ այդ բոլոր մարդկանց, որոնց նախապես

թողել էին մնալու, մի քանի օր անց ստիպեցին Հեռանալ: Երևի եղել էր ինչ-որ նոր հրաման, որով հայեր ամբողջովին մաքրագործելու էին: Եվ միայն մեր բժիշկը մնաց, որովհետև այդ ընթացքում բժավոր տիֆով անգիտակից փնձակում պատկած էր:

Դեռևս Ուրֆայի պաշարման ժամանակ համաճարակը ծայր էր առել: Այն ահռելի չափերով տարածվել էր բռնազաղթվածների ճամբարներում և մահ տենչացող հաղարավոր տարագիրների համար մեծ սփոփանք էր: Ով որ վարակվում էր, երկրորդ օրն արդեն կորցնում էր գիտակցությունը, և ով որ սնվանամ էր մնում, ինչպես օրինակ թափառման դատապարտվածները, դեռ գիտակցության չեկած, մի քանի օր անց մեռնում էր: Բոլոր նրանք, որոնց ճանապարհին բաժին էր ընկնում տառապանքներից աղատվելու այս ելքը, մնում էին ճամփեղրերին ընկած, մինչև որ վրա էր հասնում փրկարար մահը: Մեր Մարիամը նույնպես, հաղիվ երկու օրվա ճանապարհ անցած, հիվանդացել ու մահացել է:

Համաճարակը, սակայն, կանգ չառավ մահմեդականների դռների առաջ: Եթե այն սփոփանք էր արսորյալների համար, ապա նրանց հալածողների համար քաղաքում և երկրում՝ անողոր թշնամի: Զկար տուն, ուր համաճարակը մուտք չգործեց, չկար տուն, որտեղից դուրս չհանվեցին այդ հիվանդությունները դռ հարձած մարդիկ: Հիվանդության դռների թիվը պետք է որ հսկայական եղած լիներ, քանի որ այն աստիճանաբար ընդգրկեց թուրքական պետության ամբողջ տարածքը: Հարանի հարթավայրի մի քանի գյուղերի ամբողջ բնակչությունը, բացի երեխաներից, ոչնչացավ:

22. Թուրքական որբանոց

Հիշատակնք թուրքերի զթասրտության մի պոռթկում: Երբ ճամբարներում, որտեղ խոնված էին հայ կանայք ու երեխաներ, լալիս ու ճչում էին անթիվ ծնողադուրկ երեխաներ, կառավարությունը որոշեց թուրքական որբանոց հիմնել: Այդ որբերից մոտ հազար հոգի ընդունվեց այնտեղ: Որպես խնամակալներ նշանակվեցին հայուհիներ, քանի որ ոչ մի մահմե-

դական կին պատրաստ չէր նման աշխատանք տանելու: Այսպիսով, զոնն Հայ կանանցից մի փոքրիկ թիվ մնաց Ուրֆայում: Հավաքել էին նաև ծծկեր երեխաներ: Բայց նրանց համար ստնտուներ էին հարկավոր: Ուրֆայում կային շատ կանայք, որոնց ծծկեր երեխաները մահացել էին և որոնք կարող էին ստանձնել այդ պարտականությունը: Երբ պահանջվեցին ստնտուներ, կրկնվեց այն, ինչ պատահել էր Մովսեսի առաջնորդությամբ հրեաների՝ Եգիպտոսից փախուստի ժամանակ: Մայրերը լքում էին իրենց ծծկերներին, որպեսդի նրանց գտնեին ու տանեին: Այստեղ էլ՝ երբ երեխային որրանոց տարած թուրքը զալիս ու դայակ էր փնտրում, հայտնվում էր ծծկերի մայրը՝ առաջարկելով իր ծառայությունը: Սակայն այդ որրանոցում չուտով թափ առավ մահացությունը: Հաղարի չափ հավաքված որրերից, կես տարի հետո կենդանի էր մնացել միայն 200 հոգի: Քրիստոնյա բոլոր երեխաներին տալիս էին մահմեդական անուններ: Ավելի ուշ մեծահասակ երեխաներին կրթում էին իսլամի հավատով: Երբ 1917-1918 թթ. ձմռանը ահավոր սով ըոնկվեց, մեծ թվով երեխաներ աղատ արձակվեցին: Միայն նրանք, որոնք լավ մահմեդական դառնալու հույսեր էին ներշնչում, կարող էին մնալ և ապա տեղավորվել նախապատերազմյան ժամանակներից մնացած արհեստագործական վարժարանում:

Կառավարության վիճակը պետք է որ շատ ծանր ելած լիներ, որ 1918 թ. դեկտեմբերին ստիպված եղավ աղատ արձակել Հայ ժողովրդի մնացորդներից՝ մոտ 20 երեխա: Հետագայում նրանք բոլորը եկան մեր որրանոցը, որի հիմնադրման մասին կխոսենք ավելի ուշ:

23. Դավաճաններ

Ինչպես ամեն ժողովրդի մեջ լինում են վատ տարրեր, Հայերի մեջ ևս նրանք բացակա չեն: Այդ օրերին, երբ մահը զոհեր էր որոնում, Ուրֆայում կար տղամարդկանց ու կանանց մի խումբ, որը ստորանալով դավաճանում էր իր եղբայրներին: Գուցե դա կարելի էր հասկանալ, քանի որ Ուրֆայի Հայ բնակչություն մեծամասնությունը հավանություն չէր տվել

ապստամբություններ, այլ հարկադրաբար ամեն ինչի, լավ թե վատ, ականատեսն էր դարձել: Դավաճանելով, նրանք փորձում էին իրենց հայրենակիցներից վրեժ լուծել: Շատերի մոտ, սակայն, մղիչ ուժը վրեժը չէր, այլ միայն իրենց սևիական կյանքը կորցնելու վախը: Բոլոր այն հայերը, որ հոկտեմբերի 16-ին չէին հանձնվել, կամ չէին ցանկացել ղեկքն իրենց ձեռքին մահվան ղեմքին նայել, ստիպված եղան թաքնվել: Որոշ ջրհորները, գաղտնի գետնափորները և փողոցային ջրանցքները սովորաբար անհասանելի թաքստոցներ էին:

Նման թաքստոցների տեղերը մատնելով, մոտ կես երկվեցյակ տղամարդ ու կին փրկեցին իրենց ողորմելի կյանքը: Այդ նրանք էին, որ Ուրֆայում մնալու թույլտվություն ստացան, անշուշտ այն պայմանով, որ մուսուլմանություն ընդունեն, մի րան, որ նման արարածների համար ամեննին ղժվար չէր:

Այդ ընթացքում դավաճաններից մեկը հայտնվեց ղժվար վիճակում: Նա մատնել էր, որ ջրհորներից մեկում հայեր կային: Նրա կանչին, որ դուրս գան ջրհորից, որ ոչ մեկին ոչինչ չի սպառնում, ներքևից որևէ պատասխան չեկավ: Սակայն ոստիկանները կարգադրեցին, որ նա մտնի ջրհոր: Պարանով կապեցին նրան և իջեցրին փոսը: Հասնելով հատակ, նա սկսեց աղիողորմ ճչալ և նրան անմիջապես վերև քաշեցին: Ներքևում՝ դանակի բաղձաթիվ հարվածներով նրան լրջորեն վիրավորել էին: Դրա վրա թուրքերը այդ ջրհորը քարապատեցին, և այնտեղ թաքնված հայերը ողջ թաղվեցին: Նույն ձևով թուրքերը քարապատեցին բոլոր այն ջրհորները, որոնց մեջ կարող էին հայեր թաքնված լինել:

24. Զանազան ապաստարաններ

Բնաջնջումը, այնուամենայնիվ, այնքան արագ չընթացավ, ինչպես նախատեսվել էր, և մի քանի չարաթ տեսեց, մինչև որ Ուրֆան ամբողջովին հայերից մաքրվեց: Ավելի քան 15.000 մարդ աքսորելը, նրանց մորթելը կամ տեղահանելը ակներևաբար դյուրին գործ չէր: Նոյեմբեր ամսվա վերջերին էր, որ քաղաքը կրկին խաղաղվեց: Ժիշտ է, ժամանակ առ ժամանակ

լսվում էր եղակի մի կրակոց: Ինչ-որ տեղ, դինվորները թալանով զրադվելիս կրկին գտել էին թաքնված մի հայի և նրան այն աշխարհ ուղարկել:

Քաղաքի հայերից չատերը մահմեդականների մեջ բարեկամներ ունեին: Վերջիններից ոչ ուրորն էին այնքան անգութ, որ նույն աներեակայելի անպատկառություններ, ինչ որ իրենց կառավարությունը, մասնակցեին մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջմանը:

Տարագիրների ճամբարներից ամեն օր անհետանում էին հայ կանայք ու երեխաներ, որոնք սակայն չէին սպանվում: Նրանք ապաստան էին գտնում մարդասիրական մտայնություններով մոսուլման բարեկամների մոտ: Ձեռք որ կանոն էր դարձել, որ ամեն մահմեդական ճամբարներից կարող էր տանել սրտի ուղած կեռքով կամ աղջկան: Բոլոր այդ հայուհիները մոսուլմանական ընտանիք մտնելիս պարտավոր էին մահմեդական անուն ստանալ, մի բան, որ չէր նշանակում նաև մահմեդականություն ընդունել: Կառավարությունը, որը սկզբում տեղյակ էր փախուստի այդ եղանակի մասին, տեսնելով, որ այդ կերպ հայ ժողովրդի ավելցուկը երկրում մեծանում է, ի վերջո այդ գործին փականք դրեց՝ հայտարարելով, որ ամեն քաղաքացի, որը հայ կպատսպարի, նույնպես քաղաքացիություն չտանգին կենթարկվի: Ուրֆայի քրիստոնյա ասորիներն, ինչպես նաև կաթոլիկները, որոնք թեև քանակապես նվազ էին, սակայն նույնպես ապաստան էին տվել հայ կանանց, հասկանալիորեն ենթարկվեցին թուրքերի հրամանին, թեկուղ այն պատճառով, որ նրանք որպես փոքրամասնություն ընակվում էին մահմեդականների շրջապատում:

Թուրքերի մեջ միայն մի քանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ հնադանդվեցին հրամանին: Քաղաքի ներսի ու շրջակայքի թուրք, քուրդ և արաբ ընակչության մեծ մասը կարևորություն չտվեց կառավարության ցանկություններին: Եվ ռազմական դատարանը նույնիսկ քաղաքի ավագ դատավորին պահանջ ներկայացրեց՝ հանձնելու իր մոտ եղած հայ քրիստոնյաներին: Այդ մարդը նախապես պաշտոնավարել էր Երզնկայում, և հայերի արտաքսման դեմ բողոքելու պատճառով նրան որպես պատիժ 1915 թ. հուլիսին տեղափոխել էին Ուրֆա: Այստեղ նա այն չարարաստիկ օրերին նախագահել էր

մի ժողովում, որտեղ ղեկավարողն է Հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժանությունների դեմ: Այդ մարդը իր հարկի տակ պատասպարում էր Հայ կանանց մի խումբ: Գեներալը ժողովից հետո նրան իր մոտ է կանչել ու ասել.

«Ո՞ր ես դու, որ Հանդգնում ես դեմ գնալ կենտրոնական կառավարությանը, այդ ժողովներում Հանդես գալ պահանջելով Հայերի նկատմամբ մեղմ վերաբերմունք և մանավանդ՝ հակառակ իմ հրամանի Հայուհիներ թաքցնել քո տանը: Եթե այս բոլորը չարունակվի, ապա գիտցի՛ր, որ մենք ուժ ու կարողություն ունենք քեզ խելքի բերելու»:

Առանց որևէ առարկություն սպասելու, գեներալը ավագ դատավորին նշան է արել, որ անմիջապես հեռանա: Արժե այստեղ նշել, որ ավագ դատավորը որպես «կադի» քաղաքում երկրորդ բարձրաստիճան պաշտոնյան էր:

Հաղիվ էր ավագ դատավորը տուն հասել, երբ ոստիկանները գեներալի հրամանագրով եկել և նրանից խլել էին Հայուհիներին: Ձնայած դրան, նա մի քանի օր անց իր տան մեջ կրկին գաղթականներ էր պատասպարել: Ես մահմեդականների մեջ չեմ ճանաչել ավելի աղնիվ հոգու տեր մի մարդու, ինչպես այս կադին է: Ոչ էլ երբևէ այդքան մտերմացել եմ Մուհամեդի որևէ կողմնակցի, ինչպես նրա հետ: Հետագայում մենք իրար հրաժեշտ տվեցինք որպես լավագույն բարեկամներ, ես կասեի՝ եղբայրներ:

Ուրֆան տասնյակ տարիներ ի վեր նաև ֆրանցիսկյան մի միսիոներության նստավայրն էր: Ֆրանսիական ծագում ունեցող Հայերը (Patres) պատերազմն սկսվելուն պես Ուրֆայից հեռացան: Իսկ այն Հայերը, ովքեր օսմանահպատակներ էին, մնացին:

Վերջիններս համարձակվել էին իրենց մոտ թաքցնել մի Հայ կաթոլիկ քահանայի, չատ վտանգավոր մի ձեռնարկ: Մինչև 1916 թ. ձմեռը Հայերի այդ խիղախ գործը հաջողություն ուներ: Այնուհետև, սակայն, կառավարությունը կարողացավ, կրկին վերը նշված դավաճանների միջոցով, բռնել քահանային: Նրան գտան կաթոլիկ եկեղեցում՝ պատարագ մատուցելիս: Որպես պատիժ, բոլոր Հայերը ձերբակալվեցին և, քանի որ այդ ժամանակ Ուրֆայում այլևս ռազմական դատարան չկար, նրանց տարան Ադանայի բանտը: Այնտեղ նրանցից

սակր բժափոր տիֆից մահացավ: Միայն ղինադադարից հետո նյութից կրկին աղատ արձակվեցին: Իսկ հայ կաթողիկ քահանայն, իր ներումից մեկ օր առաջ, Աղանայում կախադան բարձրացավ:

Արևելքում գերմանական միսիոներությունյան ծառայությունյան մեջ գտնվող դանիուհի՝ օրիորդ Եփփեն, այդ օրերին քաջություն ունեցավ իր տան մեջ թաքցնելու յոթ տղամարդու: Նա ավելի ըստատափոր եղավ, քան Հոգևոր Հայրերը: Ձնայած որ նրա տունը երեք անգամ հիմնովին խուղարկություն ենթարկվեց, ուստիկաններն այդ յոթ տղամարդկանց չկարողացան գտնել: Բուականարար, այդ փրկարար կիներ՝ մշտապես հույումների ենթարկվելով, խստորեն ծանրաբեռնել էր իր Հոգևականը, և որպես այդ սոսկալի օրերի հետևանք, վեց ամիս չարունակ նյարդային հիվանդությունը գամվեց անկողնին:

1916 թ. ամռանը տնային վերջին խուղարկությունների կապակցությամբ ոստիկանությունը ձերբակալել էր մեր արար ծառայողին՝ նրանից ցուցմունք կորզելու նպատակով: Նրան ահափոր ծեծի էին ենթարկել, սակայն քաջարի մարդը չէր մատնել այն փաստերը, որոնց մասին նա քաջատեղյակ էր: Նա էլ մահմեդական էր: Ամենայն հարգանք նման Հավատարմությունը:

25. Լուծարման Հանձնաժողով

1916 թ. դեկտեմբերի սկզբներին գործի լծվեց լուծարման Հանձնաժողովը, որն առաջինն էր Ուրֆայում: Այն իր աշխատանքն սկսեց Հայերի այն ունեցվածքի վաճառքով, որ մնացել էր զինվորների ու ամբոխի թալանից հետո: Հայերի վաճառանոցները, տները, այգիներն ու կալվածքները պետք է դատարկվեին կամ կառավարվեին: Այդ աշխատանքի համար պահանջվեց երկու տարի, և այդ ժամանակամիջոցում իրար հետևից պաշտոնավարում էին տարբեր Հանձնաժողովներ: Հենց որ մեկ Հանձնախումբը Հայերի ունեցվածքով բավարար չափով Հարստանար, նրա պաշտոնյաները փոխարինվում էին նորերով, որոնք ինչպես իրենց նախորդները՝ անմիջապես ազաՀարար Հարձակվում էին արտաքսվածների և սպանվածների ունեցվածքի վրա:

Ռազմական դատարանի վերը նշված թարգմանիչը այդ հանձնաժողովներում կատարում էր գրագրի պաշտոն: Նա ինձ պատմեց, թե ինչ էր տեղի ունենում հայերի խսանութներից ամբարոված ապրանքների վաճառքի ժամանակ: Նախքան աճուրդի սկսվելը, լավագույններն ու ամենաարժեքավորները ուղղակի տարվում էին հանձնաժողովի անդամների անձնական տները, եթե իհարկե այդ անդամները թուրք էին:

Մի արար տեր էր դարձել աղամանդե մի վարդի, որն անկասկած խլված է եղել ինչ-որ հայուհուց: Արարն այն ցույց է տվել հարուստ մի թուրքի: Վերջինս դրա համար առաջարկել է մի քանի ֆունտ, սակայն արաբը ցանկացել է նախ գոհարավաճառի խորհուրդը հարցնել: Թուրքն անհապաղ գնացել է գոհարավաճառի խանութն ու վաճառականին հայտնել աղամանդի մասին: Թուրքը նրան մի գործարք է առաջարկել, որի հետ գոհարավաճառը համաձայնվել է: Նա վաճառականին վճարել է 13 ֆունտ և երբ արարը երևացել է, նա անհետացել է: Գոհարավաճառը 13 ֆունտով դարդը արարից գնել է: Երբ ավելի ուշ թուրքը հայտնվել է վաճառականի մոտ դարդը տեսնելու, վերջինս իր դրամարկից հանել է 13 ֆունտ և այն վերադարձրել է թուրքին՝ ասելով, որ գնումը տեղի չի ունեցել: Սակայն թուրքն աղմուկ է բարձրացրել, տեղի է ունեցել վիճառանություն, ընդհուպ մինչև ոստիկանություն միջամտություն: Երբ վերջինս տեսել է դարդը, վիճողներին վռնդել է այն հիմնավորումով, որ այդ իրը հայի ունեցվածք է եղել և հետևաբար պատկանում է կառավարությունը:

Հետագայում ես ավելի մանրամասն տեղեկություններ հավաքեցի և պարզեցի, որ այդ արժեքավոր դարդը երբեք չի հասել հանձնաժողովի ձեռքը: Վստահորեն այն գնորդ է գտել՝ նախքան «պաշտոնական պաշտպանություն» տակ դրվելը: Ծատ հավանական է, որ ոստիկանապետն ու հանձնաժողովի նախագահը իրար մեջ բաժանել են ունեցվածքը:

26. Բրիտանական Հոգեգարություն

Բժավոր տիֆր, որի Համաճարակի մասին արդեն քանիս-
րորդ անգամ հիշատակել ենք մեր գրքի էջերում, սովորաբար
վարակվելու երկրորդ օրն արդեն հիվանդին դրկում է զի-
տակցությունից: Այնուհանդերձ, 15-17 օր տևող ամրողջ հի-
վանդության ընթացքում հիվանդի միտքը թեև անգիտակից,
սակայն միշտ գործուն է: Ճիշտ այնպես, ինչպես նարկոզի տակ
գտնվող մարդը, դառանցելիս՝ եթե աղոթող է, չի անիծում, այլ
աղոթում է, կամ եթե անիծող է, չի աղոթում, այլ անիծում է,
այդպես է նաև բժավոր տիֆի ժամանակ: Ինչ որ մարդու
մտքում ապրում է, ողջ է մնում է նաև տիֆի ցնորքի մեջ: Երբ
տազնապից հետո հիվանդը դանդաղորեն վերադառնում է
նորմալ գիտակցության, նա Հավատում է իրական գոյությանը
իր երևակայության մեջ եղած բոլոր պատկերների, որոնց
մասին նա խոսել է անգիտակից վիճակում: Այսպես, ես ինքս էլ
չէի կարող Հավատալ, որ Հաշտությունը ղեռ չէր կնքվել,
որովհետև հիվանդ վիճակում տեսել էի, թե այն ինչպես էր
Հանդիսավոր պայմաններում ստորագրվել: Ավելի ուշ, տիֆով
իմ հիվանդների մեջ կար դտարյուն մի անգլիացի: Երբ մի
առավոտ հիվանդանոցում իմ ամենօրյա այցն էի կատարում,
նա նոր էր գիտակցության վերադառնում: Ճառագայթող աչ-
քերով նա ինձ հարցրեց. «O dear, do you not hear?» (Մի՞թե չեք
յսում:): «Ի՞նչ է պատահել», հարցրի ես: «All the bells in the whole
world are ringing» (Աշխարհի բոլոր դանգերը զողանջում են:),
պատասխանեց նա և չթողնելով ինձ նոր հարց տալ. բացա-
կանչեց իր ղեռ թույլ ձայնով. «Thanks God, the whole world is now
English!» (Փառք Աստծո, այժմ ամրողջ աշխարհն անգլիական
է դարձել:): Նրա մտքում նույնպես պատերազմը վերջացել էր,
բայց ամրողջ աշխարհը անգլիական էր դարձել: Համաշխարհ-
ային իմպերիալիզմի անգլիական մեծ գաղափարը վեր էր
հառնում առաքինի այս միսիոներին հիվանդ ուղեկցում:

Այսօր, այս տողերը գրելիս, աշխարհամարտն իսկապես
վերջացել է: Չպե՞տք է ընդունենք, որ ամեն ինչ գրեթե այն-
պես եղավ, ինչպես տեսել էր այդ հիվանդը: Հարցը մնում է,
թե արդյո՞ք աշխարհում բոլորը պատրաստ են դրա Համար
Աստծուն շնորհակալություն հայտնելու:

27. Բժիշկ առանց վկայագրի

1915 թ. նոյեմբեր ամսից մեր գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի Հայ բժիշկը Հիվանդացի էր, և ամբողջ աշխատանքը ընկած էր միայն ինձ վրա: Ի դեպ՝ պատերազմի սկզբից աշխատանքի մեծ մասն իսկապես ես էի կատարում, քանի որ Հայ բժիշկը ամեն օր զրադված էր լինում ռազմաբուժական աշխատանքներով: Ուրֆայի քաղաքային բժիշկը, որը հրեա էր, իմ խնդրանքի համաձայն ստանձնել էր մեր Հիվանդանոցի վերահսկողությունը, որի համար ես նրան վարձատրում էի: Քանի Ուրֆայում գոյություն ուներ վկայագրված որևէ բժիշկ, ես իրավունք չունեի անարգել կերպով բժշկի աշխատանք կատարել, որովհետև ես չունեի օրինական այդ վկայականը: Հրեան զրամբ սիրով վերցնում էր, բայց ինձ չէր օգնում: Նա թողնում էր ինձ տեր-տիրական լինել: Տվյալ իրադրության պայմաններում դա լավ էր: Նա ինձ խնդրում էր՝ Հիվանդանոցի և քաղաքի Հիվանդների համար անել ինչ որ հնարավոր էր, կատարելապես վստահելով իմ գիտելիքներին, իսկ այն մեծ պահանջների նկատմամբ, որ իր անձի հանդեպ պարտավոր էր ունենալ, նա անտարբեր էր: Տիֆի համաճարակի ժամանակ ես հաղթահարեցի այնպիսի հսկայական մի աշխատանք, որը գրեթե վեր էր մարդկային ուժից: Անհրաժեշտ էր հոգալ ոչ միայն 25 մահացականոց մեր Հիվանդանոցի մասին, որը մեծ մասամբ 40 Հիվանդ էր ընդունում, այլև այցելել քաղաքի Հիվանդներին: Հաղվադեպ չէին այն օրերը, որոնց ընթացքում ես քաղաքում սովելի քան հարյուր այցելություն էի կատարում: Դրա կողքին, մի քանի չարաթ չարունակ, մեր տանը՝ կինս ու որդիս, տիֆով Հիվանդ պառկած էին:

Եթե նույնիսկ միշտ հնարավոր չէր այդ Հիվանդությանը դեղորայք հասցնել, Հիվանդներին ուշադիր հետևելը հրամայական էր: Քանի՞ անգամ կարողացել ենք խուսափել մեծ չարիքներից: Ծառերը, որոնց Հիվանդության ընթացքում անհրաժեշտ էր լինում կտրել մահացած ծառանդամները, տուժում էին միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ժամանակին բացակայել էր բժշկի զգոն աչքը: Որտեղ առկա էր կարգին խնամք և ճիշտ առաջնորդություն, երբեք այդպիսի բան չէր պատահում: 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. մայիսը ավելի

քան 2000 Հիվանդի Համար եղել և՛ օգնական, իսկ չատերի Համար՝ սփոփանք:

28. Գերմանական միսիոներական Հիվանդանոցի փակումը

1916 թ. մայիսի առաջին օրերին քաղաքի Հրեա բժշկին, որի ձևական Հոփանավորությունն ենթո կատարում էի վերը նկարագրված աշխատանքները, տեղափոխեցին Մոսուլ: Դեռևս նա Ուրֆայում էր, սակայն նրա պաշտոնն արդեն անցել էր առողջապահության նորակ մի տեսուչի՝ չարանենգ մի թուրքի: Վերջինիս մոտ գնացի՝ խնդրելու, որ ստանանի մեր Հիվանդանոցի վերահսկողությունը, ինչպես դա արել էր նախորդ քաղաքային բժիշկը: Ես նրան տանը չգտա և երբ որոշեցի կեսօրից հետո կրկին վերադառնալ նրա մոտ, նա ինձ կանխեց: Նա ինձ մոտ Հայտնվեց կեսօրվա ժամին և պահանջեց ներկայացնել ավարտագիրը, որի հիման վրա ես ծավալում էի բժշկական գործունեությունս: Քանի որ նման փաստաթուղթ չկար, նրան ցույց տալու ոչինչ չունեի: Ես խնդրեցի նրան՝ ստանանել Հիվանդանոցի ղեկավարությունը, քանի որ 60.000 ռնակ-չություն ունեցող այս մեծ քաղաքը, չէր կարող մնալ առանց բժշկի ու Հիվանդանոցի: Սակայն նա ոչինչ չէր ուղղում լսել այդ մասին, այլ կնքել տվեց վիրահատարանն ու դեղատունը, չըջաց կատարեց Հիվանդանոցում և Հրամայեց՝ մինչև երեկո թողոր Հիվանդներին դուրս գրել:

Որքան էլ խորն էր ինձ Համար այդ վերաբերմունքի վիրավորանքը, մանավանդ որ համոզված էի, որ այս մարդն ինքը այս խեղճ Հիվանդների Համար քիչ բան կամ ոչինչ էր անելու, մտածեցի, որ իմ անձն էլ վերջապես հանգստի խիստ կարիք ունի: Եթե այս բոլորը ղեկ չատ տեսեր, նույնիսկ իմ ամրակաղմ մարմինը չէր տանելու հսկայական աշխատանքի այս բևոր:

Հուլիսին Ուրֆա էր ժամանելու գերմանացի մի մայրը՝ գերմանացի մի ավագ լեյտենանտի հետ: Դեռ նախքան նրանց տեղ հասնելը, գնացի նահանգապետի մոտ և նրան՝ Հիվանդ զինվորների Համար մեր Հիվանդանոցն առաջարկեցի: Զե՛ որ, միևնույնն է, Հիվանդանոցը բռնագրավվելու էր. ուստի ավելի

լավ կլինեն, եթե ես այդ կերպ կանխելի Հարկադրական փոխանցումը: Առաջարկս ընդունվեց, միայն թե ղեկատուներն ու վարահատարանը մնացին կնքված:

Գերմանացի մայորի ժամանումից անմիջապես Հետո ինձ Հրամայեցին աղատել գերմանական կլինիկայի գլխավոր բժիշկ Պ-ը Ֆիշերի սեփական տունն Ուրֆայում: Բժիշկը գտնվում էր իր Հայրենիք Շվեյցարիայում ղինվորական ծառայություն մեջ: Թուրքերն այդ տունն ուղում էին օգտագործել որպես Հիվանդանոց: Անմիջապես գնացի գերմանացի մայորի մոտ, որն իջևանել էր Փրանցիսկյանների մոտ, և խնդրեցի նրան տեղափոխվել իրեն միակ արժանի Պ-ը Ֆիշերի տունը, որը Հրաշալի ղիրո ուներ և անհամեմատ ավելի առողջարար էր, քան ներկայիս իր ընակարանը: Առաջարկս ընդունվեց: Նա ինձ մի ղինվոր տվեց, որն սկսեց տունը հսկել, և երբ մի քանի ժամ անց թուրքերը եկան և ուղում էին այդ տունը տեղափոխվել, այն արղեն ղրաղեցված էր ղինվորականներով: Սա ինձ Համար ուրախալի լուծում էր: Որովհետև նախ՝ այնտեղ էր ընակվում օրիորդ Եփփեն՝ ղանիացի Հիվանդ միսիոներու Հին, իր թարցրած յոթ տղամարղկանց Հետ, որոնց նա խնամքով ղարունակում էր պահել, չէ՞ որ այնտեղ ղեռ մի քանի օր առաջ խուղարկություն էր տեղի ունեցել: Ապա՝ ղեղեցիկ ու մարուր տունը ղերծ մնաց թուրքական աղրաման ղառնալու վտանղից: Ի՞նչ պիտի լիներ, եթե օգտագործեին մեր գլխավոր բժիշկի ամբողջ ունեցվածքը: Ինչի՞ կվերածվեր այն, եթե թուրքերը կարողանային այդ տան մեջ ընակություն հաստատել:

Այսպիսով, տեղափոխվեց մայորը, որը ցավոք այդ ժամանակ սրտի Հիվանդ էր: Նա ղեղնախտ ուներ: Չնայած որ նրան ծառայում էին տեղացի ղինվորականան բժիշկներ, այնուամենայնիվ նա խնդրեց, որ ես բուժեմ իրեն: Եվ քանի որ այժմ նա իմ Հիվանդն էր, ես պետք է նրա Համար ժամանակ առ ժամանակ ղեղատնից ղեղորայք վերցնեի: Մայորի Հրամանով ամեն անգամ Հանվում էր ղեղատան կնիքը, սակայն անմիջապես նորից ետ էր ղրվում առողջապահություն տեսուչի կողմից: Նշեմ, որ կնիքը Հանված ժամանակ ես միշտ կարողանում էի նաև ուրիշ՝ գերմանական գաղութի Համար էլ անհրաժեշտ ղեղորայք Հանել, և խոստովանում եմ, որ այնտեղից մեծ քանակությամբ ղեղ եմ օգտագործել:

Մայրի հիվանդությունը համառ էր, սակայն ի վերջո նա ամբողջովին ապաքինվեց: Հիվանդանոցից դուրս գալուց անմիջապես հետո նա գնաց ղեղատուն և այնտեղ կանչված առողջապահության մի պաշտոնակցի միջոցով պոկել տվեց ղեղատան ու վիրահատարանի կնիքը՝ հիմնավորելով, որ առանց ղեղատան ու վիրահատարանի անկարելի է հիվանդանոց պահել:

Սակայն, երբ մայրը 1917 թ. օգոստոսին կրկին տեղափոխվեց և այդ ընթացքում Ուրֆայում առողջապահության մի նոր տեսուչ էր նշանակվել, վերջինս վերստին կնքել տվեց ղեղատունն ու վիրահատարանը: Քանի որ ես ներկա էի, անկատ կերպով րաց թողեցի պատուհանի լոնակը, այնպես որ հետո ես դյուրությամբ, առանց դուռն օգտագործելու կարողանում էի ղեղատուն մտնել ղեղորայք վերցնելու համար: Սրանք, անշուշտ, չգրված լուծումներ են, որոնց օգնությամբ թուրքիայում ստիպված ես գործել: Չէ՞ որ թուրքական անմտության դեմ՝ տեղին և ժամանակին օգտագործված խորամանկությունները մարդու տրամադրության վրա բուժարար ուժ ունեն:

Երբ մեր նախկին Հայ ըմիչկը հետագայում լանտարնկությունից վերադարձավ, պարտավոր էր մնալ սպա և որպես այդպիսին իրավունք չուներ մտնելու թուրքական կամ գերմանական ծառայության մեջ: Սակայն նա ուղում էր դրամ վաստակել: Ուրեմն ես սկսեցի նրա հետ աշխատել: Դ-ր Ֆիչերի տանն աստիճանարար տեղավորեցի կլինիկա, ղեղատուն և վիրահատարան: Այսպիսով, պատերազմական այդ ժամանակներին, երբ միսիոներական դրամարկից եկող վճարումները պակասել էին, իմ աշխատանքով ունեցա որոշ եկամուտ: Այնուհետև ինձ հաջողվեց հրավիրել նաև մեր բոլոր բուժքույրերին և նրանց մշտապես տալ առձեռն վարձատրություն: Նրանք երկու տարի չարունակ հիվանդանոցում խնամում էին միայն թուրք զինվորների՝ առանց պետությունից վարձատրություն ստանալու:

Հատուկ շնորհակալ գործ կատարեցի հարյուրավոր հիվանդների համար 1917 թ. աշնանը, երբ երկրում տարածվեց աչքերի չարորակ մի բորբոքում: Մեր Հայ ըմիչկը ո՛չ ցանկություն ուներ, ո՛չ էլ ժամանակ՝ զբաղվելու ներկայացող

Հիվանդների բանակի հետ: Հետևարար և ստանձնեցի խնդհների բուժումը: Եվ քանի որ բժշկի օգնականն էի համարվում, առողջապահության տեսուչը չէր համարձակվում ինձ մոտենալ: Ի դեպ՝ ժամանակին նույնիսկ իմ եվրոպացի շնֆերի, իսկ վերջում նաև դ-ր Ֆիշերի ներկայությամբ, ակնարուժական գործն իմ ասպարեղն էր: Ուստի այն ժամանակ ևս Ուրֆայում չկար մեկը, որ այդ մասնագիտության մեջ ավելի մեծ փորձ ունենար քան ես:

29. Տեղահանումներից վերջինը

Միլիոնանոց ժողովրդի ոչնչացումը բնավ էլ դյուրին գործ չէր երիտթուրքերի համար, որոնք ծրագրել էին հայերի աքսորն ու նրանց պլանավորված բնաջնջումը: Տեղահանումները տևեցին մի ամբողջ տարի: Վերջին տարագիրները Ուրֆայով անցան 1916 թ. Հունիսին: Այդ քարավանի ամենահատկանշականն այն էր, որ այն, ի տարրերություն մյուս բոլորի, գլխավորապես հավաքագրված էր երիտասարդ տղամարդկանցից: Ինչպե՞ս էր դա պատահել:

Բաղդադի երկաթուղու ինժեներները պատերազմի բնթացքում զծի շինարարության վրա աշխատում էին արագացված թափով: Ձէ՞ որ այդ երկաթուղին կենսական նշանակություն ուներ Թուրքիայի և նրա զաչնակիցների համար: Սակայն խնդիրն այն է, որ Թուրքիայում երկաթուղու կառուցումն առանց հայերի նույնքան անհնարին, որքան նույն գործը Եվրոպայում առանց իտալացիների: Հայերը աշխատավոր այն տարրն է, որ ընդունակ է իրագործելու ամեն տեսակի մեծ ծրագիր: Նույնիսկ երկաթգծի շինարարության համար մասնագետներ պահանջող կարևոր պաշտոնները զրեթն րացառապես զրաղեցնում էին հայերը: Մահմեդական հաշվապահ պատկերացնել անհնար է: Երբ ուրեմն 1915 թ. ամռանը այս գործույնյա աշխատավորներին նույնպես աքսորն էր սպառնում, երկաթուղու ինժեներները՝ գերմանացիներ ու չվեյցա-րացիներ, ամբողջ ուժով դիմադրեցին դրան: Այդ սլարոններից մեկն ինձ պատմեց, որ զրեթն մի ամբողջ տարի ստիպված են եղել պայքարել թուրքերի՝ այդ աշխատողներին մաքրագոր-

ծելու ծրագրի դեմ: Սակայն նրանք, այսուհանդերձ, 1916 թ. Հունիսին աշխատանքից հանեցին մի քանի հաղար մարդ: Ահա դրանք էին այն տղամարդիկ, որոնք որպես վերջին քարավան անցան Ուրֆայով: Այլևս պետք չեղավ, որ նրանք շատ հեռուները գնան: Վերանշնչիրում նրանց վիճակվեց նույն ճակատագիրը, ինչ դրանից առաջ վիճակվել էր հարյուր հաղարավոր իրենց եղբայրներին: Նրանց բոլորին դանակահարելով սպանեցին:

Դեր-Լս-Ջորում՝ Եփրատի ափին մի փոքրիկ քաղաքում, գտնվում էր համակենտրոնացման մի մեծ ճամբար՝ Հայաստանի և Անատոլիայի բոլոր շրջաններից արքորված հայերի մնացորդներով: Երեկ մոտ 60,000 հոգի լինեին, մեծ մասը ղեռ թափառող կմախքներ: Սովր աղավաղել էր նրանց դիմագծերը, մարդկային շատ քիչ բան էր մնացել այնտեղ: Աղրակույտի վրա սոված շները հետ նրանք կոչվում էին հացի կամ այլ ուտելիքի որևէ մնացորդի համար: Այո՛, պատահում էր, որ նրանք իրար գրեթե սպանում էին վարունգի մի կեղևի կամ նման մի բանի համար: Նահանգապետը վերջապես հասկացավ, որ այդ տարաբախտները, որոնց ճամբարներին մարդ չէր համարձակվում մոտենալ՝ այնտեղից տարածվող սարսափելի զարչահոտովյան պատճառով, այլևս կյանքի համար պիտանի չլինելուց բացի, նաև մշտական համաճարակի աղբյուր էին: Ուստի առանց երկար մտածելու նա կարգադրեց նրանց ոչնչացումը: Ու այսպես նրանց ժամանակ առ ժամանակ փոքր խմբերով քաղաքից դուրս էին տանում, սպանում և ապա նետում Եփրատի ափերների մեջ, որպեսզի աղատվեին նրանց թաղելու աշխատանքից:

Բաղմամյա կոտորածներից ու սովամահությունից հետո, մինչ այժմ մուսուլմանական տներում թաքնված հայերն ի վերջո վերստացան իրենց կյանքի համար ապահովություն ունենալու հույսը: Արդյո՞ք թույլացել էր իշխանությունների բաղուկը, որն այդպիսի սոսկալի հարվածներ էր հասցրել իր հպատակներին: Թէ՛ նրանց խելքը գլուխներն էր եկել: Համենայն դեպս այլևս ուժի մեջ չէր հայերի՝ մինչև այժմ գործող օրենքից դուրս լինելու օրենքը, թեև նրանց նկատմամբ ղեռնաչարունակվում էին բռնաբարությունները, անարգանքները և պղծումները, հատկապես տղաներին:

30. Կարապետ Գարադաշյանի ճակատագրի խաղերը

Ահա առանձին մի օրինակ ևս: Երբ Հայերի Համար մոտենում էին աղետալի ժամանակները, Կարապետ Գարադաշյանը՝ ուրֆացի մի հարուստ վաճառական, դիմեց ինձ թախանձանգին խնդրանքով, որ նրան իր ընտանիքի հետ իմ տունն ընդունեմ: Թեև ինձ դուր չեկավ, որ նա դրա դիմաց ինձ դրամ առաջարկեց, այնուհանդերձ ևս չկարողացա դիմադրել նրա սրտարեկ խնդրանքին և ընդունեցի նրան: Որպես հոժարակամ փոխհատուցում, այսպես էի ևս մտածում, նա կարող էր, եթե զալիք օրերից ողջ-առողջ դուրս գար, նպաստ տալ մեր հիվանդանոցի դրամարկղին:

Երբ Հայերն Ուրֆայում իրենց օրհասական վերջին մարտն էին մղում, Կարապետը Հայտնեց ինձ, որ ուղւում է գնալ իմ տնից, քանի որ իրեն այստեղ անպայման կրօնեն: Նա կարող էր արարների մոտ գնալ, որոնց մոտ որոշ Հայեր արդեն ապաստանել էին: Նրանք փախստականների համար ամենաապահով ապաստարաններն էին: Այսպիսով Կարապետը թողեց իմ տունը և գնաց իրեն ծանոթ քրդերի մոտ, որոնց նա իր կարծիքով կարող էր իր կյանքը վստահել: Կինն ու երեխաները սակայն մնացին ինձ մոտ, մինչև նրանց՝ իմ տանը եղած բոլոր Հայերի հետ միասին, ուստիկանությունը տարավ: Նրա կինն ի վերջո միայն մեկ որդու հետ հասավ Դեր-Էս-Ջոր: Այնտեղից ևս հաճախ տեղեկություն էի ստանում նրանից: Սակայն մի օր Կարապետը նորից Հայտնվեց ինձ մոտ, և դա ճիշտ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը փնտրում էին մինչև վերջին թաքնված Հայր: Որպես քուրդ Մուհամեդ պառկեցրի նրան հիվանդանոցի մահճակալներից մեկում: Այնտեղ նա առայժմ ապահով էր, քանի որ մյուս Հայերին դրանից քիչ առաջ հիվանդանոցից հանել տարել էին:

Երբ նա առողջ վիճակում չարաթներով որպես հիվանդ չնչել էր հիվանդանոցի օդը, ևս նրան խնդրեցի, որ նորից գնա, և նախընտրելի էր քրդերի մոտ, որոնք մինչ այդ էլ պաշտպանել էին նրան:

Նա հեռացավ: Ամիսներ անց, կրկին եկավ քաղաք, որտեղ նա ներկայացավ նահանգապետին: Վերջինիս նա պատմեց, թե ինչպես է մինչև օրս կենդանի մնացել և նրա Հայեցողությունը

յնց իրենն Հևտ վարովելու այնպես, ինչպես որ ուղում է, քանի նա ամեն օր մահվան վտանգի տակ է եղել և այնպես չէր ռուդանում սառնել այս կյանք կոչվածը: Պաշտոնյան նրան ատարձակեց, սակայն Հանձնարարեց ժամանակավորապես պահել իր մահմեղական անունը:

Իմ միջոցով Կարապետը տեղեկացավ, որ իր կիներն ու մեկ խան Դեր-Լս-Ջորում դեռ ապրում են: Նա ուղեց զնալսեց մոտ: Սակայն ես նրան թախանձեցի ետ կանգնել այդ օրից: Նրա կնոջ մասին գիտեի, որ նա երեկի մի մահականի աղախինն էր դարձել և որոշ չափով վտանգից ղերծ Բայց սերն ավելի ուժեղ է, քան ամեն տեսակի փաստարկ: Ռապետը նահանգապետից իր ճանապարհորդություն հասնողին փոխարինեց: Այսպես նա ղեկավարեց Հասավ մինչև Դեր-Լս-Ջոր: Այնտեղ նա գտավ իր հոր:

Զինադադարից Հևտո նրա կիներ երեխայի Հևտ վերադարձվեց Ուրֆա: Մահմեղականը, որի մոտ նա ծառայել էր, չէր նսնել նրան:

Քրդերի տեղահանումները

Թերևս եվրոպական ոչ մի թերթ չի հաղորդել այն մասին, նույն երիտթուրքերը, որոնք իրականացնում էին Հայերի սջնջումը, իրենց հավատակից, բուն Բարձր Հայքում ապրող լերին նույնպես քչեցին իրենց տունուտեղից: Ինչպես լրում Հայերի կապակցությունը, դա արվում էր այն պատճառանությունը, որ նրանք անվստահելի տարրեր են և ռևարար ռուսների կողմն անցնելու վտանգ էին ներկայացնում: Թե որքան առիթ էին տվել քրդերը նման տեսակետի մար, վրիպել էր իմ ընկալումից: Ես միայն այնքանը գիտեմ, տեղահանվածների մեջ տեսել եմ նաև քուրդ բարձրաստիճան սպաներ, որոնք պատերազմի սկզբին դաշտում քաջարարել էին ռուսներին դեմ, և որոնք այժմ թուրքերի վերաբերելը գիտում էին որպես ստորագույն ապերախություն:

1916 թ. ձմռանը տեղի ունեցավ քրդերի արտաքսումը Ճաղջուր, Բալու, Մուշ գավառներից, այսինքն՝ էրզրում և

Բիթլիս նահանգներից: Մոտավոր հաշվարկով գրեթե 300.000 քուրդ քվեց հարավ: Նախ նրանք տեղավորվեցին Վերին Միջագետքում, հատկապես Ուրֆայի շրջանում, ապա նաև արևմուտքում: Այնթապի ու Մարաշի մոտ: Այնուհետև 1917 թ. ամռանը շարունակվեց վերջիններիս տարահանումը Կոնիայի սարահարթի ուղղությամբ: Երիտթուրքերի մտադրությունն էր քրդական այդ տարրերին այլևս թույլ չտալ, որ վերադառնան իրենց ընտրանքը: Ներքին Անատոլիայում քրդական այս տարրերը աստիճանաբար պիտի միաձուլվեին թուրքերի հետ:

Աքսորի երթի ընթացքում քրդերի հանդեպ վերաբերմունքը հապես տարրերվում էր հայերի նկատմամբ ցուցաբերվածից: Ճանապարհին նրանց ոչ մի վնաս չէին հասցնում, և ոչ ոք իրավունք չուներ նրանց տանջելու: Սակայն սոսկալիկ այն էր, որ նրանց աքսորը տեղի ունեցավ ձմռան մեջ տեղում: Հենց որ քրդերի այդպիսի մի քարավան երեկոյան թուրքական մի գյուղ էր հասնում, նրանցից վախենալով ընակիչներն արագորեն փակում էին իրենց տան դռները: Այսպիսով խեղճ աքսորյալները ստիպված էին լինում ձմեռային գիշերն անցկացնել գյուղում՝ անձրևի ու ձյան տակ:

Հաջորդ առավոտ գյուղի ընակիչները ստիպված էին լինում սառածներին թաղել ընդհանուր գերեզմաններում: Վերջ չէին գտնում նաև այն մարդկանց տառապանքները, որոնք ի վերջո հասնում էին Միջագետք: Քաղաքներում, որտեղ նրանք տեղավորվում էին հայերի կիսավեր ընակարաններում և որտեղ կառավարությունը հացի բաշխումով փորձում էր չարիքը մեղմացնել, փիճակն սկզբում ղեռ մի կերպ տանելի էր: Սակայն այլ էր դրությունը գյուղերում, որտեղ տեղի ընակչությունը միայն սարսափ էր զգում քրդերի հանդեպ, և նրանց վախից թաքցնում էր պաշարները, որոնք մեծ մասամբ արդեն սպառվելու վրա էին: Ահա այդ ժամանակ է, որ զմրախոտ տարագիրների համար սկսվեց սովը: Քանի որ հոգուտ հայերի տարած իմ փրկարար աշխատանքը կառավարության կողմից խեղճ աչքով էր նայվում և իմ նկատմամբ բաղմիջս չարակամություն էր առաջացրել, և քանի որ այդ քրդերի, որ նույնպես մեր նորայրներն են, սարսափելի թշվառությունն ինձ խորապես հուզում էր, 1916 թ. դեկտեմբերին ճանապարհվեցի Հայկա: Իմ նպատակն էր՝ զրդել այնտեղի հյուպատոսներին, քրդերին օգնու-

Թյան արչավ սկսել: Նման արչավն ինձ խոստանում էր դրական սրբությունը նաև Հայերին տրվող օգնություն չափար: Իմ գիմումը սիրայիլը ընդունելությունը գտավ և՛ զերմանացի, և՛ ամերիկացի Հյուպատոսների կողմից: Վերադարձին ևս անցա Սուրուջի և Հարանի սարահարթների գյուղերով՝ պատկերացում ստանալու համար այդ շրջանի օգնություն կարիք ունեցողների թվի մասին: Այդպիսիների թիվը մոտ 30.000 էր, թեև ամեն օր ավելանում էր Հյուսիսից ներգաղթողների պատճառով:

Դեկտեմբերի վերջին ևս արդեն ստացա Հյուպատոսների դրական պատասխանը, և չուտով Հայտնվեց մի ոմն պարոն Բ. սմերիկյան Հյուպատոսարանից՝ 150.000 Ֆրանկով: Գերմանիայի Հյուպատոսն ինձ նույնպես 300 Lfg. (7.000 Ֆրանկ) ուղարկեց: Ընդունվեց առաջարկս՝ տարրեր մարզերից գնելու ցորեն ու գարի, որն այնուհետև բաժանելու էի սովյալներին:

Հունվարին և փետրվարին վստահելի իմ մարդկանց միջոցով չատ գյուղերում հացամթերք բաժանեցի: Դա դյուրին գործ չէր: Շատ անգամ ևս անձամբ էի գնում գյուղերը՝ կարգ ու կանոն հսկելու:

Մի գյուղում հայտնաբերեցի, որ զնված ցորենի մնացորդը չի համապատասխանում պայմանագրով խոստացված որակին: Ուստի խնդրեցի սովյալներին զնայ չորս ժամ հեռավորություն վրա գտնվող մեկ այլ գյուղ, որտեղ լեցուն մի պահեստ ունեին: Սակայն սոսկալի մի լացուկոծ բարձրացավ: Կիսամերկ, փոս ընկած աչքերով մարդիկ ընկան ոտքերս, աղերսելով, որ նրանց տամ հենց այդ, թեկուղ և վատորակ ցորենը: Նրանք այն սիրով կուտեին: Ես ստիպված տեղի տվեցի նրանց ճնշմանը: Համենայն դեպս վատորակ ցորենի մի նմուշ հետս տարա քաղաք, որտեղ այն ցույց տվեցի վաճառողին և նրանից մի տոննա լավորակ ցորեն կորզեցի՝ որպես վնասի հատուցում:

Ցավոք, չատ արագ վերջացավ զնված ցորենը: Սակայն մինչ այդ զարուներ եկավ, և սպասվում էր առատ հունձը: Գյուղերում քրդերը խոտ ուտելով սովին դիմացան, իսկ երբ բերքը հասունացավ, ստեղծվեց աշխատանք, որը քրդերն ավելի լավ էին կատարում, քան արարները: Նրանք օգնեցին բերքահավաքին: Սակայն 1917-1918-ի ձմեռը նոր պատուհաս բերեց: Ձնայած առատ բերքին, ծայր առավ մի նոր սով, որին զոհ

գնացին գրեթե բոլոր արսորյալ քրդերը:

Ոչ միայն հայերն ու քրդերը, այլև արարներն էին նախատեսված երիտթուրքերի ընաճնջման ծրագրում: Նրանք նույնպես պիտի ոչնչանային սոսկայի կոտորածների միջոցով: Միայն թե այդ ծրագիրը չիրականացվեց, քանզի որ դյուրին չէր արարներին ձեռք տալ: Գիտեին նաև, որ նրանց թիկունքում կանգնած էին անգլիացիները: Ոստիկանական մի սպա ինձ ասաց, որ պատերազմից հաղթական դուրս գալուց հետո, թուրքերը արարների հաշիվը պիտի տեսներին, և որ ինքն արդեն անհամբեր սպասում էր, որ պիտի մասնակցեր նրանց կոտորածներին:

32. Ռազա

Եփրատի ափին գտնվող Ռազա գյուղաքաղաքը, Ուրֆայից հարավ և Դեր-էս-Ջորից վերև, դարձել էր արսորված հայերի մի մեծ ճամբար: Երբեմն այդ թշվառականներին Հայկաից՝ ամերիկյան Հյուպատոսարանում ծառայող մի գերմանացու միջոցով, օգնություն էր գալիս: Երբ վերջինս այնուհետև ինքր զինվոր դարձավ, ինձ խնդրեցին այդ տարարախտներին ինչքան հնարավոր է մեծ օգնություն հասցնել:

Առաջին անգամ Ռազա գնացի 1917 թ. ապրիլին: Այդ ժամանակ այդտեղ ղեկուս կային 6.000 հայեր՝ ծայրահեղ անմխիթար վիճակում: Ճիշտ է, նրանք աղատ էին, սակայն աշխատանք չկար: Նախքան ընկածս դրամը բաժանելը, ներկայացա նահանգապետին և խնդրեցի նրան՝ ինձ հայերին օգնելու իրավունք տալ: Նա դրան ղեմ չեղավ: Այսպիսով, երկու օրվա ընթացքում ես ավարտեցի իմ հանձնարարությունը, անմիջապես ուղևորվեցի կրկին ղեպի տուն:

Նույն տարվա օգոստոսին երկրորդ անգամ գնացի այնտեղ: Կրկին այցելության գնացի բարեհամրույր նահանգապետին: Այս անգամ էլ նա ոչ մի առարկություն չարեց՝ ինձ թույլ տալով անարգել կերպով նվերները բաժանել Ռազայի հայերին, որոնց թիվն արդեն խստորեն պակասում էր:

Նոր էի դուրս եկել նահանգապետի մոտից և իջևանել Կեսարիայից (Փոքր Ասիայում) այստեղ արսորված բողոքական

մի քառանայի տանը, երբ իմ հյուրընկալի տուն այցելեց մի ոմն Ալի էֆենդին: Նրան ինձ ներկայացրին որպես մատուտակի արմատի ամերիկյան ընկերության աշխատակից: Նա հնդիկ մահմեդական էր, որը սահուն անգլերեն էր խոսում և միայն չնորհիվ թուրքական կառավարության չրջանակներում ունեցած իր մեծ ազդեցության, նա՝ բրիտանական մյուս հպատակների նման, չէր աքսորվել:

Ալի էֆենդին ինձ խնդրեց իր տունը գնալ և իր հյուրը լինել: Սակայն դրա համար ես չունեի նվազագույն ցանկություն, ոչ էլ որևէ պատճառ՝ հանդես բերելու հյուրընկալ տնից հեռանալու աններսնկատությունը, մի տուն, որը, որքան էլ որ խզհուկ էր, ինձ արդեն ընդունել էր: Սա բարկացրեց Ալիին:

Նա կտրուկ հրաժեշտ տվեց: Քահանան ինձ ասաց, որ այդ մարդու ձեռքն արդեն վաղուց խառն էր Հայկաից ստացվող օպիումյան դրամների մեջ: Եչուկներ կային, որ նա այդ փողերից չատր տալիս էր իր թուրք ընկերներին՝ պետական պաշտոնյաների, որոնց հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր և որոնք նրան փոխադարձ ծառայություն էին մատուցում, թողնելով, որ նա՝ որպես բրիտանահպատակ, մնալու իրավունք ունենար այդ քաղաքում, որտեղ ղեռ պատերազմից առաջ էր աշխատում: Իմ այդ մերժումը ինձ չատ լժանկ էր նստելու:

Ալիի հեռանալուց քիչ անց սենյակ մտավ մի ժանդարմ և հարցրեց Ուրֆայից եկած օտարականի մասին: Նա ասաց, որ այդ պարոնն անհապաղ պետք է ներկայանա ժանդարմների պարետին: Անտեղի չէր, որ քահանան անմիջապես հասկացավ, որ այստեղ Ալի էֆենդու մատր խառն էր: Թե ինչ էր ուզում ինձնից պարետը, պարզ չէր: Բայց երբ գնացի նրա մոտ, խելոյն տեղեկացա:

Թուրք պարոնը սկզբում ինձ ընդունեց թուրքական հայտնի սիրալիրությամբ: Ինձ սուրճ առաջարկելուց հետո, խոսակցություն սկսեց միջազգային ընդհանուր դրության մասին: Հետո պարոնը հարցրեց անուս, թե որտեղից էի, քանի և որ լեզուները գիտեի և թե ինչ գործով էի եկել Ռադա: Ես ասացի, որ երեի նրան հայտնի է, որ Ուրֆայից եմ եկել և որ անցյալում արդեն մեկ անգամ այստեղ եղել էի, որտեղ նահանգապետի թույլտվությամբ դրամ էի բաժանել կարի-

քափոր հայերին: Եվ այսօր էլ կրկին եկել էի և արդեն ստացել էի նահանգապետի թույլտվությունը: Նրա հաջորդ հարցին, թե ունե՞մ արդյոք այլուրեքություն (այիրի), անձնագիր, պատասխանեցի՝ ոչ՝ քանի որ ամեն մարդ կարող է առանց դրա ճանապարհորդել նույն վիլայեթի (նահանգի) սահմաններում: Այժմ արդեն պարոնն սկսեց ուրիշ դավեր լարել: «Էսե՛ք, քանի որ այիրի չունեք, ես Ձեզ չեմ ճանաչում: Ստիպված եմ ենթադրել, որ Դուք լրտես եք: Առանց ուղեկցող պահակախմբի Ուրֆայից հասել եք այստեղ՝ մեր նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված արարների տարածքով: Բացի դրանից, խոսում եք մեր թշնամիների լեզուներով՝ անգլերենով, ֆրանսերենով և արաբերենով: Դրա համար պիտի մնաք Ռազայում, մինչև որ մեզ Ձեր այիրին ներկայացնեք: Որպեսզի իմանաք իմ ասածի լրջությունը, հիմա մի ծառա կուղարկեմ Ձեր ձիասարքի հետևից, և Դուք այլևս չեք կարող վերադառնալ»:

Այսպիսով ես նրա ռանտարկայն էի: Ինչ հիանալի պատմություն: Սակայն ես նախ այդ պատմությունը չատ լուրջ չընդունեցի: Ջնայած արդեն երեկոյան ժամը ինն էր, զնացի նահանգապետի մոտ, որին քնից հանել տվեցի, որպեսզի նրան տեղեկացնեմ դիպվածի մասին: Ասացի, որ ընդունում եմ միայն նրա որոշումները և խնդրեցի, որ եթե կարելի է՝ պարետին իր դիտավորությունից հրաժարեցնել: Իսկ նա ինձ խորհուրդ տվեց՝ թողնել, որ գործն առ այժմ իր ընթացքն ստանա: Ասաց նաև, որ նա ոչինչ չի կարող անել ղինվուրական պարետի դեմ, քանի որ պատերազմական վիճակ է:

Այսպիսով ես կրկին վերադարձա իմ հյուրընկալի տունը: Այնտեղ նորից հանդիպեցի Ալի Լֆենդիին, որը լսել էր իմ խոսակցությունը պարետի հետ, քանի որ, ինչպես երևում էր, նրա հյուրն էր:

Ալի Էֆենդին այնուհետև նաև հուշեց, թե ինչի մասին էր իրականում խոսքը. փոխանցվելիք մի քանի ոսկեդրամի մասին, որ իրեն պետք է տայի՝ վազրին հանգստացնելու համար: Ես դայրույթով մերժեցի այդ անսպառչաճ առաջարկը, քանի որ այդ նպատակի համար չէր, որ ինձ հանձնված էին օգնությունը դրամները:

Գիշերվա ընթացքում ես վերլուծեցի իրավիճակը: Եթե այստեղ ավելի երկար մնայի, կնոջս դրանով չատ կվախեցնեի,

քանի որ ես նրան խոստացել էի՝ Հինգ-վեց օրից վերադառնալ Ուրֆա: Եթե մինչ այդ չվերադառնայի, նա կկասկածեր, որ ընկել եմ ավաղակների ձեռքը: Հնարավոր էր, որ Հեռագիրս տեղ չէր հասնի:

Արարների տարածքը, որտեղով պետք է անցնեի, Հայտնի էր իր անապահովության, և արդեն չատերն էին ավաղակների ձեռքն ընկել: Դեպի այդ վայրը գալու ճանապարհին, մոտ կես ժամ, մեր իրավիճակն էլ բավականին տազնապալից էր: Երբ Հանգստանում էինք մի առավակի մոտ, Հորիզոնում, որոշ հեռավորություն վրա, երևաց ձիավորների մի խումբ, որոնք չըջապստոն էին դնում, փնտրելով որևէ ցանկալի ավար: Հենց որ մեղ նձմարեցին, խմրից մեկը ձիավարեց մեր ուղղությամբ: Իմ կառապանն առաջարկեց անմիջապես ճանապարհ ընկնել: Սակայն դրանից ի՞նչ օգուտ: Խումբը մեղ կՀասներ և անպայման կթալաներ: Ես առաջարկեցի Հանգիստ սպասել: Երբ մեղ արարից միայն խոր առավակն էր բաժանում՝ նա բարեկ: Մենք նույնպես բարեկով պատասխանեցինք, իսկ ես նրան սիրաշահեցի հավի տապակած դիստով, որը ջրի վրայով նրան նետեցի: Նա այն կերավ: Այնուհետև Հարցուփորձ արեց, թե որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում: Ասացի նրան, որ Ռազա էի գնում՝ այնտեղի Հայերին տեսնելու, որոնց Հետ թուրքերը շատ վատ էին վարվում: Դրա վրա նա նշան արեց Հետվում գտնվող իր ընկերակիցներին, Հայհոյեց թուրքերին և Հրաժեշտ տալով Հեռացավ: Վտանգն անցած էր, չուտով բոլոր ձիավորներն անհետացել էին:

Այսպիսով ես Հաջորդ առավոտյան Ռազայում արդեն պատրաստ էի Այիին, - եթե կրկին զար, - ականարկելու, որ այստեղ առաջադրանքս վերջացնելուց հետո, պարետին մի քանի ոսկեղրամ էի տալու: Հույս ունեի, որ դրանք կրկին ետ էի ստանալու, քանի որ որոշել էի Ուրֆայում ունեցած իմ կապերի միջոցով այդ պարետի Հաշիվը տեսնել: Ուրֆայում դեռ կար գերմանացի մի մայոր, որն ինձ անպայման կօգներ ետ ստանալ ինձանից խլված գումարը:

Հաջորդ օրը Այի էֆենդին կրկին Հայտնվեց: Իմ մոտից նա գնաց պարետի մոտ: Գործը ճիշտ բռնելու համար, ես պետք է դրամը նրան անմիջապես տայի: Սակայն ես անփորձ էի նման գործերում: Քիչ անց Ային նորից Հայտնվեց և Հայտարարեց,

որ արդեն ուշ է: Պարստն արդեն հեռագրել էր Ուրֆա, ուրեմն պետք էր այնտեղից պատասխանի սպասել:

Երկու օրվա ընթացքում բաժանել էի օգնություն զրամհներ, և արդեն պատրաստ էի կրկին ճանապարհ ընկնելու, եթե միայն ձիասարքս ունենայի: Այժմ ես փորձեցի մի այլ միջոց: Դեռ պարսիկ արքայադսերի հետ իմ ճանապարհորդության ժամանակներից, ես ծանոթ էի Ռազայի կադիի հետ: Գնացի նրա մոտ և խնդրեցի, որ ինձ աղատելու փորձ աներ, եթե ցանկանում էր իմ բարեկամը լինել: Կադին ինձանից աղետիվ խոսք խնդրեց: «Երբ դու առաջին անգամ այստեղ էիր, նահանգապետին փող տվե՞ր ես և որքա՞ն: Քո վերադարձից հետո յուրեր էին չրջում, որ դու նրան մեծ գումար ես տվել: Այս անգամ էլ ոստիկանություն պարստն է ուզում ինչ-որ բան ձեռք գցել»:

Դա յույս սփռեց գործի վրա: Կադին անհավատալիորեն զարմացած մնաց, երբ ես նրան ասացի, որ ոչ միայն կաշառք չէի տվել, այլև նահանգապետն ինքն էլ ինձանից նման բան չէր պահանջել: Պարոնը շատ ավելի բարի էր, քան կարծում էին ժողովուրդն ու կադին: Հինգերորդ օրվա կեսօրից հետո ձիասարքս ետ ստացա: Անհպաղ ճանապարհ ընկա, ավաղակների վտանգավոր տարածքը կտրել անցնելով գիշերով:

1917 թ. ամռանը նահանգապետը բաղմաթիվ հայերի՝ կանանց, տղամարդկանց ու երեխաների, Ռազայից հանեց՝ դեպի Ուրֆա տանող ճանապարհի չինարարություն վրա աշխատելու: Նրանք դա պետք է ընդունեին որպես իրենց վիճակի բարելավում, և այդ իսկ պատճառով միայն նա կհասներ Ուրֆա, ով կհամաձայներ վերցնելու մահմեդական անուն: Մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին: Որպես վարձատրություն նրանք ստանում էին միայն մեկ օրվա հացի օրապահիկ: Հաջորդ ձմեռ նրանք իրավունք ունեին ապրելու վրաններում: Ցուրտ էր, հագուստ ունեին ղեռ քչերը: Սուրուջի հովտում մես-մերկ կանայք հենց որ տղամարդ էին տեսնում, համեստորեն չրջվում էին: Մեծ ուրախություն դգացի, երբ կարողացա այդ մերկ մարդկանց՝ մեր ուրֆացիների կողմից պատրաստված հագուստեղներ ուղարկել:

. Զանազան փրկարար աշխատանքներ

Մահաբեր տեղահանությունների վերջափորություն հետ կտեղ ծայր էր առել արքայազն կանանց ու երեսանների տղարձի դանդաղ հոսքը ղեպի հարևան քաղաքները: Գյուրում, որտեղ նրանք մահմեդական ընտանիքների մոտ ապաստան էին գտել և այսպիսով մահից խուսափել, արդեն 1916 թ. նանից, նրանց համար սկսվել էր հացի պակասը: Նրանց լսոնում էին նաև բարոյական ընտելի վտանգներ: Հատկապես արարների մոտ, որտեղ բաղմունությունը ավելի է տառնված, քան թուրքերի ու քրդերի մոտ: Երիտասարդ կանայք տասը տարեկանից վեր աղջիկները պարտավոր էին մահմեդականություն ընդունել, որպեսզի կարողանային արարենհետ ամուսնանալ: Ով ինչ կերպ որ կարողանում էր, փորում էր ամուսնությունից խուսափել: Վերադարձողները հույս նեխին, որ քաղաքներում ավելի մեծ ապահովություն կունենին, մի բան, որ միշտ չէ որ այդպես էր: Որպես կանոն, նրանց ճակր, ուրբեր գյուղերում արարների տներում էին, ավելի սնելի էր՝ քան նրանց, ուրբեր քաղաքներում թուրքերի ձեռքն ընկնում: Հատկապես թուրք սպաները անհավատալի ու լակարագրելի սակարկություններ էին անում հայ աղջիկների տոճախի ժամանակ: Իսկ թե ինչեր էին պատահում հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր հայ տղաներին հակարենական և լնցագործ պայմաններում, մարդու մտքով էլ չի կարող լցնել:

Մեր քաղաքում հայտնված բոլոր կանանց ու երեսաներին սշտպանություն տալը՝ սկսած 1916 թ. հուլիս ամսից, դարձ մեր գլխավոր խնդիրը: Ցավոք, այդ օրերին անհնարին էր կին մտածել քրիստոնեական որրանոց բացելու մասին: Քաղեո կառավարությունը հայերի միայն մահն էր ցանկանում, ան երրեք հավանություն չէր տա: Նման նախաձեռնությունը կարող սպասվել նաև եվրոպացիներից, որոնց՝ պատերազմում իրենց տարած հաղթանակից հետո, Թուրքիայում այլևս յղիվ էին հանդուրժում:

Այսպիսով մենք առայժմ պետք է սահմանավակվեինք՝ բՓա հասած բոլոր կարիքավորներին ապրուստի համար ամական փոքրիկ օգնություն տալով: Այլապես իրենք պիտի

իրենց ապրուստի մասին հոգային: Աշխատանք, թեկուղ և փոքր վարձատրություն, կանանց համար միշտ էլ կարելի էր գտնել: Իսկ երեխաները՝ նրանք էլ էին աշխատում: Շուկան յի էր փոքր տղաներով, որոնք ինչ ասես չէին վաճառում: Հայերը տոկուն և քանասեր ժողովուրդ են, մի բան, որում այդ օրերին կրկին բոլորը համոզվեցին:

Վերահսկողությունը չկորցնելու համար՝ երեխաներին, որոնց ևս ամսական օգնություն էի կարողանում տալ, գրանցում էի՝ նշելով նրանց անունը, տարիքը և ծննդավայրը: Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ հաճախ շատ երեխաներ ու մայրեր փորձում էին երկու անգամ գրանցվել, որպեսզի հնարավորության դեպքում ամեն ամիս կրկնակի դրամ ստանային: Ու՛վ կարող էր նրանց այդ բանի համար մեղադրել: ԶԼ՞ որ տվածս չափազանց չնչին էր:

Հայ աղջիկներից ոմանք, որոնց սպառնում էր մահամեղականի հետ ամուսնություն, փախչում էին կնոջս մոտ: Պատահում էր, որ թուրքի օրինական կիներ ինքն էր օգնում վտանգի տակ եղող աղջկան փախչելու: ԶԼ՞ որ մի երկրորդ կին, և այն էլ քրիստոնյա քովնտի կին, նրա համար այնքան էլ բաղձալի չէր: Այդ աղջիկներին, եթե մի անգամ կնոջս պաշտպանության ներքո էին, այլևս բաց չէին թողնում: Եթե նրանց մինչալմայան տներըր զալիս էին կնոջս մոտ (այդ օրերին կարիք չկար երկար հարցնելու, թե ուր են փախել այդպիսի երեխաները), նա նրանց երեսին փակում էր դուռը: Ոչ էլ այդ մարդիկ էին մի բանի հասնում, օրերով տան չուրջը հսկողներ կարգելով: Մի քանի օր անց, աղջիկները՝ ծպտված, մերթ արարական, մերթ քրդական հագուստներով, և մուսուլման բարեկամու հիների ուղեկցությամբ, որոնց կինս մշտապես ձեռքի տակ ուներ, ուղարկվում էին Հայեսկ:

1917 թ. կինս քաջությունն ունեցավ, խնամքով թարգնելով ոստիկանության աչքից, վարձել երկու փոքրիկ տուն և զրանք լցնել որը երեխաներով: Երբ զրանից հետո ոստիկանությունն ինձ հարցրեց, թե որևէ տեղ ունեի՞ արդյոք որբանոց, ինձ անտեղյակի տեղ զրեցի, իսկ կնոջս էլ նրանք արդեն հանուն պատշաճության չէին կարող հարցնել: Ի՞ դեպ՝ չպետք է մոռանալ, որ ես՝ երկար աշխատելով որպես բժիշկ և հիվանդախնամ, կառավարության և ոստիկանության չրջանակներում

ամենուրեք օգնող բարեկամներ ունեի:

Մոտ 1,3 միլիոն ֆրանկով, որ ինձ տարիների ընթացքում վատահավել էր Շվեյցարիայից, Գերմանիայից և Ամերիկայից, կարողացել եմ փրկել Հարյուրավոր Հայ երեխաների և կանանց:

Ես խոսեցի արդեն կնոջս մահանդական ընկերուհիներին մասին: Նրանց թվում կային աղետիվ հոգիներ, ինչպես օրինակ՝ մի արարուհի, որը տանը ուներ կույր ամուսին և չորս երեխա և որոնց համար նա օրնիրուն ապրուստ էր վաստակում: Այդ բարի կնոջ սիրտը չէր տանում, որ Հայ ծծկեր երեխաները սփռված էին ճանապարհներին, և նա նրանց իր տունն էր բերում: Թեև նա երբեք բարերախտությունը չունեցավ՝ թեկուզ մեկին ողջ պահելու: Երեք անգամ նա փորձեց, և ամեն անգամ երեխաները մի քանի շաբաթից կամ ամսից մահանում էին:

Կային նաև կաղիի նման չատ մահանդականներ, որոնք ելնելով դուռ մարդկային զթասրտությունից, Հայեր են փրկել: Մի այրի թրքուհի իր մոտ թաքցրել էր մի խումբ Հայուհիների և նրանցից երեք նույնիսկ չէր պահանջել, որ մուսուլմանական անուններ ընդունեն: Քաղաքում տղամարդկանց թաքցնել, իհարկե, չէր համարձակվում ոչ մի մահանդական: Իսկ գյուղերում եղել են շատերը, որոնք փրկել են նաև Հայ տղամարդկանց կյանքը: Այս հարցում մեծ մասամբ դեր էր խաղում եսասիրությունը: Մի աղղեցիկ աղա ինձ ասաց, որ ինքն այնքան հիմար չէր, որ սպաներ Հայ տղամարդկանց, թե չէ ի՞նչ էր նա անելու Հետո առանց նրանց: Նրանք իրեն համար կատարում էին ամեն տեսակի աշխատանք և նպաստում, որ իր հարստությունն ավելանա:

Ուրֆայի կաղին, որն ամեն ինչ անում էր, որպեսդի մեղմի Հայերի տառապանքը, վաստակել էր ծաղրանուն: Նրան անվանում էին «Ermeni Papasy» (Հայ քահանա):

34. Քննադատ ձին

Ուրֆայի իշխանությունները պարտավոր էին բանակի համար, միայն իրենց չրջանից, հինգ միլիոն կգ հացահատիկ հանձնել: 1917 թ. աշնանը՝ լավ բերք ունենալուց հետո, դա

չատ մեծ րան չէր: Ուրֆայի մարդը, որն առաջնակարգ Հացահատիկային չրջան էր, դյուրությամբ կարող էր դա մատակարարել: Սակայն ցորենը խոշոր հողատերերի ձեռքին էր: Սկզբում կառավարությունը ստացավ իրեն հասանելի բերքի ընդհանուր հասույթի մեկ ութերորդը կամ մեկ տասներորդը, ըստ որում՝ անվճար: Մնացածը պետք է գնվեր: Գինը որոշեց կառավարությունը, սակայն, տերերի կարծիքով՝ այն չափազանց ցածր էր: Դրան գումարած՝ վճարումը կատարվում էր թղթադրամով, որի արժեքը շատ րնկած էր: Հետևանքն այն եղավ, որ հարուստ գյուղացիները իրենց ցորենը թաղեցին: Կառավարությունը գյուղերն ուղարկեց րանիմաց պաշտոնյաների, որոնք փորփրեցին և գտան ընդհատակյա պահեստները: Այժմ այլևս հողատերերը չուղեցին վաճառել իրենց թաքցրած ցորենը: Այսպիսով ցորենի գինը ղգալիորեն րարձրացավ: Եթե 1917 թ. աշնանը 12 ֆրանկ հնչույն ղրամով կալից կարելի էր ստանալ մեկ մալտեր (ծնթ. թարգմ. Malter = հացահատիկի չափման միավոր, որի չափը փոխվում էր նայած չրջանի), ձմեռվա րնթացքում նույն քանակի համար պետք էր վճարել 80 ֆրանկ հնչույն ղրամ, որը թղթադրամով 400-500 ֆրանկ էր: Ով որ աշնանը, ըստ սովորության, ամրարել էր ամբողջ տարվա ցորենի պաշարը, ձմռանն իր հացն ուներ, իսկ ով այդ րանն անելու ի վիճակի չեղավ, ինչպես օրինակ րոնագաղթվածները, սովամահ էր լինում: Այն ժամանակ քաղաքում ղեռես րնակվում էին քուրդ վտարանդիներ: Սրանք էին, որ սովին ամենաահավոր տուրքը տվեցին: Սովամահ եղածներին չարաթներով հավարում էին փողոցներից և հայերի այն կիսավեր տներից, որտեղ նրանք րնակվում էին: Լինում էին օրեր, երբ 70-ից ավելի մարդ էր թաղվում: Ահավոր էր՝ այս ամբողջ աղետը տեսնելն ու օգնել չկարողանալը: Մեկ տեսնում էիր մի մուրացիկ, աղրակույտի վրա պառկած, շների հետ հացի մի չորուկի համար կռիվ է անում, մեկ էլ՝ մի քանի ժամ անց, տեսնում ես նրան նույն տեղում անշունչ փռված, մահը նրան աղատել էր տանջանքներից: Մի այլ տեղ փողոցներով չրջում է՝ աչքերը փոսն րնկած մի աղջիկ, ամբողջովին մերկ. նրա չարժուձեր մատնում է, որ խելագարվել է: Մի քանի օր ես, և մահը նրան կփրկի: Վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո մուրացիկների մի ամբոխ թափառում էր քաղաքի փողոցներում,

բոլորի զոները բախնելով, և ամենուրեք միշտ նույն բառերը կրկնելով. «Heiran, Kurban, Allahin Chatyry udjun, bir partscha ekmek werin!» (Նղճացն'ք, մատաղ, մի կտոր հա'ց տվեք, Աստծո սիրուն:) Նույնիսկ մութ գիշերին այդ սովյալները չէին հեռանում զոներից, և լուսանալուն պես, նույն երգն էր հնչում, բայց միայն այն բերաններից, որոնք հաղթահարել էին գիշերը: Մյուսները մեռած-բնկած էին այն զոան առաջ, որտեղ երեկոյան վերջին անգամ լինելով՝ հաց էին աղերսել: Կառավարության կողմից մարդիկ էին նշանակված, որոնք ամեն առավոտ հավաքում էին այդ մահով փրկվածներին:

Հայ ժողովրդից մնացած բնկորների համար հատկանշանական էր, որ այդ սովահար ձմռանը համեմատաբար քիչ հայեր Ուրֆայում քաղցից մահացան: Դա տեղի ունեցավ շնորհիվ նրանց ժրաջանության: Նրանք ուզում էին և կարողանում էին աշխատել: Իսկ տեղահանված քրդերը մեծ մասամբ ի վիճակի չէին աշխատելու. հենց որ իրենց հայրենիքից քշվում էին, նրանց մահ էր սպառնում, թեկուզև առանց սովահարության: Նրանք չունեին պետքական դառնալու կարողությունը, ինչպես դա հայերն ունեին:

Այդ օրերին կադին իզուր էր թուրքերին քարոզում՝ ներս առնել լքված քուրդ երեխաներին ու կանանց, նույն ձևով, ինչպես նրանք այդքան մեծ թվով հայերի էին ապաստան տվել: Սակայն, ինչպես ինձ հետո կադին ասաց, հասկանալի էր, որ փաստորեն ոչ ոք չէր հետևում նրա խոսքին: Նա անձամբ էր փորձել իր տունը երկու քրդուհու բերել, որոնք որպես գող էին իրենց զրսևորել և բացի զրանից սարսափելի անմարբասներ էին: Այդ մարդկանց հետ հնարավոր չէր որևէ բան ձեռնարկել: Այլ ռան էր, երբ մի հայ կին էր ներս բերվում: Որտեղ որ նրան դնեին, այնտեղ կարգուկանոն, մաքրություն էր տիրում, իսկ իրենց հովանավորներին՝ նրանք գերադանց ծառայություն էին մատուցում: Նույնիսկ հայ մանչուկն ուզում էր աշխատել և կարողանում էր օգտակար դառնալ: Մեկը՝ թուրքական հիվանդանոցի գլխավոր շտաբի բժիշկը, կադիի քարոզը սրտին մոտ ընդունեց: Նրա մոտ հիվանդապահուհիները, ինչպես ամենուրեք թուրքական պետություն մեջ, զրեթե բացառապես հայուհիներ էին: Մի օր բժիշկն արձակեց այդ բոլոր հայ կանանց և նշանակեց քրդուհիներ: Մեր հիվանդանոցում

նույնպես, որտեղ բուժքույրերն այն ժամանակ նրան էին ենթարկվում, փորձեց նույն բանն անել, չնայած որ մենք էինք բուժքույրերին նշանակել և ոչ թե նա: Սակայն ես միջամտեցի և կանխեցի նրանց հեռացումը:

Ինչո՞ւ վերջացավ պատմությունը այդ քուրդ բուժքույրերի հետ: Ի դեպ՝ նրանք հիվանդ դինվորների խնամքի համար ստանում էին օրական միայն մի փոքր կտոր սև հաց, չափազանց քիչ՝ ապրելու համար, իսկ մեռնելու համար՝ չափազանց շատ: Տրվելիք խնամքից նրանք բացարձակապես ոչինչ չէին հասկանում: Ծուտով ամբողջ հիվանդանոցում տարածվել էր սոսկալի զարչահոտություն: Պարզվեց, որ քուրդ կանայք միայն մի բան էին լավ հասկանում՝ տանը իրենց ամբողջ տոհմին հիվանդանոցի սպիտակեղենը հագցնել: Ե՛վ դինվորների, և՛ հիվանդանոցի համար մեծ բարերախոտություն էր, որ այդ գլխավոր շտաբի թիչկը չուտով Ուրֆայից հեռացավ, և աշխատանքի ետ կանչված հայ բուժքույրերը կարողացան կրկին կարգուկանոն ստեղծել:

35. Կառապան էլիասը

Այն օրերին, երբ ուրֆացի կանայք սպասում էին տարհանման, կառապան էլիասին, որ այլրանացի մահմեդական էր, մոտեցավ նրան ծանոթ մի հայ կին: Կինը համոզեց նրան, քանի որ ամուրի էր, ամուսնանալ իր հետ, ասելով, որ ամուսինը պատերազմում դռնվել է: Էլիասը համաձայնվեց: Ձէ՞ որ նա՝ որպես մահմեդական կարող էր կին առնել միայն շատ զրամ վճարելով, իսկ այսպես՝ առանց զրամի, նա կին էր ունենում: Նաև երկու փոքր երեխաներին, որ իր հետ բերեց հայ կինը, նա բնորոնեց ու նրանց նկատմամբ մեծ սեր էր տածում: Նա կաղիի միջոցով օրինականացրել էր իր ամուսնությունը և հայուհու հետ ապրում էր շատ երջանիկ:

Սակայն 1918 թ. կնոջ առաջին ամուսինը հանկարծ հայտնվեց: Նա պատերազմի սկզբում գերի էր ընկել ռուսներին և այժմ վերադարձել էր: Նա իր կնոջը գտավ էլիասի հետ ամուսնացած: Նա տեսավ նաև իր երեխաներին, և նրանք էլ ճանաչեցին իրենց հորը: Ամենայն հանգստությունը նա էլիա-

սին խնդրեց վերադարձնել կնոջը, սակայն վերջինս չէր համաձայնվում: Նա չէր ուղղում հրաժարվել այդպիսի երջանիկ կյանքից: Սակայն հայր գործը հասցրեց կաղիին: Վերջինիս համար պարզ էր, որ այստեղ պետք էր կայացնել նոր որոշում: Սակայն ղեպքն այնքան էլ դյուրին չէր: Երանի՜ թե այդ ամուսնությունը, ինչպես նման շատ ուրիշներ, անօրինական լիներ:

Դատավորը իր մոտ կանչել տվեց այդ երկու տղամարդկանց, կնոջը և երեխաներին: «Էյիաս, պարզ է, որ կինը քեզ է պատկանում: Եթե կինը ասած չլիներ, որ իր առաջին ամուսինը մահացել է, անշուշտ, դու նրան կնություն չէիր առնի: Ես էլ իր ժամանակին քեզ չէի պսակի: Սակայն նայի՛ր երեխաներին, թե ինչպես են նրանք փաթաթվել իրենց օրինական հորը: Իսկ կինը իր մեծ թշվառություն մեջ, վախենալով որ այլապես քչվելու էր մահվան ճանապարհ, ասել է, որ իր ամուսինը մահացել է: Քանի որ ինքն էլ, չնայած որ քեզ նույնպես սիրել է, կնախնայողությամբ վերադառնալ իր առաջին ամուսնու մոտ, քեզ խորհուրդ կտայի՝ նրան թույլ տայիր, որ գնա: Աստված կօրհնի քեզ քո արարքի համար...»

Դատավորի այդ խոսքին էյիասը՝ արցունքոտ աչքերով հետևյալ պատասխանը տվեց. «Ես այս կնոջ հետ ապրեցի մի քանի երջանիկ տարի, նրա երեխաներին սիրեցի, կարծես իմ սեփական միսն ու արյունը լինեին: Լինելով նրա օրինական ամուսինը՝ գիտեմ, որ որևէ քրիստոնյա երբեք իրավունք չունի նրան ինձից ետ սլահանջելու: Սակայն ես գիտակցում եմ, որ ավելի լավ է՝ նրան վերադարձնեմ իր առաջին ամուսնուն: Թող նա երկար տարիներ նրա հետ երջանկություն և ուրախություն մեջ ապրի»:

36. Մարտիրոս

Հիվանդների թվում, որոնց ոստիկանությունը մնացած հայերի հետ հիվանդանոցից չտարավ, Մարտիրոս անունով մի հայ պատանի էր: Տասը տարեկան հասակում, նա հիվանդ վիճակում եկել էր մեր հիվանդանոցը գերմանական որբանոցից: Անրուժելի մի հիվանդություն նրան այլևս չթողեց ոտքի կանգնել: Նա չարունակեց մնալ հիվանդանոցում, նույնիսկ այն

րանից Հետո, երբ այն սկսեց օգտագործվել՝ որպես թուրքական զինավորական Հիվանդանոց, միայն այն տարրերուծյամբ, որ նրա խնամքը, ինչպես միշտ, մենք էինք տանում: Պատանին ոչ մեկին չէր խանգարում, քանի որ նա մնում էր իր անձնական փոքրիկ սենյակում:

Սակայն 1918 թ. ամռանը մեր Հիվանդանոց տեղափոխվեց արդեն մեզ Հայտնի թուրքական գլխավոր շտաբի բժիշկը: Նրա Համար Մարտիրոսը մի Հայ, մի արհավիրք էր: Իր ընթերակա-նի միջոցով ինձ Հայտնեց, որ Հիվանդը պետք է Հիվանդանոցից Հեռացվի: Սակայն ես դա չարեցի: Ապա նա այդ Հիվանդին, որը իր իլիկի պես բարակ թևերից բացի ոչինչ չարժեք ու փնձակի չէր, իր մահճակալով Հանդերձ Հանել տվեց Հիվանդանոցից և դնել տվեց դռան առաջ: Դրսում՝ ի ամոթ ըմբռնելի, երկու օր մնալուց Հետո, ես ստիպված եղա նրանով դրադվել և նրան տեղափոխեցի ուրիշ շենք:

Մարտիրոսը դարձել էր մի երիտասարդ, որն իր Հիվանդու-թյունը տանում էր ապշեցուցիչ Համբերությամբ և նույնիսկ շատ Հիվանդների Համար օրհնություն էր: Նախկին Հիվանդ-ներ՝ նաև մահճականներ, նրան Հաճախ էին այցելում:

Քանի որ նա չէր կարողանում չարժեք նաև վղի Հոգը, Հար-մար մի տեղ պահում էր գրպանի մի փոքրիկ Հայելի, որի միջոցով ղեռ Հեռվից տեսնում էր, թե ով էր ելումուտ անում Հիվանդանոցում: Երկու անգամ գիշերով գողեր էին մտել, և այդ նա էր, որ դա նկատելով, աղմուկ բարձրացրեց, այնպես որ մենք գողերին կարողացանք դուրս քշել:

Այդ Մարտիրոսը իսկական Հայի տիպար է: Ձնայած իր չարժեքն ու անկարողության, անցյալ տարի նա 2,000 Ֆրանկ վաստակեց: Նա գործարքներ էր անում: Դեռահաս պատանի-ների միջոցով մշտապես տեղյակ էր չուկայի ընդ որ անցուղար-ձերին: Եթե մի բան էժան էր, ապա նա գնել էր տալիս, իսկ երբ այն կրկին մի քիչ թանկանում էր, փողի էր վերածում: Ով որ ուզում էր որևէ բան էժան գնով ձեռք բերել, բավական էր, որ Մարտիրոսին ասեր, որն իր միջնորդության դիմաց չնչին տոկոսներ էր առնում: Այսպես էր նա վաստակել այդ 2000 Ֆրանկը: Երբ ես 1919 թ. զարնանք անգլիացիների առաջադ-րանքով աղքատների Համար ցորեն էի գնում, ապա Մարտի-րոսի շնորհիվ լավ և էժան գնում կատարվեց:

37. Գերմանա-Թուրքական, Թե՛ Թուրք-գերմանական

Ես արդեն պատմել եմ, որ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, Թուրքական և գերմանական հաղթանակները տոնվում էին մեծ աղմուկով: Ուրֆա քաղաքը ուներ պատանիների նվազախումբ, որի կատարման որակը որքան ողորմելի, այնքան ավելի եռանդուն էր: Գերմանացիների հետ եղբայրական դիմակցությունը արտահայտվում էր զրանում, որ մեր գերմանական հիվանդանոցում ևս Գերմանիայի մեղեդիներ էին հնչում: Անշուշտ առաջին հերթին՝ «Գերմանիա, Գերմանիա ամեն ինչից վեր»:

Անկեղծ ասած, այդ ցնծությունների ժամանակ ևս ինձ երբեք լավ չէի դուրս: Ամեն անգամ հիշում էի մի ղեպք, որ տեղի էր ունեցել ղեռես 1915 թ, գարնանը: Կինս զրոսներխս է եղել Ուրֆայի պարտեղներից մեկում: Ընդհանրապես նա ճանաչված էր որպես գերմանուհի, քանի որ տեղի բնակիչները մեղ՝ չվեյցարացիներին, գերմանացի էին համարում: Մի քուրդ կին, կտրելով կնոջս ճանապարհը, բոռուցքները սեղմած՝ ասել է. «Տեսնենք ե՞րբ է գալու պահը, որ մենք էլ կարողանանք ձեզ՝ գերմանացիներից, հատուցել այն վնասը, որ դուք ներկայումս մեզ եք պատճառում: Մեր որդիներին ուղարկում ենք ձեր պատճառով, իսկ նրանք ետ չեն դառնալու»:

Ուրֆայում կային մի քանի Թուրքեր, որոնք ամեն գնով գերմաններեն էին ուղում սովորել: Ես ինձ պարտավորված դեպքի նրանց՝ մեր լեզվից գոնե որոշ նախնական գիտելիքներ հաղորդել: Այդ աշխատանքի ընթացքում տեսա այն, ինչ արդեն նախօրոք գիտեի, այն է՝ որ Թուրքը ստեղծված չէ լուրջ աշխատանքի համար: Նրանցից մեկը՝ հագիվ լեզվի մեջ մի քիչ հմտացած, արդեն ճամփա էր ուղում ընկնել՝ Գերմանիա գնալու: Նա հասավ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղից՝ նա մի քանի ամիս անց, քանի որ այդ ընթացքում պատերազմն ավարտվել էր, վերադարձավ Ուրֆա, անշուշտ առանց գերմաններեն սովորելու:

Բուն Թուրքերի չրջանակներում լուրջ ընույթ ուներ համա-Թուրքացման շարժումը: Այդ մտայնությունն ունեցող շատ աղջայնամուկներ չէին թաքցնում, որ պատերազմի բարեհաջող

ավարտից հետո հոգալու են այն մասին, որ ոչ մի օտարերկրացի, այդ թվում գերմանացի, թուրքերի երկրում չի հաստատվի: Թուրքերին այլևս չպետք է մեղադրել, եթե հիշենք ելույթը գերմանացի մի սպայի, որը կիսալուսնի երկրում ուրախ հանդիսությունների ժամանակ հետևյալ բառերով է փորձել ամրապնդել գերմանա-թուրքական բարեկամությունը. «Ներկայումս՝ պատերազմի ժամանակ, մենք պետք է լինենք թուրքերի բարեկամը, որպեսզի պատերազմից հետո նրանց կարողանանք մեղ ավելի լավ ծառայեցնել»:

Ձեռն ուղում ասել, որ այժմ, երբ Անտանտը հաղթանակել է, վերջինս ծառայեցման ձևերը չգիտի: «Փոքր ժողովուրդների ազատագրման» մասին բոլոր գեղեցիկ բառերի կողքին, ամենուրեք գերիշխում է մերկ ու սառը եսամոլությունը, որի մշտապես քողարկված, սակայն չափազանց խոր նստած նպատակը գերմանացի սպայի ասածն է. «Ծառայեցում»:

38. Գերմանացիները Ուրֆայում

Մենք արդեն հաճախ խոսել ենք Ուրֆայի գերմանացիների մասին: Արդարացի կլինի՝ նրանց մի քանի բառ ևս նվիրել: Արդեն բաղմիցս հիշատակված սլարոն Ֆրանց էքարթը՝ զորագործարանի տնօրենն ու Հայ երեսանների գերմանական որդանոցի վարիչը, պատերազմի տարիներին կարողացավ օրհնառատ գործունեություն ծավալել: Պատերազմի սկզբին նա իր ելույթներում հորդորում էր հայերին, որ իրենց գործնականապես մեջ ավելի խնայամիտ լինեն: Քաղաքական խնայամտությունը միակ միջոցն էր, որով նրանք պիտի կարողանային չըջանցել պատերազմի՝ նրանց համար ստեղծած վտանգավոր խոչընդոտները: Ցավոք, սակայն, նրա ասածները նույնքան օգուտ տվեցին, ինչքան իմ նախապես նշած խորհուրդներն ու խնդրանքները:

1917-1918 թթ. ձմռանը պարոն էքարթը հարյուրավոր մարդկանց ապահովեց հագուստեղենով, որը տեղահանված հայերից մնացել էր իր ֆարրիկայում: 1917-1918 թթ. սովահար ձմռանը նա կարողացավ՝ որպես թուրքական ռազմական հագուստի ձեռնարկություն վարիչ, շատ հայերի աշխատանք

տայ, այսպիսով փրկելով նրանց սովամահությունից:

Սակայն Անտանտին կողմնակից հայերը, որոնք ավելի ուշ Ուրֆա եկան, պարոն էքարթին՝ որպես գերմանացու, չէին համակրում: Նրան նույնիսկ մեղադրում էին հայերի գույքի յուրացման մեջ, մեղադրանք, որից ղերծ չմնաց երկրում մնացած ոչ մի եվրոպացի կամ ամերիկացի:

Թուրքական բանակի ջախջախման ընթացքում էր միայն, որ պարոն էքարթին հաջողվեց ընտանիքով Ուրֆայից հեռանալ: Բարեհաջող կերպով նրանք հասան մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղ երեխաներից մի քանիսը հիվանդացան, այնպես որ ուղևորության շարունակությունը ղեպի Գերմանիա զգալիորեն հապաղեց: Երբ վերջապես ընտանիքը նավ նստեց, նրանց հորը վերջին վայրկյանին շոգենավից իջեցրին: Անտանտի հանձնախմբի կարգադրությամբ նա այլ գերմանացիների հետ ներկայվեց Պրինկիպո կղզում: Կինը և երեխաները առանց նրան շարունակեցին ճանապարհորդությունը: 1919 թ. մարտին էքարթը գերությունից փախուստի դիմեց, սակայն թուրք-բուլղարական սահմանի վրա սահմանապահի կողմից գնդակահարվեց:

Նրա կրտսեր եղբայրը՝ պարոն Բրունո էքարթը, պատերազմի առաջին երկու տարիներին նույնպես գտնվում էր Ուրֆայում: Նա գիտեր, որ ֆարրիկայի ջրհորում երեք հայ կար թաքնված: Չնայած որ թուրք ղինվորների մի մեծ խումբ չարախնդրով իջևանում էր ֆարրիկայում, նա հայերին ապահովում էր ապրուստի ամենաանհրաժեշտ միջոցներով: Հետագայում նա նրանց նաև օգնեց փախչել և աղատություն ձեռք բերել:

Արդեն հիշատակվել է, որ գերմանացի մի մայրը և մի ավագ լեյտենանտ Ուրֆայում մի տարի շարունակ թուրք նորակոչիկների էին մարդում: Այդ երկու պարոնները մի անգամ արդեն ընակչությանը ճաշակել էին տվել սպայական փոքրիկ հրաձգության ահ: Հրաձգային վարժություններն ինքնին արդեն հաղվազյուտ երևույթ էին, առավել ևս՝ քաղաքի անմիջական մոտակայքում՝ հրաձգային տոնակատարությունը: Ռադմական ջոկատները հաճախակիորեն ջահերով գիշերային երթերի էին դուրս գալիս՝ Ուրֆայում նույնպես շտեպնված մի բան:

Մինչ այդ մշտապես կեղտոտ փողոցները մայորի հրամանով մաքրվեցին: Եթե մայորը ավելի երկար մնար Ուրֆայում, քաղաքը կստանար Հանրաժանոթ պրուսական տեսք, անշուշտ ոչ ի վնաս իրեն:

Երբ այդ սպաները Ուրֆայից զնացին, ժամանեց մի կարճահասակ, գերմանացի ենթասպա մեքենաների իր շարասյան հետ, որին պատկանում էր տասը գերմանացի ղեկավոր: Սրանք ցորենը Ուրֆայից պիտի տեղափոխեին այլ վայրեր: Այդ օրերին ցորենի գինը, ինչպես արդեն նշվել է, աներևակայելիորեն բարձրացել էր:

Գերմանացիների երեխաների համար, ուրեմն և իմոնց համար, այդ ամիսները, որոնց ընթացքում այդ ղեկավորները կանգ էին առել Ուրֆայում, զեղեցիկ ժամանակներ էին: Ռադմաճակատային ղեկավորները մեր տները ներսուղուրս էին անում: Ծատ էինք երգում, իսկ անձրևի ժամանակ, երբ բեռնատար մեքենաները գործի չէին դրվում, մեր երեխաների համար անպակաս էին ուրախ խաղրնկերները:

Ձմռային մի օր, երբ անձրևն ու ձյունը ծեծում էին պատուհանները, իմ տանն ապաստանեց ամբողջովին թրջված և սառած գերմանացի մի սպա: Կինս նրան չոր հագուստ տվեց և նստեցրեց տաք վառարանի մոտ: Պարոնը սկսեց ուժգնորեն քաշել իր մեծ ծխամորճը: Տաքությունը, չոր հագուստը, լավ սենյակը, դրան զումարած նրա ծխամորճը, նրան մոռացնել տվեցին, որ նա «Հեռավոր Թուրքիայում էր»: Երբ կեսօրին աշխատանքից տուն եկա, նա ներկայացավ ինձ որպես թուրքական ծառայությունում գլխավոր շտաբի ռժիչկ դ-ր Ֆուրման (Dr. Fuhrmann), Քյոլնից կանանց ռժիչկը, որը խաղաղ տարիններին գլխավորել է այնտեղի կանանց հիվանդանոցը: Մենք ուրախ էինք, որ ձմռային եղանակը մեր հյուրին թույլ չտվեց չուտով նորից մեկնել:

1918 թ. ամռանը Ուրֆա եկավ վերջին գերմանացի ղեկավորը: Ես կլինիկայում էի: Մի հայ կին հաղորդեց ինձ, որ քաղաքում ինձ սպասում է մի ղեկավոր, որը շտապում է ինձ հետ խոսել: Զրադացք գտնվում էր կլինիկայի ետևում: Եվ ո՞ւմ եմ այնտեղ հանդիպում: Լիովին բարոյալքված, իմ առաջ կանգնած էր ավտոչարասյան ղեկավորներից մեկը, որը նախկինում եղել էր Ուրֆայում: Եվարցվալոցի Հուրերն էր, որն այստեղ

դասայիչ էր եղել: Ոնդրում էր, որ իրեն ապաստան տամ: Ես նրան ժամանակավորապես ուղարկեցի խաղողի իմ այգիները, որտեղ կինս ու երեխաներս էին, որովհետև ես պետք է իմ աշխատանքին վերադառնայի: Հաղիվ էր անցել երկու ժամ, կինս հայտնվեց՝ սոսկայի հուզված: Անկարելի էր, որ մենք դասայիչի ընդունեինք: Դա մեզ վրա շատ թանկ պիտի նստեր: Նա պահանջեց, որ ես նրան ետ ուղարկեմ: Սակայն խնդիրն այնքան էլ յուրջ չէր: Որպես չվեցարացի ես աղատ էի: Ոորհրդակցելուց հետո, նաև գերմանացի մեկ այլ հյուրի՝ դ-ր Բրեդեմանի (*Dr. phil. Bredemann*) հետ, որոշեցինք Հուրերին առայժմ պահել խաղողի այգում: Այնտեղ նա նախ կհանգստանար: Ձեռքն որ նա խղճայի վիճակում էր: 14-օրյա հանգիստը խաղողի այգում վերականգնեց վհատված մարդու արիությունը: Ինչպես շատ շատերը, ինքն էլ սոսկայի ղղվել էր պատերազմից: Ապա ես նրան համոզեցի վերադառնալ իր չարասյունը: Վերը նշված՝ Հայնպի գլխավոր շտաբի թմիկին ուղղած իմ մի նամակով, Հուրերը մեկնեց: Գլխավոր շտաբի թմիկը նրան դարձյալ մի քանի օր պահեց, որից հետո միայն դասայիչը վերադարձավ իր չարասյունը, որտեղ նա ընդունվեց առանց որևէ տույժի: Սակայն, ցավոք, մի քանի օր անց նրան ուղարկեցին թմիկի մոտ՝ տրոպիկա (*Tropika*) կոչվող մայրաքաղաքում, որից նա մի քանի օր հետո մահացավ: Այժմ նա ընդմիջտ աղատվեց ղինվորական ծառայությունից:

Գլխավոր շտաբի թմիկը ցանկանում էր ինձ առաջադրել սրբուհի Ռադմական օգնություն արժանյաց խաչի թեկնածու (*Verdienstkreuz für Kriegshilfe*)՝ մոլորյալ ղինվորին ընդունելու, ինչպես նաև մյուս գերմանացի ղինվորներին բարեկամական վերաբերմունք ցույց տալու համար: Ես նրան խնդրեցի հրաժարվել այդ մտքից, քանի որ մենք սոսկ մեր սովորական պարտականությունն էինք կատարում, մի բան, որ նույն կերպ ցուցաբերում էինք նաև Գերմանիայի թշնամիներին:

Վերջում այստեղ թող խոսվի մի այլ սպայի մասին: Նա ոչ սուր էր կրում և ոչ նույնիսկ համազգեստ: Մենք նրան անվանում էինք «Մորեխների գեներալ»: Երկար ժամանակ նա հյուր էր մեր տանը: Նրա հետ էր նաև նրա սիրարժան տիկինը: Այդ պարոնը, որը վերը նշված դ-ր Բրեդեմանն էր, Միջազգային ծավալել էր օրհնառատ գործունեություն: Նա ոչնչացրել էր

մարդկանց միլիոնավոր թշնամիներին: Քանի եւ Արեւելքում եւ, տեսել եմ, թե ինչպես են այդ թշնամիները, ցորենի դաշտերում իրենց գործած սոսկալի ավերածութիւններով, ամեն տարի մարդկանց զրկում Հացից: Բայց քանի այդ «զեններալը» սկսել էր կանտնավոր պայքար մղել նրանց դեմ, «Մորեխների աղետը» զգալիորեն նվազել էր: Այդպիսի արդյունավետ պայքարի մեկ տարի եւս, եւ մորեխները՝ որպէս Միջագետքի մեծագոյն աղետ, կդադարեն գոյութիւն ունենալուց: Սակայն «զեններալը» ինքն էլ պարտավոր էր նահանջել, եւ լավ է, որ ճիշտ ժամանակին կարողացավ վերադառնալ իր գերմանական Հայրենիքը: Այն, ինչ մորեխների ոչնչացման համար տասնամյակների աշխատանքով եւ միլիոնների ներդրումով չէր հաջողվել թուրքական կառավարութեանը, քիչ էր մնում երեք տարում իրագործելի դառնար երեք գերմանացիների կողմից, որոնք գործում էին Անատոլիայում, Սիրիայում եւ Միջագետքում⁴:

39. Դրամանիչը

Թուրքիան առաջին անգամ դրամանիչեր մտցրեց 1877 թ. վերջին՝ Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Սակայն օսման ժողովուրդը այդ թղթի արժեքին հավատ չէր ընծայում: Դրա արժեզիւր գնալով ավելի ընկավ, մինչեւ որ պատերազմից հետո մեկ թղթագրամն ունեցավ ոսկեդրամի արժեքի միայն մեկ վեցերորդը: Ապա հաջորդեց պետութեան սնանկացումը: Կառավարութիւնը թոյլ տրուց դրամանիչերը հայտարարեց արժեզրկված, եւ երկիրը վերադարձավ իր սիրելի հնչուն դրամին: Կային վաճառականներ, որոնք այդ օրերին իրենց սենյակները դրամանիչերով էին պաստառապատում:

Աշխարհամարտը դրամանիչը նոր կյանքի կոչեց: Ուստի կարգադրութիւնների շնորհիւ թղթադրամը սկզբնական շրջանում լավ վիճակում էր: Դա 1916 թ. ապրիլին էր: Հրաման կար թոյլ տակ դրամներ հանձնել պետութեանը, սակայն ոչ

⁴ Ով որ հետաքրքրվում է մորեխների ոչնչացման եղանակով, թող կարդա դ-ր Բրեդենսի «Մորեխների հարձակումը եւ պայքարը դրա դեմ» մենագրութիւնը (Բեռլին, 1918):

որ դա չէր անում: Այսուհանդերձ ոսկին անմիջապես չըջանա-
 ությունից անհետացավ: Ուրֆայում մի հարուստ թուրք, որը
 չէր ցանկացել որպես վճարման միջոց զրամանիչ ընդունել,
 Կոնիա արսորվեց: Այլ վայրերից նույնպես անհնազանդներն
 արսորվեցին: Այն հանգամանքը, որ ոստիկանները հանկարծ
 խուժում էին վաճառատները, բացում զրամարկղները, վերց-
 նում այնտեղ եղած ոսկին ու փոխարինում զրամանիչով, չնը-
 պաստեց թղթադրամի արժեքի բարձրացմանը: Ոսկեդրամը
 չարունակում էր գաղտնիորեն չըջանալով: Ի վերջո, կառա-
 վարությանը նույնպես այդ գործից վնաս հասավ: Մի քանի
 ամիս հետո զրամանիչի արժեքն ընկավ, իսկ ոսկին առաջվա
 պես չըջանառության մեջ մնաց: Սակայն զրամատներին ար-
 զելված էր վճարումները կամ գործարքները ոսկով կատարել:
 Ինչքան ձգձգվում էր պատերազմը, այնքան իջնում էր զրա-
 մանիչի արժեքը, և ինչքան մոտ էր երկրի սահմանին, այնքան
 էժան էր զրա գինը: Կոստանդնուպոլսում այն մշտապես ավելի
 բարձր էր, քան մարդերում, և այնտեղ էլ նրա գինը ամենուրեք
 տարրեր էր: Սրա շնորհիվ հսկայական գումարներ էին չա-
 րաշահվում: Մի վաճառական Հայնպում ոսկով թղթադրամ էր
 գնում, մի ոսկեդրամի դիմաց ստանալով վեց թղթադրամ, որը
 Կոստանդնուպոլսում վերավաճառելով, մեկ ոսկեդրամի դիմաց
 երեք կամ չորս թղթադրամ էր տալիս: Դեռ դինադադարից
 հետո, երբ րրիտանացիները արդեն գրավել էին Մոսուլն ու
 Հայնպը, թուրքական թղթադրամի գինը Մոսուլում ավելի
 ցածր էր, քան Հայնպում: Մի հրեա վաճառական Մոսուլում
 գնել էր 120.000 ֆրանկի թղթադրամ, Հայնպ թոչոչ ինքնա-
 թիոով տեղափոխվելու համար վճարել էր 1200 ֆրանկ, իսկ
 այնտեղ վաճառել իր թղթադրամները՝ չահելով 150 000
 ֆրանկ:

Ուրֆայի համար հատկանշական էր, որ րրիտանական
 զրավման սկզբում, թուրքական թղթադրամի արժեքը բարձ-
 րացավ: Ապագան ցույց կտար, թե արդյո՞ք վաճառականներն
 իրենց սենյակները մի անգամ ևս թղթադրամով պիտի պաս-
 տառապատեին: Արարներն արդեն պատերազմի ընթացքում
 հոգացել էին այն մասին, որ այդ վիճակի մեջ չընկնեն: Ի դեպ՝
 նրանք սենյակներ էլ չունեին, որ պաստառապատման կարիք
 ունենային:

Երբ ես մի արարից մի լիտր մածուն էի ուղում գնել և նրան ասացի, որ դրա դիմաց վճարելու եմ 200 թղթադրամ, նա ցույց տվեց իր լայն վերարկուն ու ասաց. «Եթե դու իմ վերարկուն լցնես թղթադրամներով, ես քեզ կաթ չեմ տա, բայց եթե դու ինձ մեկ մետաղադրամ (5 պֆենիգ Հնչուն դրամ) տաս, կարող ես ուղածիդ չափ կաթ ունենալ»:

Գերմանացի սպաները Թուրքիայում, Հատկապես պաղեստինյան ճակատում, նույնպես շուտով Հասկացան, որ թղթադրամով ոչինչ չես գնի: Այդ իսկ պատճառով Հետազայում Բեռլինում ոսկե ու արծաթե դրամներ Հատվեցին և միլիոններով Թուրքիա բերվեցին: Ինչ պետքական պիտի լիներ այսօր այդ ոսկին իրեն՝ Գերմանիային:

40. Մանգամթերքի գները

Միջազնտքը պատերազմի երկրորդ տարում այն երկրներին էր, որտեղ սննդամթերքը ղեռ էժան էր: 1915 թ. աշնանը մեկ քիլո (Kiló), ցորենի Համար, որը Հավասար էր 160 կգ, վճարում էին 10 Փրանկ: Սակայն 1918 թ. գարնանը նույն քանակի գինը՝ թղթադրամով Հաշված, բարձրացավ 3200 Փրանկի. իսկ եթե մարդ ի վիճակի էր ոսկով վճարել, գինը 650 Փրանկ էր: Իմ Բաղդադ գնալու ճանապարհին չորս ձուն գնում էի մեկ մետալիքով (Metalik), որը Հավասար էր Հինգ պֆենիգի: Իսկ վերջին տարվա Հունվարին մեկ Հատին վճարում էինք 2,25 Փրանկ: Մսի գինը նույնպես, որի մեկ օրան (ծնթ. թարգմ. Okka= 1225 գրամ) ղեռ պատերազմի առաջին տարին արժեր 60 պֆենիգ, Հիմա բարձրացավ 16 Փրանկի: Հայած յուղը, որի մեկ օրան սովորաբար արժեր երեք Փրանկ, Հիմա Հասավ 50 Փրանկի: ԱնՀավատալի էր նաև նավթի գինը: 18 լիտր նավթ պարունակող թիթեղյա անոթը, որ սովորաբար Հինգ Փրանկով Հասանելի էր, վերջում 2000 Փրանկով Հազիվ էր ձեռք բերվում: Ներմուծված բոլոր ապրանքները միջին Հաշվով ավելի թանկացան, քան տեղականները: Դա Հասկանալի էր. քանի որ ներմուծումն ամբողջովին վերացել էր: Միայն Բաղդադի անկումից Հետո, Ուրֆայում Հնարավոր դարձավ այնտեղից բերված մաքսանենգ ապրանքներ գնել, թեև ղեռ անմատչելի

գներով: Հատկապես թանկացել էին բամբակյա բարակ կտորները, ինչպես օրինակ այնպիսիք, որ գործածվում էին դիակներ պատանեկու համար: Պատճառն այն էր, որ դրա պահանջարկը մեծացել էր, քանի որ համաճարակներն այստեղ հսկայական մեծ թվով դռներ էին խլում: Ծառերը ստիպված էին իրենց հանգուցյալներին հողին հանձնել առանց պատանելու:

41. Լուսաբաց

Տարագիր Հայերի փոքրաթիվ մնացորդը ղեռ երկար պետք է ապրեր լավ ժամանակների սպասումով: Քանի ղեռ պատերազմը չարունակվում էր, հույս չկար, որ նրանք պիտի կարողանային իրենց հայրենիքը վերադառնալ կամ իրենց գտնված վայրում՝ աղատ տեղաշարժվել: Սակայն ինչպես ամեն բանն իր ժամանակն ունի, պատերազմն էլ ի վերջո պետք է հասներ իր ավարտին:

Մենք Ուրֆայում հաճախ դարձանում էինք, թե ինչն էր պահում թուրքական ճակատները: Ուրֆայում վխտում էին դասայիքները, այդ թվում շատերը, որոնք քանիցս փախել և կրկին ըռնի դինվորագրվել էին, սակայն նորից ու նորից փախուստի ճանապարհն էին վերագտնում: Այդ էր պատճառը, որ մենք ընավ չդարմացանք, երբ 1918-ի սեպտեմբերին Հայտաբարվեց Նարյուդի և Նադարեթի անկումը, որին անմիջապես հաջորդեց Դամասկոսին: Այդ ժամանակ ևս Հայնպում էի: Ծտապ վերադարձա Ուրֆա, որովհետև շատ չուտով անզրիացիները մտնելու էին Հայնպ: Ուրֆա բերած իմ յուրերը տեղի գերմանացիներին ոտքի հանեցին: Պարոն դ-ը Բրեդեմանը և իր տիկինը անմիջապես ճանապարհ ընկան, ժամանակին հասան Հայնպ, այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս:

Ուրֆայի թուրքերի հակազերմանական տրամադրությունը վերադարձավ միայն դինադադարից հետո: Արդեն յուրեր էին չըջում, որ թուրքերն ուղում էին ըռնագրավել գերմանացիների գորգագործական ֆարրիկան ու մեր հիվանդանոցը: Երկու հիմնարկություններն էլ այդ ժամանակ գտնվում էին իմ տնօրինության տակ, քանի որ առաջինը պարոն էքարթը հեռանալիս ինձ էր հանձնել, իսկ վերջինը ետ էի ստացել

դինադադարից քիչ առաջ: Ֆարրիկայում՝ թուրքերը մտադիր էին տեղափոխել արհեստագործական դպրոցը, որը մինչ այդ գտնվում էր ամերիկյան հաստատություն մեջ, քանի որ վերջինս նույնպես դինադադարից հետո վերադարձվելու էր ինձ՝ որպես ամերիկյան հաստատություն ներկայացուցիչ:

Բարերախտարար թուրքերը վերջին պահին ավելի լավ ընկալեցին: Նրանք նախընտրեցին իրենց դպրոցը այնպիսի մի շենք տեղափոխել, որտեղից նրանց շուտով դուրս չէին քչելու: Իսկ մեր հիվանդանոցը հայտարարեցի չվեյցարական հաստատություն, քանի որ սեփականությունը գրանցված էր մի չվեյցարացու անունով: Այսպիսով, ինձ հաջողվեց իմ բոլոր շենքերով հանդերձ հաղթահարել նոր ղեկավարությունները: Թուրք ամրոխի շրջաններում լայնորեն տարածվել էին գերմանացիների հասցեին հայհույանքները: Առավել լավ խափի ներկայացուցիչները ընականաբար չէին կարող մեկ-երկու օրում բարեկամից թշնամու վերածվել: Դեռ հաղիվ էր Անտանտը Կոստանդնուպոլիս մտել, երբ գավառներում արդեն ուրիշ քամի էր փչում: Եկան հրամաններ, ըստ որոնց՝ մահմեդականների տներում գտնվող բոլոր հայերը պետք է աղատ արձակվեին, նույնիսկ այն կանայք, որոնք ամուսնացած էին մահմեդականների հետ:

Այժմ արդեն աղատ էին նաև բոլոր այն հայ դիմվորները, որոնք պատերազմի ընկումից ի վեր՝ որպես հավատարիմ օսմաններ, աներեր մնացել էին ռազմադաշտում: Նրանց թվում մոտ 200 ուրֆացի վերապրել էր պատերազմը: Սկզբում մեծ մասը մնաց Հայկում, քանի որ Ուրֆան նրանց համար դեռ անապահով էր: Միայն երբ բրիտանացիները Ուրֆան գրավեցին, բոլորը համարձակվեցին վերադառնալ Արաահամի քաղաքը, որտեղ սակայն նրանք իրենց հարադատներից ոչ մեկին այլևս չգտան: Անհետացել էր նաև նրանց ամբողջ ունեցվածքը:

Լավ էր, որ ես կրկին ստանձնել էի ամերիկյան շենքերի տնօրինությունը: Չնայած որ շենքերն ամբողջովին դատարկ էին, երբ ինձ հանձնվեցին, ես կարողացա զբաղեցնել անմիջապես վերափոխել որդանոցների: Դեռ 1916-ին ինձ հաջողվեց վերացնել տալ ռմբակոծությունների պատճառած վնասները:

Պետք է ասել, որ թուրքերը չատ չէին չտապում իրենց

րում գտնվող Հայերին աղատ արձակել: Միայն նրանց, եւ Հիվանդ ու անկար էին, փողոց էին ուղարկում: Այդպիսի զայիս էին մեղ մոտ, և մենք նրանց բոլորին տեղավոր էինք որրանցում: Ուրիշները՝ լսելով իրենց աղատութեան ր, մեզ մոտ էին փախչում: Ի դեպ, այդ կապակցութեամբ ականատեսն էինք լինում ամեն տեսակ արտաոց ղեպի: Այսպես, եթե զայիս էր մի Հայուհի, որը ղեռ որպես աղտարվել էր թուրքի տուն, Հասկանալի էր, որ նա Հայտն էր իր բոլոր զարդեղենով և Հաճախ էլ շատ զեղեցիկ տեսներով: Նրա ետեւից զայիս էին թուրքերը, որոնք ղեկ էին այդ իրերը, և պահանջում, որ զրանք վերադարձն: Կամ, մի կին փախչում էր մեզ մոտ, թողնելով թուրքի իր ծծկեր երեխային, որի մասին այլևս լսել չէր կամենում: Դձեռն զայիս էին երեխաների Հայերը, բերում էին խաներին և խնդրում հոգ տանել, որ փախած մայրերը ունակեն կերակրել նրանց: Սակայն մայրերը դիմադրում որովհետեւ գիտեին՝ երեխաներն ի վերջո պատկանելու թուրքերին: Ծուռով Հասկացա՝ որրանցը, որի մեջ ինքս սպրում, չէր կարելի թողնել առանց պաշտոնական հսկոթեան: Ոնջրեցի ուրեմն նահանգապետին՝ մեզ մի ժանդարմ սմադրել, որը մեր սձիքը կաղատի երբեմն չափից շատ սսեր մահմեդականներից:

Թուրքերի տներից Հայերի աղատագրումը երբեմն մեծ արութեանների հետ էր կապված: Հայ ազգը չէր կարող ակերտվել միայն տկար մարդկանցով: Այդ իսկ պատճառով ր ուղում էինք թուրքերի տներից զուրս հանել Հնարավոր չափ մեծ թվով առողջ մարդկանց: Հենց որ տեղեկութեուն ր ձեռք բերում Հայ երեխայի կամ կնոջ անունների ու նց տան տեղի մասին, Հայտնում էինք ոստիկանութեանը և լրում՝ նրանց մեղ մոտ բերեն, մի բան, որ մեծ մասամբ ռարվում էր: Պետք է ասել, որ Հաճախ մենք Հաստատ տեինք, թե տվյալ անձը իսկապէս ուղում էր թուրքի տնից ու զայ: Երեխաների ղեպքում գործը կարճ էր կապվում: րան էլ որ նրանք դիմադրեին, նաև գոռային՝ «Ես գյավուր մահմեդական եմ» , միևնույն էր, ոստիկանը բերում էր նց: Մեծ մասամբ նման երեխաները Հաղիվ մի բանի օրից անոցում իրենց երջանիկ և ուրախ էին զգում: Այլ էր

սակայն, երբ իր կամքին հակառակ հայ կին էր բերվում: Նա հետո փորձում էր փախչել որրանոցից: Ի դեպ, չպետք է մոռանալ, որ նրանցից շատերի վիճակը մահմեդական տներում այնքան էլ վատ չէր՝ լավ սնունդ, լավ հագուստներ և մահճակալ: Տներից հանելու ժամանակ՝ նրանցից ետ էին վերցնում լավ հագուստեղներ: Իսկ որրանոցում պակասություն կար ոչ միայն սննդի, այլև հագուստի ու մահճակալի: Հաճախ երեք կամ չորս հոգու համար ունենում էինք մեկ մահճակալ: Զինադադարի կնքմանը դուգրնթաց՝ ցամաքեցին մեր զրամական աղբյուրները, որովհետև ոչ մի զրամատուն այլևս զրամ չէր տրամադրում: Այդ պատճառով ես նախ ստանձնեցի գորգագործական ֆարրիկայի զրամարկդի կանխիկ խոշոր գումարը, ապա գնացի Հալեպ բրիտանացիների մոտ՝ զրամ խնդրելու, սակայն նրանք ինձ սպասեցնել տվեցին: Նրանք նախ ուղում էին իմանալ, թե ես ով եմ:

Մեծահարուստ թուրքերից մեկի տանը գտնվում էր մի կրթված և շատ զեղեցիկ հայ աղջիկ, որին ամուսնացրել էին խուլուհամր մի թուրքի հետ: Այդ աղջկա վերաբերյալ հետաքննությունը սկիզբ էր առել Շվեյցարիայից: Գիտեինք, որ նա դժբախտ է և չէինք ուզում նրան թողնել ճակատագրի քմահաճույքին: Չնայած որ մեր պահանջով չարունակ դիմում էինք ռուսիկանությունը, նրան չէին բերում: Թուրքն իր հարստությունը ավելի դորեղ էր. քան ռուսիկանությունը:

Մի օր ինձ ներկայացավ մի բարեկիրթ թրքուհի, բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի տիկինը: Արցունքն աչքերին խնդրում էր՝ ռուսիկանության միջոցով պահանջել մի ոմն հայուհու Սվադից: Ամուսինը լքել էր նրան և ամբողջովին նվիրվել այդ հայուհուն: Մինչդեռ նա իր ամուսնուն պարզեցել էր երեք կայտառ երեխա: Իսկ ամուսինը, ընդհանրապես բարի մի մարդ, ընկել էր այդ «պոռնիկի» ծուղակը: Թրքուհին ոտքերս ընկած խնդրում էր՝ աղատել իրեն այդ «պոռնիկից»: Սակայն հայուհին, որին ճանաչում էինք, այդքան էլ վատ կին չէր կարող լինել: Նա հավանաբար նախընտրում էր, փոխանակ շատերի պես փողոցն ընկնելու, մնալ թուրքի մոտ: Թուրքերը, որոնց հայ կանայք մեղ մոտ էին գալիս, փորձում էին երբեմն այդ կանանց մեղադրել գողություն մեջ: Մեկը՝ իբրև թե տնից 1000 պիաստեր (Piaster= Թուրքիայի զրամական միավոր) էր

տարել, մյուսը՝ երկու կամ ավելի հաղար պիաստեր: Նրանք հույս ունեին նման մեղադրանքներով վերստին տիրանալ այդ կանանց: Իրականում կանայք զոգեր չէին: Նրանց հավատարմությունն Արևելյում առած էր դարձել: Հենց նրանց առավելություններն էլ նկատի ունենալով էր, որ թուրքերն ամեն ինչ անում էին՝ նրանց վերստանալու համար: Որպեսզի ցույց տրվի, որ կառավարությունն ինքր յրջորեն զրազվում էր հայոհիների աղատագրման հարցով, հարկ է այստեղ պատմել հետևյալ տարօրինակ դեպքը: Հրամանից հետո, որով արգելվում էր հայ կանանց որևէ վնաս հասցնել, և որ նրանց բոլորին պետք էր աղատ արձակել, թուրքերից մեկը մեղանշել էր մի աղջկա դեմ, որին երեք տարի որպես աղախին իր տանն էր ունեցել, բայց մինչ այդ հանգիստ էր թողել: Աղջկան հաջողվել էր փախչել և ապա զանգատ էր ներկայացրել բռնարարողի դեմ: Նահանգապետի հրամանով թուրքը պարտավոր էր աղջկան վճարել 100 ոսկեղրամ, որը հավասար էր 2300 ֆրանկի:

Որրանոցում օրեցօր ավելացող երեխաների ու կանանց բաղմություն համար ես այլևս զրամ չունեի: Անգլիացիները չպահեցին Մենդյան տոների առթիվ զրամական օգնություն ուղարկելու իրենց խոստումը: Ուստի փետրվարի վերջին կնոջս ուղարկեցի Հայեպ, որպեսզի ջանա անգլիացիներին հիշեցնել իրենց խոստման մասին: Ի վերջո կնոջս հաջողվեց օգնություն ձևոք բերել: Ես հաճախ էի ինձ հարցնում, թե ինչու էին անգլիացիներն ինձ այդքան սպասեցնում, մինչդեռ Հայեպում տեղի կարիքավոր հայերի համար մեծ գումարներ էին տրամադրում: Իրավունք ունեմ ենթադրելու, որ դա զրպարտություն հետևանք էր: Մենդյան տոներից առաջ, Ուրֆայում իրեն անապահով զգալով, որպես փախստական Հայեպ էր հասել հենց այն հայ ընթերակա բժիշկը, որը նախկինում ախտատու էր մեր հիվանդանոցում: Այդ պարոնը հավանաբար ինձ սևացրել էր անգլիացիների մոտ: Վերջինս, ինչպես և նրա նման շատ հայեր, ինձանից վերավորված էին, որ ես պատեբաղմի ողջ ընթացքում չէի թաքցրել գերմանացիների հանդեպ իմ ունեցած համակրանքը: Գերմանացիների բարեկամը՝ նրա կարծիքով, հայերի թշնամին էր, թեկուղ և նա այդքան շատ բան էր անում այս տարաբախտ ժողովրդի համար: Բայց և այն

մասին, որ ես իմ տանը պահում էի Ուրֆայում ներկայված շուս ֆրանսիացի և մեկ անգլիացի, դրա մասին ըմբռնելու ոչինչ չէր հայտնել: Հայերի այդ հոգերանությունն ըմբռնելի է միայն այն դեպքում, եթե մարդ տեղյակ է, որ թուրքերը շարունակ Գերմանիայի կայսրի կարգադրությունն էին վերագրում Հայ ժողովրդի տեղահանումը: 1919 թ, մարտին Ուրֆա ժամանեց ամերիկյան մի հանձնախումբ, որն ուսումնասիրելու էր Հայերի կարիքները և նրանց համար մինչև օրս կատարված բարեգործական աշխատանքները: Այդ պարոնայք իջնաձևում էին մեր տանը: Ես նույնպես նրանց ներկայացրի իմ հաշվմատյանները և բավականությունս մեծ էր, երբ նրանք իմ աշխատանքը չատբարձր գնահատեցին և հարկ համարեցին ասել, որ իրենց կարծիքով կայսրություն մեջ օգնության աշխատողներից ոչ մեկը դրամն այդպես լավ իր նպատակին չի ծառայեցրել, ինչպես ես: Հաղիվ էին այդ պարոնայք Հայկա հասել, որ անգլիացիները դրամ ուղարկեցին՝ առանց իմ խնդրանքին սպասելու: Այժմ աղղեցիկ տեղերում գիտեին, թե ում հետ էր նրանց գործը:

42. Ավերված Թաղամասը

1915 թ. նոյեմբերին քաղաքի Հայկական թաղն ամբողջովին թալանվել էր: Դրա ժամանակ շատ տներ Հիմնովին այրվել և քանդվել էին: Քանի որ տանիքները մեծ մասամբ կավից և խճից էին կառուցված, անձրևների չրջանն սկսվելուս պես դրանք խնամքի կարիք ունեին: Ում տանիքը որ չէր խնամվում, չուտով քանդվում էր: Այսպիսով հենց առաջին ձմռանը շատ տանիքներ փլվեցին: Պատերից նույնպես միայն որոշ հատվածներ էին կանգուն մնացել: Ինչ-որ չափով ղեռնասանձաձև մնացած տները չուտով նոր բնակիչներ ունեցան, և դրանք այն քրդերն էին, որոնք Ուրֆա էին եկել որպես վտարանդի: Նրանք չահագրգռված չէին տները կարգի բերելու, քանի որ կարծում էին, որ չուտով վերադառնալու էին իրենց հայրենիքը: Ուստի նրանք կողոպտեցին փայտի ու երկաթի եղած ամեն մի կտորը: Հանեցին բոլոր գերանները: Ինչ փույթ, որ տունը փլվում էր: Այսպիսով զրեթե ամբողջ Թաղամասը

վերածվեց ավերակների: 2300 տներից հաղիվ հիսունն էր մասամբ ընկնելի: Դրանց մեծ մասը Թուրքական թաղին սահմանակից տներն էին, որոնց մեջ ոմրակոծումից անմիջապես հետո տեղավորվեցին տեղացի թուրքերը:

Բարեհոգի կաղին, իր կարողությունը սահմաններում օգնում էր հայերին: Նա առաջարկ էր մտցրել՝ հայերի ունեցվածքը, որքան որ այն ղեռ առկա էր, վերադարձնել ողջ մնացած հայերի համայնքին, սակայն նահանգապետը ընդդիմանում էր դրան: Հետևաբար կաղին կարողանում էր գործել միայն ղեկավարից ղեկաք, օրենքի սահմաններում որոշ հայցվորների խնդիրը կարգավորելով և բարյացակամորեն միջամտելով: Սրինակ, իրավունք էր տրվում որոշ հայերի՝ անհետացած հորեղորր տան կամ այգու տերը դառնալ՝ այլ ժառանգների քացակայությունը պայմաններում: Իսկ ամբողջ ունեցվածքը պարզապես Հայ ազգային կոմիտեին վերադարձնելու մասին, որպեսդի այն հանձնվի իրավասուններին, նահանգապետը լսել չէր ուղում:

Մեր որրանոցում չատ շուտով իրեն յզացնել տվեց տեղի պակասությունը: Ուստի ես խնդրեցի մեղ վերադարձնել քաղաքից դուրս գտնվող հայկական վանքը, որը մինչև վերջերս ընկնեցված էր թուրք աղքատներով: Հույս ունեի, որ կկարողանանք անմիջապես այնտեղ տեղափոխվել: Դեռ մի քանի ամիս առաջ եղել էի այնտեղ և ուրախացել, որ պատուհաններն ու դռները տեղում էին: Սակայն երբ հիմա ինձ ներս առաջնորդեցին, որպեսդի ես կամ այն հայերը, որոնց ներկայացնում էի, տիրանայինք այդ շենքին, ես սարսափահար եղա: Ոչ պատուհան կար այլևս, ոչ դուռ, իսկ նրանց փայտե վերին նեցուկները հանված էին, որի հետևանքով չատ տեղերում փլվել էին քարե պատերը: Ուստի փոխանակ անմիջապես տեղափոխվելու, այնտեղ նախ անհրաժեշտ էր ամենահրատապ վերանորոգումներն անել տալ: Փայտի և ապակու պակասի պատճառով առայժմ հնարավոր չէր դռներ ու պատուհաններ տեղադրել, սակայն քանի որ դիմացը զարուհ էր, կարելի էր այստեղ երեսաններին այսպես էլ տեղավորել: Ամերիկացիները իմ պահանջով Ամերիկայից ապակի և փայտ էին ուղարկելու, ոչ միայն այս տան համար, այլև ամբողջ թաղամասի: Դրանով իսկ Հույս ունեինք մինչև հաջորդ ձմեռ ինչ-որ քանի հասնել:

1919 թ. մարտին մենք Հայ երեխաներով վանքը զրաղեց-
րինք: Բանից պարզվեց, որ մեծ որրանոցում իրավունք չու-
նեինք կանանց ու երեխաներին միասին ընակեցնել: Մուսուլ-
մանական տներում տարիներ շարունակ մնալով՝ մարդիկ
այնքան էին այրասերվել, որ նրանց բաժանումը բացարձակ
անհրաժեշտություն էր: Հանձնված կանանց մեջ կային նաև
այնպիսիները, որոնք չուտով ծննդաբերելու էին:

Այդ օրերին զրամի մեծ պակասությունից լացի՝ մենք
օգնական ուժերի կարիք զգում էինք: Այստեղից-այնտեղից
հավաքված այդ բոլոր մարդ արարածներին՝ ևս պարտավոր
էի ոչ միայն հսկողությամբ ապահովել, այլև աշխատանքի
մղել: Ուրֆայի ֆրանցիսկյան կին կրոնավորները օգնության
խնդրանքիս անմիջապես ընդառաջեցին: Մեզ իրավունք
տրվեց նրանց հանձնել 100 կին ու մի քանի երեխա, որոնց
նրանք անմիջապես զրաղեցրին ձեռագործի օգտակար աշխա-
տանքով:

Մեր մանածագործարանում նույնպես եռուն աշխատանք
սկսվեց: Նախկինում այդ արհեստով Ուրֆայում զրաղվում էին
միայն տղամարդիկ, սակայն վերջին աղետալի տարիներին
կանայք ևս մասնագիտացան:

Կոչկակարությունը նույնպես արագ թափ առավ: Ֆրան-
ցիսկյան կրոնավորները նման մի արհեստանոց ստեղծեցին,
հետև էլ մի հյուսնոց:

Բողոքական եկեղեցին, որը մենք ետ ստացանք առանց
դուռ ու պատուհանի, վերածեցինք դպրոցի: Այժմաստը, որի
տարհանման պատմությունն արդեն վերը շարադրել եմ, դար-
ձավ դրա ավագ ուսուցչուհին: Շատ ծանր աշխատանք էր՝ բո-
լոր այդ վայրենացած երեխաներին կրկին դպրոցի և կանոնա-
վոր կյանքի վարժեցնելը: Թուրքերից նրանք սովորել էին
անգործությունը, որը նրանք իրենց վարժապետներից ավելի
լավ էին կիրառում: Երեքից չորս տարի մուսուլմանական տնե-
րում անցկացնելը չէր կարող աղղեցություն չունենալ ընկա-
լունակ Հայերի վրա, և վախենում եմ, որ այդ բացասական
աղղեցությունը դեռ երկար կմնա նրանց վրա:

43. Զանգի Հեյդուներ և այլն

Բողոքականների եկեղեցին ոմրակոծումների ժամանակ որոշ չափով ղերծ էր մնացել վնասվածքներից: Միայն զանգակատունն էր զանգի հետ ոմրահարվել: Գմբեթներից մեկն էլ վնասվել էր զնդակի հարվածից: Սակայն անցքը թուրքերն իրենք էին վերանորոգել, երբ նրանք եկեղեցին վերածել էին նորակոչիկների համար ղորանոցի: Շարժական ամրողջ գույքը՝ ղուոն ու պատուհանները ներառյալ, կողոպտվել էր: Եթե զանգն այդքան ծանր չլիներ, այն վստահարար ղորս տարի ցելսի մեջ ղեկած ղէր մնա: Միայն ղեղվակն էին ղողացել և ղանգի թիկնակի երկաթյա մասերը: Հայկական մեծ Մայր տահարն ավելի վատ վիճակում էր: Ռմրակոծության հետևանքով ղենքի մի քանի անկյունը ամրողջապես հարթեցված էր: Եկեղեցում ղնականարար այլես ղարժական ոչ մի ղիր ղէր մնացել, ղսկ ղինության փայտեղենը, նույնիսկ հատակի ու մեծ հարթ տանլքի քարն սալիկները պոկել-տարել էին: Իհարկե, ուրֆահայերի այսօրվա մնացորդների համար անհնար կլիներ Մայր տահարը վերականգնել, և ես վախենում եմ, որ պատմական այս հուշարձանը ղուտով վերածվելու էր ավերակների կույտի:

Քանի որ 1919 թ. փետրվարից ղողոքական եկեղեցում կրկին ժամերգություններ էինք կատարում, ղնձ համար կարեղոր էր, որ ղանգակի ձայնը ղուտով քաղաքի վրա կրկին ղողանջեր: Ասորիներն ու կաթոլիկները, որոնք նույնպես փոքրիկ ղանգեր ունեին, 1915 թ. աշնանից ղ վեր թուրքերի ահից ղէին համարձակվում ղրանք հեչեցնել:

Ես ղանգի համար փայտյա հենարան պատրաստել տվեցի և ղանգը տեղավորեցինք ղիր տեղը: Մարտ ամսվա առաջին կիրակին, այն առաջին անգամ ղինելով, կրկին ղողանջելու էր: Հայկական ղոլոր տներին ղուր էինք ուղարկել, ղնչպես նաև մահմեղական տներում ղեռ մնացած քրիստոնյաներին: Այսպիսով մենք կիրակի առավոտյան մի մեծ, մոտ 2000 մարղուց ղաղկացած, հավաք էինք ներկայացնում: Երեխայի ուրախությամը սպասում էի այն պահին, երբ ղանգը քրիստոնյա ղողովրդի ղոլոր հոգևաոներին պիտի ղանուցեր, որ հայերը վերածնվել էին, նրանք ապրում էին և կրկին հավաքվում էին Աստծո տանը:

Հայ աղգային կոմիտեի ցանկությամբ դանգն առաջին անգամ Հնչեցնելու առանձնաշնորհը դրվեց աճուրդի: Ամենաբաժը դինն առաջարկող ղեկավարը որդին էր, որը սիրով 200 ֆրանկ վճարելով՝ իրավունք ստացավ տանիք բարձրանալու և երկաթյա մեծ մուրճով դանգին հարվածելու:

Երբ դանգի առաջին Հնչյունները քաղաքի վրա տարածվեցին, լեփ-լեցուն եկեղեցում մի ուժգին լացուկոծ բարձրացավ: Ցավի և ուրախության արցունքներ էին դրանք, և հավաքվածների մեջ չկար մեկը, որ խորապես զգացված չլիներ:

Ինչ փույթ, որ այդ ընթացքում չարամիտ մահացականները անեծքներ էին թափում քրիստոնյաների գլխին: Ուրֆայի քրիստոնյաները նույնպես պիտի ապրեն, այն էլ չուտով, կամոք Աստծո, առանց վախի Մուհամեդի սրից, և հուսով եմ, որ ի սեր Արևելքի՝ մահացականներն այսուհետև պիտի գործեն իրենց Տիրոջ և Փրկչի ճշմարիտ հավատքով:

Երկու օր հետո հայկական աղգային տոնն էր: Հայերն ուղեցին այն եկեղեցում տոնել: Հիշարժան օր էր: Ցնծություն էր, երբ Փարիզում հայ պատվիրակության հեռագրերն ընթերցվեցին: Նրանք իրենց արդեն անկախ Հայաստանի տերն էին զգում, «*Hayastan yeghaf, Hayastan yeghaf*»: Այսպես էին բացականչում տառապյալ ու հայածյալ մարդիկ միասնական, անձկալի հույսով և աննկարագրելի հրճվանքով: «Փա՛ռք Աստուծո» [*Park asdudzo!*], այս խոսքերը կրկին ու կրկին հնչում էին ամբողջ սրահով մեկ: Ես ուրախանում էի նրանց հետ, հուզվում, թեպետ ուրախությունն ինձ վաղածամ էր թվում: Դժվար չէր հասկանալ, որ երիտթուրքերի յաթաղանի վարչակարգից աղատագրվելու ամենաշնչին հուսանկարն անգամ անմարդկային տանջանքների ենթարկված այդ սրտերից յուրաքանչյուրը պիտի լցներ ուրախությամբ: Թեկուղև հայ չեմ, սակայն անցած քսան տարիներին նրանց հետ շարունակ տառապել ու սզացել եմ, մի՞թե իրավունք չունեի այժմ նրանց հետ ուրախանալու:

Հաջորդ օրը Ուրֆա եկան հայեր Հայեպից: Նրանց բերած յուրը ճմլեց հայերի սրտերը, որոնք ղեռ մեկ օր առաջ պայթում էին հրճվանքից: Հայեպում մի քանի օր առաջ բրիտանական կայազորի աչքի առաջ թուրքերը վերստին կոտորել էին մոտ հարյուր հայի: Ուրեմն կոտորածները ղեռ չէի՞ն ավարտվել:

Եթե՛ն այնտեղ անգլիացիների աչքերի առաջ Հնարավոր էր կոստորած սարքել, ինչն է՞ր չէին կարող տեղի ունենալ Ուրֆայում, որտեղ բրիտանացիներ չկային:

Հաջորդ կիրակի եկեղեցում ինձ մեծ դժվարություններ էր հաջողվում հավաքվածներին հանգստացնել: Եթե՛ն աղգային տոնին խոսել էի Հայ ժողովրդի վրա բացվող արշայույսի ու արևի մասին, ապա այժմ ես պետք է ասեի, որ բնության մեջ նույնպես՝ փոթորկից հետո, երբ արևը փառահեղորեն փայլում է, հաճախ ամպեր են գալիս՝ ծածկում արևը: Բայց չէ՞ որ ի վերջո արևը հաղթում է ու քշում ամպերին: Այդպես էր և Հիմա: Ամպերը գալիս են ու մեղ ուղում են հավատացնել, որ արևն այլևս չկա, բայց չէ՞ որ նա այստեղ է, և մենք այնուամենայնիվ Հիմք ունենք ուրախանալու: Հայաստանը հարություն է առնելու: *Park asdudzo!*

44. Դավաճանի մահը

1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին Ուրֆայում Հայտնվեց բրիտանացի առաջին սպան: Նա իջևանել էր մի թուրքի տանը, և ոչ, ինչպես սովորաբար պատերազմից առաջ, մեր եվրոպական տներից մեկում: Ես այցելեցի նրան և առաջարկեցի իմ տունը: Քանի որ նա ցանկություն ուներ հանդիպելու Հայերի առաջնորդների հետ, դա նրան արդեն բավարար Հիմք էր տալիս՝ իմ տունը տեղափոխվելու: Հայերը չպիտի ցանկանային թուրքի տուն գնալ նրան տեսնելու համար: Ուստի նա բնդունեց իմ հրավերը:

Այդ օրերին Ուրֆայում Հայերի առաջնորդներ էին համարվում միայն մի քանի հոգի, Եփրեմ քահանան, որի մասին այստեղ հաճախ է խոսվել, դեղագործ Փարեզինը, որը ջարդերի ժամանակ Հայնպում էր, հետո Ուրֆա գալով բանտ էր նետվել և այնտեղ ստիպողաբար մահմեդական անուն ընդունելուց հետո, ի վերջո կրկին ազատ էր արձակվել, երրորդը՝ Մինաս էֆենդին էր, որը պատերազմի ամբողջ ընթացքում թուրքական հրահանգիչ սպա էր եղել: Նա եկվոր էր, չէր պատկանում ուրֆահայությանը, բայց դինադադարից հետո քաղաքում որոշակի դեր ուներ: Բրիտանացի սպան նշված անձանց

պատվիրեց՝ Թուրքերից ետ պաշանջել իրենցից հափշտակված ունեցվածքը: Բացի դրանից, Հայերը չպետք է թույլ տային, որ Թուրքերը, նույնիսկ եթե դա ինքը՝ կառավարությունն էր, չարունակեին քարեր տանել ավերված հայկական թաղերից:

Բրիտանացի սպան, որը գնդապետ էր, Հայերին կարդաց Թուրք նահանգապետին ուղղված մի հուշագիր, որտեղ նրանից պաշանջվում էր՝ բոլոր առումներով սատարել մնացած Հայերին, հոգալ, որ վերադարձվեր նրանց ունեցվածքը և աղատ արձակվեին մահմեդական տներում գտնվող նրանց հայրենակիցները: Հայերի հանդեպ ամեն տեսակի սպառնալիք պետք է լսատագույնս պատժվեր:

Սակայն առաջնորդները ոչ միայն պետք է տեղյակ լինեին այդ հուշագրի մասին: Սպան միևնույն ժամանակ նրանցից պաշանջեց հսկել, որ նահանգապետը գործի ըստ այս հրամանների:

Այն հարցին, թե ինչու անգլիացիները Ուրֆան նույնպես չգրավեցին, մայորը պատասխանեց, որ դրա համար նախ անհրաժեշտ էր ունենալ հարգելի պատճառ:

Երրորդ սրբ գնդապետը ճանապարհ ընկավ: Պարզ էր, որ անգլիացիները Ուրֆա մտնելու առիթ էին փնտրում: Այդ առիթը չուտով պիտի ներկայանար:

1919 թ. Հունվարի 7-ի առավոտյան հայկական կիսավեր եկեղեցում գտնվեց սպանված մի մարդ: Դա Մուհամեդ Շյուք-րին էր, Հայ դավաճաններից մեկը, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք: Թուրքերն անմիջապես սկսեցին ոստիկանական հետաքննություն, որի ընթացքում վեց Հայեր, որոնց թվում էր նաև Մինաս Էֆենդին, բանտ նետվեցին: Հայերը փորձում էին մեղքը բարդել Թուրքերի վրա, իսկ Թուրքերը չարունակում էին պնդել, որ մարդասպանները միայն Հայերը կարող էին լինել: Պատմությունը աղմուկ բարձրացրեց և շատ մտերմ թաղանեց, այնպես որ ես նպատակահարմար գտա, կարճ հաղորդագրություն ուղարկել այդ օրերին Ուրֆայից 60 կմ հեռավորության վրա գտնվող անգլիացիներին:

Մի քանի օր անց գնդապետը կրկին Հայտնվեց և իսկույն իջևանեց իմ տանը: Իմ հաղորդագրությունը նա չէր ստացել. սակայն Հայերից ստացել էր որոշ լուրեր: Ես նրա առաջ դրեցի

իմ Հաղորդագրությունյան պատճեններ: Ծանոթանալով վերջինիս՝
ասաց.

– Այսպես է խնդիրը: Սա ռոյորովին այլ բան է ասում, քան
Հայերի տված տեղեկությունը:

Գնդապետի Համար պարզ էր, որ ղեկավար Հրահրվել էր
Հայերի կողմից: Ոչ թե թուրքերը, այլ միայն Հայերը կարող էին
սպանել իրենց ժողովրդի զավաճանին, որն ի ղեկ՝ դրան
արժանի էր:

Հայերի Համար այնքան ցանկալի Ուրֆայի անգլիական
գրավումը տեղի չունեցավ: Նրանք մեղադրեցին ինձ, որ իբր
թե ես մաս ունեի գրավման ձգձգվելու հարցում: Ինձ Համար մի
բան պարզ էր, որ անգլիացիներին Ուրֆա կանչելու Համար
այնպիսի պատճառ էր պետք, որով Հետազայում կարելի լիներ
գրավումն արդարացնել:

45. Այի Ահսան փաշա

Հունվարին Մծրինից Ուրֆա Հասան թուրքական դորամա-
սեր: Դրանք ղինադադարի պայմանագրի Համաձայն դորա-
ցրվելու էին, մասամբ էլ նահանջելու էին Անատոլիայի խորքե-
րը: Զորքի մեջ էր Մոսուլի ռազմաճակատի նախկին գլխավոր
Հրամանատար Այի Իհսան փաշան:

Վերջինս Հավանարար ցանկանում էր Ուրֆայի պաշտոն-
յաներին ցույց տալ, թե ինչպես կարելի է կրակել ժամանա-
կակից հրետանիով, որովհետև մի երեկո նա ղեկավար մոտակա
լեռն արձակեց 30 կրակոց: Ահարկու որոտ էր: Տեսնելով հար-
վածի խորչերը՝ կարելի էր գիտակցել նրա սարսափելի
ուժգնությունը:

Այդ հրաձգությունը Ուրֆայի բնակչության մեջ մեծ տազ-
նապ առաջացրեց: Ոչ միայն Հայերը, այլև թուրքերը Հաջորդ
առավոտ լուր ուղարկեցին անգլիացիներին: Ես էլ էի մտածում
նույնն անել, որովհետև իսկապես նման կրակոցներ արձակե-
լու ժամանակը չէր:

Այի Իհսան փաշան Հաջորդ օրն իր դորամասով շարժվեց
ղեկի Հյուսիս, սակայն հրաձգությունը նրան բանտ նետելու
պատճառ դարձավ: Բրիտանացիների հրամանով՝ Դիարբեքիրի

չըջանում նա ձերբակալվեց կենսորոնական կառավարության կողմից:

46. Բրիտանացիների ժամանումը

Հայնպի փետրվարյան կոտորածից հետո Ուրֆայում կրկին ռադմաթիվ չարարաստիկ յուրեր տարածվեցին, բոլորն ուղղված Հայերի դեմ, և այդ յուրերն օրեցօր ավելի էին անհանգստացնում վերջիններին: Մեր կողմից տարվող փրկարար աշխատանքներն ակամա նպաստում էին այդ յուրերին: Հասկանալի էր, որ այդ աշխատանքները պիտի գրգռեին հատկապես չարական թուրքերին, քանի որ ողջ մնացած Հայերը նրանց համար աշխատում էին, որ ծառայություն էին մատուցում ստրուկի կարգավիճակով: Իսկ այժմ նրանցից խլում էին այդ ստրուկներին:

Հետևաբար մենք չղարմացանք, երբ մի առավոտ քրիստոնյա մի կին եկավ ու կնոջս պատմեց, որ թուրքական ակումբում, որտեղ հավաքվում էին քաղաքի ամենահարուստ և ականավոր մահմեդականները, որոշել են ինձ և ղեղազործ Գարեգինին սպանել: Եթե մեղ երկուսիս վերացնեին, պիտի կարողանային պահպանել Հայ մարդուն որպես ստրուկ: Ոչ որ այլևս չպիտի համարձակվեր Հայ կանանց թուրքերի տներին:

Երբ լսեցի այդ մտադրության մասին, նախ ծիծաղեցի: Որովհետև ես մահափորձներից որոշ չափով պաշտպանված էի՝ նկատի ունենալով իմ անձի հանդեպ ընակչության բոլոր խավերի՝ ինչպես մահմեդականների, այնպես էլ քրիստոնյաների նվիրվածությունը: Իսկ եթե ակումբում քննարկել էին իմ անձը, ապա դա ինձ համար կարող էր լինել միայն մեղմ նախադգուշացում:

Այս ղեպից երկու օր չանցած՝ գիշերով ղեղազործին, դուր թակելով, քնից հանեցին: Դուր թակողներն իրր թե եկել էին չտապ կարգով ղեղորայք գնելու: Գարեգինը արագ հագնվել է և ուղղվել ղեպի տան դուր տանող աստիճանները: Մի քանի աստիճան հաղիվ իջած, հանկարծ նրան կասկած է պատել՝ գնա, թե չգնա: Այսպես մի պահ մնացել է կանգնած:

Այդ ժամանակ տան առաջ արձակվել է առընտանակի Հինգ կրակոց: Այժմ պարզ էր, որ դոան առաջ կանգնած լակոտները ուղեցել են գյավուրին վախ ներչնչել, եթե ավելի վատ րան չէին ծրագրել:

Հաջորդ առավոտ Գարեգինը սովորականի պես դրաղված է եղել իր ղեղատանը, որը գտնվում էր տնից դուրս: Եկել է նրա կրտսեր եղբայրն ու Հաղորդել, որ տան դոան վրա պարզորոշ կերպով տեսանելի է գնդակի Հինգ անցք, և որ դոան դիմացի պարսպի վրա էլ կարելի է տեսնել Հարվածի բոլոր տեղերը: Այժմ պարզ էր, որ գնդակները ուղղված են եղել Հայի վրա: Եթե նա աստիճանի վրա կանգ առած չլիներ, Հաղիվ թե ողջ մնար: Կարծես Աստծու Հրաշքով նա խուսափել էր մահափորձից:

Ինձ կանչեցին գործը ղենելու: Հիմա Հասկացա, որ բրիտանացիներին Ուրֆա կանչելու ժամանակն է: Ինձ թվում էր նաև, որ անգլիական կողմը Հենց դրան էլ սպասում էր:

Տուն Հասնելով՝ Թամրել տվեցի ձիս, այնուհետև նստեցի գրամբենայիս առաջ և գրեցի Հետևյալ երկտողը. «We require immediately representatives of the British because the life of Armenians is in danger.» [Նկարում ենք անմիջապես ուղարկել Բրիտանիայի ներկայացուցիչների, որովհետև Հայերի կյանքը վտանգի տակ է]:

Ուղերձս կայարան տանող արարը իմ խիղախ մատակով 60 կմ-ը անցավ չորս ժամում:

Հաջորդ առավոտյան Հայտնվեց մի գնդապետ՝ երեք ավտոմեքենա ղինվորներով: Նա իջևանեց ինձ մոտ. Սպան այցելեց նաև ղեղատունը, ղենեց կրակոցների վայրը: Հաջորդ առավոտյան ղինվորներն ու սպան կրկին անհետացան: Հենց տեղեկացան նրանց մեկնելու մասին, չարամիտ Թուրքերի մոտ ՀամրնդՀանուր ցնծություն սկսվեց: Նրանք քաղաքում լուրեր սփռեցին, որ իրը թե բրիտանացիները Թուրքերից վախեցել էին, և դրա Համար էլ ետ էին քաշվել: Այժմ կարելի էր անխափանորեն չարունակել Հայերի վերացման գործը:

Իսկ Հայերը, որոնք անգլիացիների ժամանումով չունչ էին քաշել և ինձ մոտ եկել իրենց երախտագիտությունը Հայտնելու, այժմ լեղապատառ ինձ մոտ վազեցին և ինձ պարսավում էին, որ ղինվորներին Թողել էի, որ գնան: Սակայն ես ավելին գիտեի

և հանգստացրի նրանց: Ասացի, որ հաջորդ առավոտ նրանք իսկապես ծիծաղելու իսկական առիթ էին ունենալու: Սակայն երեք օր ևս անցավ, մինչև մեծ պահը հասավ: Երրորդ օրը ես կլինիկայում աշխատանքի էի: Ժամը տասի կողմերը հայտնվեց մի թուրք ոստիկան և ինձ հրահանգեց անմիջապես նահանգապետին ներկայանալ: Իսկ ես նրան ասացի, որ ուղում եմ նախ աշխատանքս վերջացնել: Պատերազմի տարիներին ինձ այնքան հաճախ էին կանչել ոստիկանատուն, որ այս կանչը սովորականի պես ընդունեցի և շտապելու կարիքը չղգացի:

Բայց ոստիկանը պնդեց: Մտերմարար նա ինձ հայտնեց, որ օտարներ են եկել, և նահանգապետը կամենում է, որ ես լինեի թարգմանիչը:

Հիմա գլխի ընկա, որ այդ մարդիկ կարող էին անգլիացիները լինել: Փոխեցի հազուստս ու հետևեցի ոստիկանին:

Սերայի (կառավարության չենք) առաջ կանգնած էր մի ավտոմեքենա: Մտա ընդունարան: Նահանգապետի կողքին նստած էին երկու անգլիացի սպաներ, որոնք ինձ բարեկամաբար ողջունեցին:

Հաջորդեց հիշարժան, մի քանի բուպե տևող դրույց, որը վերարտադրվում է ստորև.

— Անգլերեն խոսո՞ւմ եք, — հարցրեց սպաներից մեկը, որն ավագ լեյտենանտ էր:

— Այո՛, մի քիչ, — պատասխանեցի ես:

— Լավ է, ուրեմն խնդրում եմ Ձեզ, քանի որ հետո թարգմանիչ չունեմ, թարգմանիչը լինեք իմ և թուրք նահանգապետի միջև: Հարցրե՛ք թուրքին, թե նա տեղեկություն ունեցե՞լ է իմ ժամանման մասին:

Նահանգապետ. — Իհակե, ես Ձեր հեռագիրը ստացել եմ:

Անգլիացի. — Ինչո՞ւ ինձ չդիմավորեցիք:

— Հեռագրում գրված չէր, որ Դուք ինձ սպասելու եք:

Թուրքի պատասխանն արդեն վախվորած մարդու երանգներ ուներ:

Անգլիացի. — Անիծյալ լինեք, որ Դուք՝ լինելով բրիտանացիների բարեկամ և Ուրֆայի նահանգապետ, Ձեր պարտականությունը չկատարեցիք և ինձ չդիմավորեցիք:

Անգլիացու այս պատասխանը, որը ես, խոստովանում եմ, մի քիչ ավելի մեղմ ձևով թարգմանեցի, թուրքին այնու-

ամենայնիվ ուժեղ կերպով ցնցեց:

Բրիտանացին՝ պատասխանի չսպասելով, շարունակեց հարցերը.

— Ի՞նչ նախապատրաստական աշխատանք եք կատարել իմ սպաներին և 800 զինվոր տեղավորելու համար:

— Ձեի ցանկանում Ձեզ որևէ ձևով կանխել, իսկ տեղի պակասություն չունենք: Սպաների համար մի չվեյցարացու տուն կա աղատ, իսկ զինվորների համար Ձեր տրամադրություն տակ է դատարկ մի դորանոց:

— Ասե՛ք, որ ինձ այնտեղ տանեն: Դուք կմնաք այստեղ: Տեղը տեսնելուց հետո Ձեզ կտամ հրամաններս:

Կոչու ու կոպիտ չելտով արտասանած այս բառերով սպան ոտքի կանգնեց: Ինձ խնդրեց հետը գնալ: Նստեցինք ավտոմեքենա: Մեր չուրջն էին վաղվղում թուրք ոստիկանները: Շրջեցինք դորանոցը: Բրիտանացին քիթը կնճռոտեց: Նա հայտնեց, որ այս դորանոցը չէր կարող զինվոր բերել: Ապա ինձանից խորհուրդ հարցրեց:

Ինձ համար պարզ էր, որ բրիտանացիները հաստատ կվերցնեին նահանգապետի նշած չվեյցարացու տունը: Այն պատկանում էր բմիչկ դ-ր Ֆիչերին, որը բացակայում էր քաղաքից: Մզված վրիժառություն արդարացի զգացումից՝ նստացի.

— Վերցրե՛ք թուրքական հիվանդանոցը, այն դատարկ է, հրաշալի զիրք ունի և ընդարձակ է:

Նորից մեքենա նստեցինք և ուղևորվեցինք թուրքական հիվանդանոց: Կարճատև ստուգումից հետո սպան նահանգապետին ուղարկեց իր առաջին հրամանը հետևյալ բովանդակությամբ. «Իմ զորամասերն անմիջապես զրադեցնելու են թուրքական հիվանդանոցը, պահանջում եմ անհապաղ հանձնում»:

— Որտե՞ղ է գտնվում չվեյցարացու տունը:

Քանի որ այդ տունը մոտիկ էր ու տեսանելի, ոտքով գնացինք այն դնելու: Այստեղ նույնպես բրիտանացին իր որոշման մեջ վճռական էր, բայց և Ռուֆայում ավելի զեղեցիկ տուն չկար: Այն բավականին աղատ տեղ ուներ, նս այնտեղ տեղավորել էի միայն կլինիկան, ղեկատուներ և փրահատարանը, որոնք, քանի որ բրիտանացիները երկրում էին, առանց թուր-

քերին հարցնելու, կարող էի կրկին մեր հիվանդանոցը փոխադրել: Գնիքները առանց այդ էլ արդեն պոկված էին, ինձ մնում էր միայն ղոնները բանալ:

Այդ ընթացքում ջոկատները տեղ էին հասել, բոլորն էլ հնդիկներ: Ժամանակ էր նաև մի մեծ ուղերևու, ինչպես նաև մի քանի դրահատանկ՝ մի քանի բրիտանացի ղինվորներով:

Ինչպիսի երջանկովթյուն Ուրֆայի և այդ քաղաքի հայ ժողովրդի մնացորդների համար: Նաև քաղաքի մյուս քրիստոնյաների համար բրիտանացիների մուտքը մեծ ուրախություն էր: Մահվան մշտական սարսափը, որի մեջ նրանք այդքան ժամանակ ապրել էին, վերջապես պիտի իր վերջը գտներ: Դա 1919 թ. մարտի 24-ն էր:

Ասորիներն ու կաթոլիկները գալիս ու շնորհակալություն էին հայտնում ինձ:

Բրիտանացիների մուտքի շնորհիվ չուտով Ուրֆայի երեք ռաբձրաստիճան պաշտոնյա աշխատանքից ազատվեց: Դրանք էին՝ նահանգապետը, ոստիկանապետը ու քաղաքագլուխը: Առաջինը ձերբակալվեց ու կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց: Դրա հիմքն էր հայերին պատճառած արհամարիքները: Երբ սկսվել էր տեղահանումը, այդ պարոնը Բայրուրդի նահանգապետն էր: Նա քաղաքից դուրս հանել և մորթել էր տվել ոչ միայն հայ տղամարդկանց, այլև հայ կանանց ու երեխաներին: Այդ արարքից հետո պաշտոնյային տեղափոխել էին Արդանն Մադեն քաղաքը, որի նախկին նահանգապետը հայերի նկատմամբ եղել էր փոքր-ինչ բարեհաճ, ինչի համար նա որպես պատիժ հեռացվել էր պաշտոնից: Այնտեղ նույնպես նոր տները սրախողխող է անել տվել բոլոր հայերին՝ կանանց ու երեխաներին ներառյալ: Դրանից հետո է, որ այդ պիտանի պաշտոնյային Ուրֆա էին տեղափոխել: Բրիտանացիներն այժմ կարողացան նրան վնասադերժել հենց իրենց՝ թուրքերի միջոցով:

Այն օրվանից, երբ կադին ինձ պատմել էր այդ նահանգապետի զագրելի գործերի մասին, հաճախ ինձ հարց եմ տվել, թե վերջինս ավելի ճիշտ չի՞ վարվել, քան այն նահանգապետները, որոնք կանանց ու երեխաներին արտաքսել են տվել: Կանայք չէի՞ն, որ որոշ վայրերում նահանգապետներին խնդրում էին՝ իրենց արտաքսելու փոխարեն՝ տեղնուտեղը սպանեին: Ինչպիսի աննկարագրելի զոգզոխայով անցան այդ

Թշվառները տեղաճանձան ճանապարհին: Ամօթի, ստրկության և սովահարությունների կյանք էր վերապաճել նրանց դաժան ճակատագիրը: Մյուս կողմից էլ, եթե բոլոր նաճանգապետները վերջինիս պես վարվեին, ապա այսօր մեկ ու կես միլիոն հայերից, որոնք բռնի կերպով տեղաճանվեցին, մոտ 200-300.000 հայ ողջ մնացած չէր լինի:

Մայիս ամսին էր, երբ հանկարծ Ուրֆա քաղաքի քրիստոնյաների շրջանում մի անգամ ես խուճապ առաջացավ: Շատերը չուկայում շտապ փակեցին վաճառատները և փախան իրենց տները: Մի կին շատ հուզված եկավ ինձ մոտ կլինիկա և զանգատվեց, որ կառավարությունը մահմեդականներին հրացաններ է բաժանում: Դժկամությամբ ես կնոջը տուն ուղարկեցի: Ձէի հավատում նրան: Սակայն նրանից աղատվելը դյուրին չէր, մինչև որ ասացի.

— Նման հարցերով ես այլևս չեմ զբաղվում, զնա բրիտանացիների մոտ:

Կիներ զնացել էր, և որպեսզի ավելի չուտ ընդունեն իրեն, ասել էր, որ ես էի նրան ուղարկել:

Հաջորդ առավոտյան ինձ՝ քրիստոնյա բոլոր երեսկիների հետ, հրավիրեցին բրիտանացի պարետի մոտ: Մեղանից ուղում էին տեղեկանալ, թե որտեղից էր առաջացել խուճապը: Իսկ ես արդեն մոռացել էի, որ մեկ օր առաջ ինձ մոտ եկած հայ կնոջը ասել էի՝ զնա՝ բրիտանացիների մոտ: Պարետը մեղ տարավ թուրք նաճանգապետի մոտ, որին նա արդեն հրամայել էր՝ հարցի մանրամասն քննություն կատարել: Դրանից հետո է, որ վերջինս թափանցել էր գործի էություն մեջ: Թուրքական կառավարությունը քաղաքից դուրս գտնվող մի տնից հրացաններ է տեղափոխելիս եղել: Ըստ երևույթին, որոշ վախժորած սրտեր դա տեսել էին, և այսպիսով խուճապ էր առաջացել:

47. Հալածանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ

Անգլիացիների հետ գրեթե միաժամանակ Ուրֆա էր ժամանել նաև մի թուրք պաշտոնյա՝ առողջապահության մի տեսուչ: 1918 թ. դեկտեմբերից ի վեր՝ հայ բժշկի Հայկա

փախուստից հետո, քաղաքում չկար ավարտական վկայական ունեցող մեկ այլ թիշկ, րացի մի թուրքից, որն արդեն առավոտվա ժամերից սկսած հարբած վիճակում օրորվում էր քաղաքի փողոցներում: Սակայն նրա առավելությունն այն էր, որ նա ինձ դժվարություններ չէր հարուցում: Նրան երբեք որևէ հիվանդ իր տուն չէր կանչում: Այսպիսով ես կարողանում էի թշկություն ասպարեղում իմ գիտելիքները յիույի օգտագործել: Իսկ այնտեղ ինձ սպասում էր հսկայական աշխատանք, որը ես մենակ պետք է հաղթահարեի: Մահճակալական տներից եկած հայերի մեծ մասը թշկի կարիքը ուներ: Գալիս էին նաև մեծ թվով մահճակալականներ: Միայն 1919 թ. առաջին հինգ ամիսների ընթացքում կլինիկայում խնամել էի ավելի քան 2000 հիվանդ: Միևնույն ժամանակ հիվանդանոցում պատկած էր ուրիշ 200 հիվանդ և առաջիկայում կային ավելի քան 100 վիրահատություններ, որոնցից մի քանիսը բավականին բարդ էին: Կառավարությունն իր հերթին ինձ հիվանդներ էր ուղարկել: Այս բոլորին գումարած, իմ ուսերին էր զրված թուրքական արհեստագործական զարդոցում թշկի պաշտոնը: Եվ երբ Ուրֆայում մի որոշ ժամանակ մի քանի հարյուր հեծյաղորային մնացել էին առանց թշկի, նրանց նույնպես ես պետք է օգնություն հասնեի:

Թող որ սիրելի ընթերցողն իմ այս բացատրությունները այնպես չմեկնարանի, որ կարծես պարծենում եմ նրանով, ինչ կարողացել եմ կատարել Աստծու օգնությամբ: Ուղում եմ միայն ցույց տալ այն ամենը, ինչը պահանջվում էր ինձանից:

Սպասելի էր, որ առողջապահության նոր տեսուչը ինձ դժվարություններ էր պատճառելու՝ ավարտական վկայական չունենալու համար: Նրանից զաղտնի չէր կարող մնալ. թե ովքեր էին վերջին ամիսներին Ուրֆայում ինձանից բժշկական օգնություն ստացել, և նա համենայն դեպս ինձ դրա համար չնորհակալություն չէր հայտնելու:

Նախագալով, որ իմ վրա կրկին ճնշում էր գործադրվելու, դիմեցի օկուպանտ զորամասերի հետ եկած հնդիկ թշկին: Նա ընդունեց չվեյցարական հիվանդանոցի վերահսկողությունը ստանձնելու իմ խնդրանքը: Մի քանի աշխատանքային ժամ էլ անցկացնում էր հիվանդանոցում: Մենք իրար հետ լավ էինք աշխատում:

Ինչպես և սպասում էի, Հենց մի քանի օր Հետո ստողջապա-
ռութիւն թուրք տեսուչից մի պաշանջագիր ստացա, որը
Հետեյալն էր ասում, եթե իր յաճոն այն մասին, որ ես բժշկա-
կան վկայագիր չունեմ, Համապատասխանում էր իրականու-
թյանը, պարտաւոր էի անմիջապես փակել կլինիկան ու դե-
ղատունը:

Սակայն քաղաքի բրիտանացի պարետը, որին ցույց տվեցի
սլուծութիւնը, ասաց, որ Հանգիստ շարունակեմ իմ գործը և պա-
ստասխան չտամ:

Դրանից 14 օր Հետո մեր Հիվանդանոցում արյան վարա-
կումից մի քուրդ մահացավ: Տասը օր առաջ ես նրան
վիրահատել էի Հնդիկ բժշկի ներկայութեամբ:

Մահից երկու օր Հետո դատական քննիչից կոչնագիր
ստացա: Թուրքական ստողջապահութեան տեսուչը բողոքել էր
իմ դեմ՝ ասելով, որ մեր Հիվանդանոցում անփութութեան Հե-
տեանքով վիրահատութեան ընթացքում մի քուրդ է մահացել:
Նա պաշանջում էր դատական կարգով պատիժ, քանի որ
վիրարույժը վկայական չի ունեցել: Սակայն իմ գործը Հիմա
դյուրին էր, քանի որ Հնդիկ բժշկն իմ նեցուկն էր: Իմ ցուց-
մունքի Հիման վրա դատական քննիչը դիմեց անգլիացի պա-
րետին, իսկ վերջինս Հնդիկ բժշկի միջոցով պատասխանեց, որ
Քյունցլերն այդ վիրահատութիւնը կատարել է իր ներկա-
յութեամբ և որ Հիվանդը մահացել էր ոչ թե վիրահատութեան,
այլ արյան վարակման Հետեանքով: Աստողջապահութեան տե-
սուչին ընտրեցի Համար պետք է նշել, որ նա մահացածին
չէր Հետազոտել: Իր մեղադրանքը նա Հիմնել էր ասեկոսներին
վրա:

48. Օգնութեան արշավախմբի ժամանումը

Անգլիացիներին մի քանի օր Հետո Ուրֆա ժամանեց չորս
ամբիկացի՝ երեք տիկին և մի պարոն, որոնք ամբիկյան
Կարմիր խաչ արշավախմբի անդամներ էին: Մենք նրանց
Հանձնեցինք ամբիկյան Հիմնարկութիւնը՝ 500 որբերով ու
այրիկներով: Արշավախումբն իր Հետ բերել էր այն ամենը, ինչ
մենք այլևս չունեինք՝ նոր ուժեր (մեղ մոտ նրանք սպառվել

Հին), դրամ, հագուստ և օգնություն այլ միջոցներ, մինչև խուկ մի ընտանատար մեքենա: Փրկություն աշխատանքը մտավ մի շատ կարևոր և նոր փուլ: Մեր սկսած աշխատանքը՝ արդյունարև-րական ապրանքներ արտադրելու ուղղությամբ կատարելա-գործվեց և բազմացավ, իսկ դպրոցները ավելի լավ կահա-վորվեցին և ընդլայնվեցին:

Կինս ու ես չունչ քաշեցինք: Ծանրությունը, որը 1916 թ. մենք մենակ Հինք տանում, մեր ուսերից հանվեց: Օրեցօր ավելի մեծ թվով հայտնվող հայերին օգնելու գործն ստանձնեցին բրիտանացիները: Նրանք, սկզբնական շրջանում մեր օգնու-թյամբ, սովյալներին բաժանեցին հաց և մի քիչ էլ դրամ՝ ամե-նաանհրաժեշտ բաները ձեռք բերելու համար:

Ամիսներ առաջ լսել էինք, որ վերադառնալու Հին բոլորին սիրելի բժիշկ դ-ր Ֆիշերն ու իր կինը, որոնց պակասը Ուր-ֆայում վաղուց էր դգացվում: Սակայն ամիսներն անցնում էին, իսկ նա չէր երևում: Անձնագրային և ճանապարհորդական որոշ զժվարություններ չարունակ ձգձգում էին Շվեյցարիայից նրա ճանապարհ ընկնելը: Հենց որ նա Ուրֆա գար, միտք ունեի ընտանիքիս հետ վերադառնալ Շվեյցարիա, որպեսզի կրկին հայրենիքի օղ չնչինք:

Վերջապես եկավ նրա ժամանելու ուրախալի ժամը: Ուր-դալս դույզը երևաաներին թողել էր Բաղելում, որպեսզի բժշկի կինը նույնպես կարողանար ամբողջովին նվիրվել օգնություն գործին: Այժմ մեր հիվանդանոցի աշխատանքը կարող էր նոր թափ ստանալ՝ հաշվի առնելով նաև թուրքական օրենքների պահանջները: Բժշկի ժամանման առթիվ ուրախությունն ընդհանուր էր՝ քաղաքում թե՛ գյուղում, քրիստոնյանների թե՛ մահմեդականների շրջանում: Սակայն ամենամեծ ուրա-խությունը մերն էր՝ իմ կյանքի հավատարիմ ուղեկցուհուն ու իմը, որովհետև հասել էր նաև մեր փրկության ժամը:

49. Օղաբավ Ուրֆայի վրա

1919 թ. մայիսին քաղաքից դուրս քարաշատ մի մեծ դաշտ պետք է մաքրվեր: Այդ աշխատանքը բաժանելու պարտակա-նությունը բրիտանացիները կոնջս վրա դրեցին: Վերջինս

Հարյուրավոր Հայուհիների գործի դրեց, ընձեռնելով նրանց մի քիչ դրամ վաստակելու հնարավորություն: Այդ տարածքի վրա վայրէջք էր կատարելու Ուրֆայում առաջին օդանավը:

Երկու չարաթ հետո եկավ մեծ պահ՝ ինքնաթիռի ժամանումը: Այն Հպարտորեն սավառնում էր հին Եղեսիայի վրայով: Բոլորը դուրս վաղեցին կամ տանիքները բարձրացան ու դարձացան: «Այլա՛հ», - հնչում էր մահմեդականների ընդհանրացումը: Իսկ երբ ինքնաթիռից մի քանի կրակոց արձակվեց, սարսուղին բոլոր նրանք, որոնց խիղճը մաքուր չէր: Իսկ քրիստոնյաներին համակեց մի հոգեկան անսահման հանգստություն:

50. Հաշվապահական հոգսեր

Ջի կարելի չանդրադառնալ մեր գործի Հաշվապահական հոգսերին: Դրանք չափից չատ ավելին էին խլում իմ մտավոր կարողությունից: Աշխատանքս, ինչպես ընթերցողը նկատել է, գնալով ավելի բազմակողմանի էր դարձել: Իմ հաշվեմատյանները պարունակում էին երկար հաշվեսյունակներ, որտեղ պատերազմի տարիներին գրանցվել էին իմ ձեռքի տակով անցած միլիոնները: Հիվանդանոց, ամերիկյան միսիոներություն, Հայերի և քրդերի հետ տարվող փրկարար աշխատանք, 1916 թ. գարնանից մինչև 1918 թ. վերջը ներկայված քաղաքացիներին ցուցաբերվող օգնություն, այս ամենը պահանջում էր խստագույն հաշվապահություն: Դրան զումարվում էր նաև իմ տնային մեծ տնտեսությունը, որն աստիճարաբար շեյխի տան պես մի բան էր դարձել, ուր ճաշի ժամերին հայտնվում էին չատ մարդիկ, հատկապես սովյալներ:

Ի դեպ, ես ամբողջ օրն այնքան էի զբաղված, որ հաշվելու համար ժամանակ չէր մնում: Դրանով զբաղվում էի միշտ երեկոներին, երբ մարմինս արդեն չատ հոգնած էր լինում: Այստեղից էլ հասկանալի է, որ հաշվարկներս երբեմն ճիշտ չէին լինում: Երբ դրանից գիշերն արթնանում էի և քունը աչքերիցս փախչում էր, վեր էի կենում և սկսում հաշվել: Ահա այդ ժամերին էին, երբ նախապես խրթին թվացող հաշիվները կարծես հստակվում էին: Հայտնի պատճառներով, դրամարկղը ստուգելու ժամանակ, մեծ մասամբ այնտեղ չատ դրամ չէր լինում:

Երբեմն նախանձում էի թուրքական հիմնականուղի պաշտոնյաներին: Այնտեղ ելքումուտքը հայիմ ին մեղանից մեծ էր, սակայն նրանք ունեին հատուկ կառավարիչ, հատուկ պրոպեր և հաճախ նաև հատուկ գանձապահ:

Իմ բոլոր ծախսերը կատարվում էին իմ ընդհանուր դրամարկից: 1917 թ. վերջերին ինձ հայտնի դարձավ, որ դրամարկում կար ավելորդ մի գումար: Հսկաստան իմ բոլոր պրոպերաների՝ չհաջողվեց սխալը գտնել: Համաձայնագրից դրամատուքներից մեկը չէր գրանցվել: Հաշվառություններն ուղարկվում էին բազմաթիվ վայրեր՝ Շվեյցարիա, Ամերիկա, Գերմանիա: Այնտեղից, սակայն, մեծ մասամբ ինձ մոտիկագրեր չէին ուղարկում: Շվեյցարիա մեկնելուց ընդ տասը Բազելի մի դրամատնից ստացա Շվեյցարիայից՝ 1916-ից ի վեր ինձ ուղարկված դրամների ընդհանուր հայիմը: Այդ հայիմը ուսումնասիրելու ժամանակ, երբ կրկին գլուխ էր և ընտանիքիս անդամները քնած էին, հայտնաբերեցի մի պաշտոն, որն իմ մատչանքներում գրանցված չէր: Այս անգամ, սակայն, պրամարկում գումարը փոքր էր, մի զգալի մաս պակասում էր: Ինչ անել: Արդեն երկու տարի ի վեր, գներն ընդհանուր պատճառով աշխատավարձս այլևս չէր բավարարում: 1917 թ. կինս մի կողմ էր դնում այն փոքրիկ գումարը, որ ստանում էր օգնություն հանձնաժողովում իր կատարած աշխատանքի դիմաց՝ այն խնամքով թաքցնելով իմ աչքից: Նա մտածում էր, որ երբ վերջանար պատերազմը և մենք Շվեյցարիա վերադառնայինք, լավ կլիներ, որ մի փոքր գումար տեսնեամք լինելիք: Քանի անգամ համոզում էի նրան, որ այդ դրամն ինձ տար՝ տան ծախսերի համար, քանի որ իմ աշխատավարձը չէր բավարարում ընտանիքի ծախսերին: Բացի դրանից, նա մեր տնից մի քանի իրեր էր վաճառել, և այդ գումարը նույնպես մի կողմ էր դրել: Այժմ ինձ համար արդեն պարզ էր՝ դրամարկից ճեղքվածքը պիտի ծածկվեր այն գումարով, որը այդ քարեհողի կնիքն այդքան խնամքով տնտեսել էր: Սակայն թե ինչպես և երբ պիտի պահանջեի այդ գումարը, ահա այդ հարցին հարկավոր էր դիմանազդատորեն մոտենալ: Հաջորդ սրբ, պատկերացրե՛ք վիճակս, ես ինձ քնած լավ չէի գտնում: Բարեբախտաբար խրվել էի հսկայական աշխատանքի մեջ, թեև պիտի, որ երեկոյան դրամը ձեռքիս պիտի լինի: Կինս ուշադիր լսեց իմ հայտնու-

թյուները: Նա նույնպես հասկացավ, որ խնայված գումարից պետք է բաժանվեր, սակայն դա իրեն համար այնքան էլ դյուրին չէր: Նա դրամը բերեց ինձ ու կտրուկ ասաց. «Ուղո՞ւմ ես չապիկս էլ վաճառել: Կարող ես վերցնել»: Ո՞վ կարող էր մեղադրել նրան, որ այդ բառերն ասելիս մի քիչ դառնացած էր: Սակայն մենք մեր ամուսնության ընթացքում միշտ ունեցել ենք մի փորձված միջոց, որը միշտ դյուրացրել է մեր հաշտությունը: Առանց երևելյան միասնական աղոթքի մենք երբեք անկողին չլինք մտնում, և քանի որ չարացած հնարավոր չէ աղոթել, վերջ էր տրվում ամեն ինչին: *Probatum est!* (Փորձված միջոց է):

51. Երջանայաց մահմեդականներ

Մեզ՝ մարդկանց, մտածելիս հաճախ դրադեցնում է մի հարց. «Ինչո՞ւ»: Նույնքան հաճախ բացակայում է և պատասխանը. «այս կամ այն պատճառով»: Երբ մարդ մտածում է այն անասելի արհավիրքի մասին, որ ապրեց հայ ժողովուրդը, կրկին հարց է ծագում. ինչո՞ւ: Կարծես թե մեզ պիտի հաջողվեր գոհացուցիչ պատասխան ստանալ: Ստորև պատմելու եմ մի դեպք, որի մեջ կարծես կարելի է գտնել մասնակի մի պատասխան:

Եվրոպա մեկնելուցս մի քանի օր առաջ քաղաքից երկու թուրք հայտնվեց ինձ մոտ: Նրանք, ինչքան որ կարելի էր դասել նրանց տեսքից, արհեստավորներ էին, այսինքն հասարակ մարդիկ: Նրանք ինձ հետևյալ հարցն ուղղեցին.

– Դու կարծո՞ւմ ես, որ անգլիացիները, որոնք հիմա Ուրֆայում են, մեզ կպաշտպանեն թուրքական կառավարության հարձակումներից, եթե մենք վաղը քրիստոնյա դառնանք:

Իմ պատասխանը եղավ, որ դա ինձ հայտնի չէր, բայց որ կարող էի տեղեկանալ: Սակայն նախ նրանք ինձ պետք է ասեին, թե ինչ պատճառով էին ուղում քրիստոնյա դառնալ:

– Այդ դու ես, որ խլում ես մեղանից հայուհիներին, որոնց հետ ամուսնացած ենք: Այդ կանայք մեզ վարժեցրին այնպիսի բնականական կյանքի, որպիսին մինչև օրս մենք երբեք չգիտեինք: Նրանք մեզ Աստվածաշունչ են կարդացել, այնպես են

վարել մեր տնտեսությունը, որ մենք ապշած ենք մնացել: Նրանք մեղ համար այնքան սիրելի են դարձել, որ անկարելի է թողնել նրանց, որ զնան: Նախընտրելի է հրաժարվել մեր հավատքից: Եվ իմացած եղիր, որ մենք երկուսս չենք միայն, որ այս կարծիքի ենք և այդ վիճակի մեջ ենք: Կան ղեռ մոտ 50 տղամարդիկ, որոնք մեղ այստեղ են ուղարկել, և բոլորն էլ պատրաստ են ընդունելու քրիստոնեական հավատքը, որպես-դի չգրկվեն քրիստոնյա կանանց հետ իրենց վայելած նոր կյանքից: Սակայն քանի որ թուրքական կառավարությունը մեղ բանտ անպայման կնետի, հենց որ քրիստոնեություն ընդունենք, ուղում ենք նախ իմանալ, թե արդյո՞ք անդլիացիները մեղ տեր կկանգնեն ու կազատագրեն:

Երկու օր հետո այդ մարդկիկ եկան պատասխան ստանալու: Ցավոք, ես նրանց պետք է հայտնեի որիտանացի պարետի հայտարարությունը՝ այն է, որիտանացիները նման հարցերին չեն միջամտում: Սակայն ես չդիմացա և զլխիկոր հեռացող հայցվորներին ասացի, որ հայերը՝ ահարկու տեղահանումից ու մահից խուսափելու համար, կարող էին քրիստոնյա հավատք փոխարինել մահմեդականով, բայց նրանք նախընտրեցին մահը և բոլոր մնացած անասելի տառապանքները: «Եթե դուք նույնպես նման քաջություն ցուցարներեք, անշուշտ պիտի տառապեք, սակայն հենց այդ տառապանքի մեջ դուք հաղթող կլինեք»:

52. Հրաժեշտ

Աշխարհամարտի ընթացքում իմ ապրածի նկարագրությունը ամրողջական չէր լինի, եթե զրի չառնեի նաև Ռուֆայից հրաժեշտի մանրամասները: Սակայն զրիչս ղիմաղրում է ղրան: Այնուամենայնիվ, քանի որ ես իմ տված բոլոր տեղեկություններում հենվել եմ փաստերի վրա, երևի պետք է հիշատակեմ նաև հրաժեշտը, մանավանդ որ այն կնոջս և ինձ համար որոշ անհանգիստ պահեր ստեղծեց:

Մայրաքաղաքում վերաստեղծված Հայ աղգային կոմիտեի աշխատանքն էր՝ օգնել տուն վերաղարձած ղիվորներին աշխատանք գտնելու, ինչպես նաև այրիներին ու որրերին, որ-

քանով որ դա Հնարավոր էր, նախկինում իրենց ունեցածը ետ ստանալու հարցում: 1918 թ. դեկտեմբերին այդ կոմիտեի մի անդամ ժամանեց Ուրֆա, այստեղ նույնպես մի կադմակերպություն կյանքի կոչելու: Այդ մարդու մոտ մի քանի հայ կանայք զանգատվել էին ինձանից, թեև ես նրանց ամբողջովին վճարել էի Գերմանիայից Ուսառայան աղզանունով մի բարեկամից ստացված դրամը: Բայց քանի որ դրամատունն այդ գումարը ինձ փոխանցել էր թղթադրամով, ես չէի կարող նրանց ոսկով վճարել: Իսկ ավելի վաղ չըջանում, երբ Թուրքիայում ղեռ գոյություն չունեին թղթադրամը, ես այդ գումարը Ուսառայանին ուղարկել էի ոսկու արժույթով:

Ի դեպ, միայն ինձ չէ, որ Հայերը դրամական հաշվարկների կապակցությամբ այդպես վարկարեկել էին: Դրա մասին, պատերազմի սկզբում ղեռ երկրում գտնվող բոլոր ամերիկացիները պատմելու շատ բան ունեն: Երբ թղթադրամը ղեռես գոյություն չունեին, նրանց ոսկեդրամ էր հանձնվում դրամատանը պահ դնելու համար: Հենց որ թղթադրամը չըջանառության մեջ մտավ, դրամատունն այլևս իրավունք չունեին ոսկով վճարումներ կատարելու, քանի որ ոսկին հանձնվում էր պետությանը: Թղթադրամը, սակայն, օրեցօր կորցնում էր իր արժեքը: Երբ Հայերը զալիս էին ու պահանջում իրենց դրամը, ուղում էին ամբողջը կրկին ոսկով ստանալ: Սակայն լավագույն ցանկության դեպքում էլ՝ այդ «ողորմելի» թղթադրամներից, այլ արժույթով չէին վճարում:

Հայկաից եկած Հայ աղզային կոմիտեի ներկայացուցիչը ինձ կանչեց հարցուփորձ անելու: Սակայն նա հասկացող մարդ էր և լրիվ ըմբռնեց գործի էությունը:

Այդ կանանց Հետ դրամի խնդիրն ուներ մեկ այլ կողմ ևս: Դրա մասին ես այստեղ պետք է մի քիչ ընդարձակվեմ:

Պատերազմն սկսվելուց քիչ առաջ Գերմանիայից Ուրֆա էր ժամանել Ուսառայան անունով մի հայ: Նա եկել էր՝ այստեղից մորը Գերմանիա տանելու, որտեղ նրա եղբայրը՝ որպես ատամնարույժ, լավ դիրք ուներ: Պատերազմն սկսվեց, և նա այլևս Ուրֆայից չկարողացավ մեկնել: Երբ այնուհետև 1915 թ. զարնանը Հայերի վիճակն արդեն բավական անմխիթար էր, Ուսառայանն ինձ խնդրեց իրեն հիվանդանոցում որպես սպասավոր ընդունել: Որպես գերմաներենին տիրապետող մարդ,

նա Հաճախ իմ տան Հյուրն էր լինում, և ես կատարեցի նրա խնդրանքը:

Երբ 1915 թ. մեր Հիվանդանոցից բոլոր Հայերին տարան, Ռաչատրյանն էլ նրանց Հետ գնաց: Սակայն նրան չսպանեցին, այլ Հայնպ՝ զորանոց ուղարկեցին: Այնտեղից նա ինձ մի ռացիկ ուղարկեց, խնդրելով, որ ես՝ նրա կողմից մեր բժշկի մոտ թողած 135 ոսկեղրամները վերցնեմ և ըստ Հնարավորին Հեռագրով նրան ուղարկեմ, որպեսզի նա այդ գումարը որպես փրկագին օգտագործի և աղատվի դինվորի իր կարգավիճակից:

Բժիշկը, սակայն, արդեն բժավոր տիֆով՝ Հիվանդ՝ անգիտակից պառկած էր: Նրան փողի մասին Հարցնելն անկարելի էր, և դրա կարիքն էլ չկար: Զէ՞ որ մի քանի օր առաջ, երբ աշխատում էի խորհրդակցության սենյակում, մշտապես ռաց գրողներին մեկում ղեկատռման թղթեր փնտրելիս, Հայտնաբերել էի մի փոքրիկ քսակ՝ 135 ոսկեղրամով, որի վրա թանաքով գրված էր «Ռաչատրյան» անունը:

Ինձ Համար պարզ էր, որ այդ դրամը պատկանում էր ընկերոջս: Թե ինչպես էր պատահել, որ նա այդ դրամը դրել էր այդ գրողը, չգիտեի, սակայն տեղահանումը այնքան Հանկարծակի էր, մտածեցի, որ նա Հավանաբար ինքն էր չտապով դրել գրողը:

Այսպիսով, ես նրան Հեռագրեցի, որ նա ներկայանա իմ իսկ դրամատունը, որին էլ Համապատասխանաբար Հեռագրեցի, որ Ռաչատրյանի ներկայանալու դեպքում նրան վճարի 135 ոսկեղրամ:

Սակայն այդ դրամը Ռաչատրյանը երբեք չգնաց ստանալու: Երկու շաբաթ Հետո իմացա պատճառը, այդ ընթացքում նա մահացել էր բժավոր տիֆից: Այսպիսով դրամը մնաց դրամատանը: Ես գրեցի Գերմանիա, որ փնտրեին ու գտնեին Հանգուցյալի եղբորը:

1916 թ. փետրվարն էր, երբ իմ դրամատենից ինձ Հաղորդեցին, որ վերջապես գտնվել են եղբոր Հետքերը, քանի իրենց մոտ վերջերս Հայտնվել է մեկը, որը խոսել է այդ գումարի մասին: Սակայն նա կարծես թե ենթադրել էր, որ գումարը ավելի մեծ պետք է եղած լիներ, քան ես փոխանցել էի: Դրամատունը պահանջել էր, որ Ռաչատրյանն անձամբ ներկա-

յանա գումարն ստանալու, սակայն նրանց հայտնել էին, որ նա դեռ հիվանդ է: (Մինչդեռ նա այդ ժամանակ վաղուց մահացած է եղել:)

Շատ չանցած ըմբռնի բարեկամներից մեկը եկավ Ուրֆա: Նա ինձ մոտ ուղարկեց եղբորը՝ աչքարաց մի փաստարանի: Հարցումիս, թե պարոնի ի՞նչ էր ցանկանում, նա պատասխանեց.

– Գիտեցի՛ք, որ եղբայրս Ռաչատրյանին, որը Հայնպում մահացել է, մահից առաջ 60 ոսկեղրամ է պարտքով տվել, որպեսզի նա կարողանա փրկագին վճարել: Գիտեմ, որ Ռաչատրյանի դրամը գտնվում է դրամատանը: Դրամատանը հրահանգե՛ք, որ եղբորս վճարի 60 ֆունտը:

Ես խնդրեցի փաստարանին ցույց տալ ստացականը: Նա ասաց, որ այն հաջորդ առավոտ կրերի, սակայն միևնույն ժամանակ սկսեց սպառնալ, որ եթե ես այդ գումարը իր եղբորը կամովին չվճարեմ, նա իմ դեմ կառավարությունը բողոք պիտի ներկայացնի, քանի որ փաստորեն Ռաչատրյանի դրամը՝ որպես Հայի ունեցվածք, պատկանում է կառավարությանը:

– Ինչո՞ւ եք ինձ սպառնում: Մի՞թե ես հրաժարվել եմ Ձեզ վճարելուց: Պիտի ուղևի նախ ստացականը տեսնել: Ի դեպ, Դուք կարող եք կառավարությունը իմ դեմ բողոք ներկայացնել, որովհետև, եթե կառավարությունը դրամն ստանա, ես որևէ բան կորցրած չեմ լինի: Իմ միակ ցանկությունն է, որ դրամը Հասնի օրինավոր ժառանգին:

Իմ այս խոսքերից հետո փաստարանը հայհույնով հեռացավ: Հաջորդ առավոտյան նա բերեց մի ստացական առանց ամսաթվի և առանց դրոշմանիշի, որից երևում էր, որ այն հենց այդ գիշեր էր լույս աշխարհ եկել: Ես էլ սակայն անգործ չէի մնացել, նույն երեկոյան հեռագրել էի դրամատուն՝ խնդրելով, որ գերմանացի հյուպատոսին 135 Litque փոխանցի: Այսպիսով խնդրեցի փաստարանին այդ նույն ստացականով ներկայանալ Հայնպում հյուպատոսին, որին, ի դեպ, դրամը հասած պետք է լիներ: Զայրույթից կանաչած՝ նա մեկնեց: Պետք է նշել, որ այդ գործով որևէ մեկը հյուպատոսին երբեք չէր դիմել, լավագույնս ապացույցն այն մասին, որ միայն ավաղակներ կարող էին հետամուտ լինել Հայերի ունեցվածքին:

Իմ հրաժեշտի օրերին մի ասորի կին եկավ կնոջս մոտ ու

պատմեց, որ քաղաքում յուրեր են չրջում, որ Հայ ըմբիւր, որը ըրիտանացիների մուտքից Հետո կրկին Հայտնվել է Ուրֆայում, իմ ղեմ ըողոք է ներկայացնելու: Դրանից մի քանի օր առաջ ես էլ էի նկատել, որ Հայ ազգային կոմիտեն իմ ղեմ ինչ-որ բան է պատրաստում: Դրա համար խնդրեցի այդ կոմիտեին, ինձ մոտ մարդ ուղարկել՝ տեսնելու համար, թե ինչ է խնդիրը: Սակայն ոչ ոք չեկավ: Հետագայում լսեցի, որ նրանց մտադրութիւնը՝ իմ մեկնելու օրը ինձ ձերբակալել կամ զոնն մեկնումս խափանել տայն էր:

Կիսա, որ վայրկյանի մղումով գործող մարդու խառնվածք ունի, անմիջապէս այդ կնոջ գնալուց Հետո մի նամակ գրեց Հայ ըմբիւր՝ ասելով, որ ինքը Հենց նոր է տեղեկացել այն մեղադրանքի մասին, որ իբր թե ըմբիւր մտադիր էր ներկայացնել իմ ղեմ: Կիսա համոզմունք էր Հայտնել, որ սա անկասկած ասեկոսի արդյունք պետք է լիներ, այլապէս ինչպե՞ս կարող էր Հայ ըմբիւր՝ իր ամուսնու երկարամյա աշխատակիցն ու բարեկամը, այժմ հանկարծ նրա ղեմ դուրս գալ: Կիսա նրանից խնդրեց անհապաղ դրական կամ բացասական պատասխան, որպեսզի իր ամուսինն ու ինքը իմանային, թե յուրերի որ մասն է իրականութեանը համապատասխանում:

Ըմբիւր երկտողի հակառակ երեսին, առանց որեւէ մի ուղերձի, գրել էր. «You shall answer to the law, nothing with me!» (Դուք օրենքի առաջ պատասխան կտաք, ինձ հետ գործ չունեք):

Այժմ գիտեինք, անհավատալիս իրականութիւն էր: Բայց քանի որ ես ցանկութիւն չունեի վերջին օրը ձերբակալվելու, դիմեցիք ըրիտանացիներին: Խնդրեցիք նրանց օգնել մեղ. հոգ տանելով այն մասին, որ եթե մեր ղեմ մեղադրանքներ կային, դրանք ներկայացվելին հիմա և ոչ թե վերջին օրը: Պարետն անմիջապէս հրաման տվեց թուրք նահանգապետին՝ պատին Հայտարարութիւն փակցնել, որտեղ պետք է ասվեր, որ Քյունցլերը մոտակա ժամանակում թողնելու էր երկիրը: Բոլոր անձինք, որոնք նրանից պահանջ ունեին, պետք է այն անմիջապէս ներկայացնեին, քանի որ մեկնելու օրը որեւէ նման փաստաթուղթ Հաշվի չէր առնվելու: Նույն օրը ոստիկանապետն ինձ իր մոտ կանչել տվեց: Բարեբախտաբար դա վերջին անգամ էր: Նա ինձ ցույց տվեց մի գրութիւն, որը Հայ ըմբիւր

ներկայացրել էր նաՀանգապետին: Ես կարդացի: Այն ուներ Հետևյալ բովանդակությունը. «Քյունցլերը 1915 թ. օգոստոսի 1-ին Հիվանդ վիճակից, իմ կողպված գործոցից զոհացել է 145 ոսկեդրամ, որն ինձ էր Հանձնել մի ոմն Ռաչատրյան, այն նկատառումով, որ երբ ինքը մահանա, զրամը պահելի ինձ և այլն, և այլն»:

Երբ փաստաթուղթը կարդացի, կարծես ամպերից ցած ընկա: Ինչպես կարելի էր նման բան: Եվ այդ մեղադրանքը զայիս էր մի բարեկամից, որն ուսանել էր գերմանացիների օմանդակությունը, և զրանից գատ նաև քաջատեղյակ էր այդ զուամարի պատմությանը: Ունիք թոցրե՞լ էր: Վստահարար, այլապես նրա արարքը ներում չունենք:

Բրիտանացիների Ուրֆա կատարած մուտքից ի վեր՝ թուրքերի կողմից վերացված կապիտուլյացիաների օրենքը վերականգնվել էր: Ըստ այդ օրենքի՝ որևէ թուրք իրավունք չունեն, իմ՝ օտարերկրացուս նկատմամբ, նման մի գործով դատավճիռ տալ: Բացի դրանից, պարետը Հրամայել էր, որ բոլոր բողոքներն ուղղված իմ դեմ իրեն Հանձնվեն:

Ես պարետին տեղեկացրի, որ ոստիկանապետի մոտ էի կանչվել մի Հայի մեղադրանքի կապակցությամբ: Նամակներուս միջից փնտրեցի այդ դեպքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու դրեցի պարետի առաջ:

Իմ մեկնելուց մեկ օր առաջ, երբ դ-ր Ֆիչերն արդեն Ուրֆայում էր, գործը դրվեց պարետի առաջ վիճարկման: Մենք բոլորս ներկայացել էինք, Հայը նույնպես:

Պարետը դիմեց վերջինիս Հետևյալ բառերով.

– Դուք պարոն Քյունցլերի դեմ գողության բողոք եք ներկայացրել: Որ դուք այդ գանգատը ուղղակիորեն մեզ չեք ներկայացրել, մեղ, որոնց պարոն Քյունցլերը Ձեր ժողովրդի պատճառով է Ուրֆա կանչել, ձեզ պատիվ չի բերում: Ինչ վերաբերում է Ձեր բողոքի բովանդակությանը, ապա մենք մեր առջև ունենք պարոն Քյունցլերի ամբողջական գրավոր ապացույցները, և ես միայն կարող եմ ասել, որ պարոն Քյունցլերը վարվել է կատարյալ օրինականությամբ: Նա այդ գումարը իր ժամանակին, առանց իմանալու, որ այդ զրամը կարող էր նվեր եղած լինել Ձեզ, ուղարկել է Գերմանիա: Եթե Դուք ուզում եք գործին նոր ընթացք տալ, ապա պետք է դիմեք Գերմանիա՝

Ուսչատրյանի եղրորր: Ձեղանից այժմ պահանջվում է, այստեղ, իմ առաջ ներողություն խնդրել սյարոն Քյունցլերից և պատոել րողոքագիրր:

Հայր պատասխանեց, որ իրեն Հայտնի է, թե ինչ է կատարվել դրամի հետ: Այնուամենայնիվ, նա պնդեց, որ Քյունցլերր իրավունք չուներ այդ դրամը Գերմանիա ուղարկելու, դրա հետևանքով է, որ այդքան մեծ կորուստներ են առաջացել թղթադրամների փոխարժեքի պատճառով:

Այնուհետև նա րողոքագիրր դրեց գրպանը: Երր մի քանի րոպե անց ներողություն խնդրելու փորձ չկատարեց, ես ուղի կանգնեցի և չնորհակալություն Հայտնեցի պարետին՝ չեչտելով, որ չենք ուզում նրանից այլևս ժամանակ խլել:

Հրաժեշտի առավոտյան ես մեկ կոչնագիր ես ստացա, րստ որի՝ կեսօրից հետո պետք է ներկայանայի թուրքական դատարան և պատասխան տայի զողության համար: Հիմա ես արդեն ներքուստ հրճվանք ապրեցի: Արդեն ոչ էր: Մեկնելուս օրն էր. ո՛չ թուրքերն ինձ հետ այլևս գործ ունեին, ո՛չ էլ ես՝ նրանց հետ:

Հասկանալի է, որ այդ գործը մեղ շատ դայրույթ պատճառեց: Մարդկային սրտի հորինվածքն ու մուուցքր ի սկզբանե չարակամ են: Անվերջ ուզում ես մեղադրել րոլոր Հայերին ապերախտության մեջ: Սակայն այստեղ խոսքը մի արարքի մասին է, որ դուրս էր եկել ոչ թե ժողովրդից, թեկուղ և դրա ետևում թաքնված էր Հայ աղգային կոմիտեն: Այնուհետև երկու ուրիշ Հայեր ես կանգնեցին այդ մարդու թիկունքին և անհավատալի պահանջներ ներկայացրին անզլիացիներին, որոնք սակայն մնալով առանց որևէ լուրջ հիմնավորման՝ մերժվեցին:

Ավելի շատ, քան րժչկի արարքը, որի հետ ես երկար տարիներ աշխատել էի, ինձ ցավ պատճառեց, երր այստեղ րադմիքս հիշատակված քահանա Եփրեմը, որին ես որրանոցում հարմարավետ աշխատանքի էի տեղավորել և որի ամուսնության պատճառով հոժարարար մեծ տհաճություններ էի ինձ վրա վերցրել և նաև որին եղրորս պես սիրել էի, չեկավ ինձ հրաժեշտ տալու: Դրանով նա փաստեց, որ նա նույնպես անցել էր գրպարտիչների կողմը:

Երր կեսօրից հետո վերջապես Ուրֆայից դուրս էինք

գալու, մեր տան ռակը լցվել էր սիրելի մարդկանցով, որոնք լացուկոծով մեղ հրսմեչտ տվեցին: Պետք է խոստովանեմ, որ ես միայն այն ժամանակ հանգիստս վերստացա, երբ Բեյրութում նափի վրա էի: Թե չէ ո՛վ կարող էր իմանալ, թե ուրիշ ինչ տմարդի գործերի էր ունակ չարական հայր, քանի դեռ ես գտնվում էի թուրքական հողի վրա:

53. Վերջաբան

Իմ երկարամյա գործունեությունից վայրի հետ հրաժեշտը եղբայրակվեց տհաճ մանրամասներով: Ելնելով այն մտավախությունից, որ այդ մանրամասները հայերի նկատմամբ հակակրանք ունեցող որոշ ընթերցողների մեջ է՛լ ավելի մեծ հակակրանք կառաջացնեն, վերջում ուղղում եմ իմ տեսակետը հայտնել այս ժողովրդի մասին, որը, ինչպես ոչ մեկ այլ ժողովուրդ, կրեց ամենաահավոր ու աննկարագրելի տառապանքներ և որը սարսափելի չափերով նվաղեց: Թող որ սա ինձ ներվի, նկատի ունենալով, որ այդ ժողովրդի մեջ ապրել և աշխատել եմ 20 տարի: Եթե նույնիսկ հայերի մասին իմ գիտեցածը սպառնիչ չհամարվի, զոհեմ թող ինձ իրավունք վերապահվի արտահայտելու իմ կարծիքը:

Աղատասեր ու չափադանց խելացի մի ժողովուրդ վեց հարյուր տարի շարունակ ապրել է մուսուլմանական բռնատիրական վարչակարգի ավերիչ պայմաններում: Նա ենթարկվել է պարբերաբար կրկնվող դանդաղացիկ կոտորածների: Նման իրավիճակների ու տառապանքների ներքո որևէ ժողովրդի նկարագիրը չի կարող բարելավվել: Բավական է զեթ մի հայացք նետել քաղաքակրթության գլուխ կանգնած ժողովուրդներին, որոնք անցան համաշխարհային պատերազմի ռոճով: Մի՞թե նրանց նկարագիրն աղնվաքավ: Ոչ ոք չի կարող դա լրջորեն հայտարարել: Եվ չմոռանանք, որ այդ պատերազմը տևեց «միայն» հինգ տարի: Հետևապես, կարելի՞ էր սպասել, որ հայերը ավելի լավ մարդիկ լինեին, քան մենք՝ եվրոպացիներս: Նրանք, որոնք դարեր ի վեր դիմադրել են խորամանկություններ, նենգությունն ու բիրտ ռոնությունը:

Հայերի գործարարությունը Եվրոպայում վատ համբավ

ունի: Ճիշտ է, Հային գործարար կյանքում հնարավոր չէ հեշտությամբ խարել: Որպես կանոն դա շատ ավելի դյուրին է մահմեդականի պարագայում:

Սակայն Հայերի գործարարությունը ոչ ոք այնպես լավ չի ճանաչում, ինչպես թուրքը: Ո՞ւմ միջոցով է հարուստ թուրքը նախընտրում կատարել իր գործարքները: Հայի միջոցով: Կարելի է անթիվ օրինակներ բերել, որոնք հաստատում են, որ ունևոր թուրքը իր զրամները փաստորեն միայն Հայի միջոցով է չրջանառության մեջ դնում: Ձկա Հայի պես մեկը, որ կարողանար հարմարվել բոլոր, նույնիսկ ամենաղժվար պայմաններին և ամեն ինչից էլ չա՛հ ստանար: Ինչպես Հին Եվրոպայում՝ առանց իտալացի աշխատողների չկար երկաթուղային շինարարություն, այդպես էլ Արևելքում առանց Հայերի չկար որևէ առևտրական գործարք: Սակայն Հայերի միայն շատ փոքր Հատված է առևտրական: Ընդհանուր ընկալության 80-90 տոկոսը գյուղացիներ են, և մի զգալի մաս՝ արհեստավորներ: Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ամենաջանասեր աշխատողները Հայեր էին: Երկաթուղու շինարարության բոլոր պատասխանատու պաշտոնները զրադեցնում էին Հայերը: Բաղդադի երկաթուղու գլխավոր գանձապահը՝ գլխավոր Հաշվետարար Հայ էր: Անբնակայելի ու անհնարին էր, որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ընկերությունը մեծ ու կարևոր պաշտոնում նշանակեր որևէ թուրքի կամ այլ մահմեդականի:

Իսկ այժմ, երբ սպասումներ կան, որ Հին Արևելքը վերջապես ընդառաջ է գնալու նորոգումների, որ Արևելքի ավերակներից նոր կյանք է սկիզբ առնելու, նոր մշակույթ, նոր գործեր և արժեքներ են ստեղծվելու, ապա զրա համար անհրաժեշտ է Հայ ժողովրդի ուժն ու կարողությունը: Առանց զրա Արևելքը կմնա անապատ:

Իր «Արորի և մամլակի ետևից» գրքում, Մաքս Այտը (*Max Eydt*) գրում է, որ կան բաներ, որոնց մեջ Արևելքն ու Արևմուտքը իրար չեն հասկանում: Թող ինձ թույլ տրվի այդ միտքը զարգացնել. քանի որ ես երկու բան եմ նկատել:

Առաջինը վերաբերում է ճշմարտությանն ու ստին: Ինչ էլ որ մարդ Արևելքում լսի, նախ պետք է հարցնի՝ դա ճի՞շտ է: Արևելքան Հայտնի երևակայությունը հաճախ իրերը զարմանալիորեն ծաղկեցնում է, և ամենատարօրինակն այն է, որ այն

որեւէ այլ տեղ ավելի մեծ հավատի չի արժանանում, քան հենց Արևելքում: Բողոքական ինչ-որ համայնքի եկեղեցական մի հոգաբարձու 18 տարի առաջ ինձ ասաց.

— Թուրքական կառավարության սահմաններում ոչ ոք չի կարող ինձ ստիպել ճշմարտությունն ասել, նույնիսկ Աստված չի կարող դա ինձանից պահանջել: Որտեղ միայն սուտն է իշխում, ճշմարտություն չի կարող գոյություն ունենալ:

Գրեթե 20 տարի այս, ես կասեի «խարդալ» երկրում ապրելուց հետո, վերոհիշյալ խոսքին շատ ավելի մեղմ եմ նայում, քան առաջ: Հանրահայտ իրականություն է, որ ճշմարտակերպ վարմունքն ու խոսքը, ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին, միայն չարիք ու դաժոր տառապանք է բերում: Անթիվ օրինակներից հիշատակենք միայն մեկը:

Պետրոս անունով մի երիտասարդ հայ գնում է Ռուսաստան՝ գտնելու իր անհետ կորած հորը: Օրինական ճանապարհով գնալը, սակայն, ինչպես այդ անում է եվրոպացին Ռուսաստան հասնելու համար, հայի համար բացարձակապես անկարելի էր: Ուստի նա ճանապարհորդում է կեղծ անձնագրով: Հորը գտնելուց հետո վերադառնում է Թուրքիա: Ծերունին չիտակ մարդ էր, որ ատում էր սուտը: Սակայն նրան ես վերադարձը առանց կեղծ անձնագրի հնարավոր չէր: Ուստի նա այդպիսի անձնագրով հատում է սահմանը: Միայն թե՛ հայրենի քաղաքը հասնելու համար հարկավոր էր ես մի սուտ, այլապես կրնե՞նք փորձանքի մեջ: Ծեր հոր մուտքը քաղաք ցերեկով պիտի հաջողվեր, եթե նա կարողանար զարպասի մոտ կանգնած թուրք դինվորին ասել, որ գալիս է հարևան Սևերեկ քաղաքից: Ոչ մեկը չէր կարող նրան չհավատալ: Սակայն ծեր հայրը չի կարողանում ստել և ասում է, որ ինքը եկել է Ռուսաստանից: Անմիջապես նրան բանտ են նետում: Այնտեղ հետաքննության ժամանակ էլ նա բացահայտում է, որ իրեն բերել է իր տղան: Իսկ հաջորդ հարցին, թե տղան որտեղ է, նա տալիս է գյուղի անունը՝ ավելացնելով, որ տղան գիշերը քաղաք է գալու: Որդուն նույնպես բերում ու բանտ են նետում: Այստեղ երկուսով նրանք վեց ամիս շարունակ տանջանքների են ենթարկվում:

Պետք է ուրեմն որ մենք քարկոծենք Արևելքի քրիստոնյաներին, որոնք անիրավություններով լի երկրում միջոցներ են

գտնում մի կերպ գոյատևելու: Նրանք ծնվել են ճահճի մեջ և այնտեղ էլ պետք է անցկացնեն իրենց ամբողջ կյանքը:

Տեղեկությունների և վկայությունների ճշգրտությունը նույնպես Արևելքի բնորոշ հատկանիշը չէ: Ուխտ դժվար է Արևելքում գտնել մարդու, որն ունի սուր դիտողականություն: Դա ծանրակշիռ թերություն է հատկապես զործարար կյանքում: Եվրոպացի զործարարի համար դժվար չէ պալսարակել արևելցու բարոյականությունը, քանի որ վերջինիս մոտ պակասում է առողջ մտքի մարդումը: Հավատացնում եմ, որ չկա մի թուրք, որ այդ պատճառով հային հանդիմաներ: Թուրքը հայից չի պահանջում ճշգրտություն, քանի որ ինքն էլ դա չգիտի: Ահա մի օրինակ: Իմ թուրք բարեկամներից մեկը խոշոր վաճառական էր: Նա առևտրի մի մասնաճյուղ ուներ Դիարբեքիրում, որն ամբողջապես գտնվում էր մի հայի ձեռքում: Ես հարցրի թուրքին, թե նա չի վախենում, որ հայը կարող է խաբել նրան: «Ոչ,- ասաց նա,- կարիք չունեմ վախենալու: Այո՛, եթե այդ 50 000 ֆրանկը, որ ներդրված է իմ խանութում, լինել իմ հավատակիցներից մեկի ձեռքում, անշուշտ պատճառ կունենայի մտահոգվելու, սակայն հայի ձեռքի տակ իմ դրամին ոչինչ չի պատահի: Բացի դրանից հայը լավ հաշվարար է: Նա գիտի, որ եթե խանութում կորուստ արձանագրվի, ես նրան պաշտոնից կհեռացնեմ»:

Ես դրան հակադարձեցի. «Ինչպե՞ս կարող ես իմանալ, որ նա քեզ համար զնումներ անելիս, օրինակ՝ ծախսած Հինգ ֆրանկի փոխարեն՝ 5,50 ֆրանկ չի զրանցում: Ի՞նչ վերահսկողություն ունես»: Այդժամ բարեկամս ծիծաղեց և ասաց հատկանշական հետևյալ բառերը. «Այո՛, նա դրան կգնա: Համենայն դեպս նա այնքան հիմար չի գտնվի, որ ինքն իրեն վնասի: Բայց մեր առևտուրը, իհարկե, ի վիճակի է նման մանրուքների դիմանալու, այն մեր երկուսի համար էլ րավարար չահ է բերում»: Այսպիսին է Արևելքը:

Ուրֆայում իմ մնալու վերջին օրերին մի քանի հայի կողմից ինձ պատճառած տհաճության համար լիովին ներում եմ նրանց: Հայ ժողովրդի մեջ կա չափազանց հասկանալի մի թույլություն, որը տհաճորեն զրսևորվեց նաև իմ անձի հանդեպ: Դա խորը նստած վրեժի զգացողությունն է՝ նրանց հանդուրժած ամոթալի անարդարության համար, որից և ծնվել են

մերթ ընդ մերթ զրսևորվող, հենց իրեն՝ ժողովրդի համար, վնասարար գծերը: Երանի՜ թե կարելի լիներ յուրաքանչյուր հայ սրտի ներշնչել, որ իրենից վանի վրեժխնդիր մտայնությունը: Այժմ երբ, Աստծո կամոք, ստեղծվել է աղատ Հայաստան, առավել ևս կարևոր է, որ ժողովուրդը վերջ տա այդ մտայնությանը, որը խաթարում է ազգի նկարագիրը: Հակառակ դեպքում անխուսափելիորեն նոր չարիք կծնվի: Պետք է ենթադրել, որ նոր Հայաստանում միայն Հայեր չեն բնակվելու, և որ մինչ այժմ շատ ատելի դարձած քրդերի ու թուրքերի մի մեծ մաս, գոնե տարիներով, այնտեղ բնակվելու է: Եթե Հայր դեկավարվի խորքում նստած վրեժի ու հատուցման ոգով, ապա մահմեդականը կրմրոստանա հայի դեմ: Աղատ Հայաստանը չպետք է մոռանա, որ իր երկրի չորս բոլորը բնակվում են բաղնաթիվ մահմեդականներ, և որ ինքր մի փոքրիկ ժողովուրդ է, որի հետ վերջիններս կրկին սոսկալի հաշվահարդար կտեսնեն:

Հակառակ բոլոր տհաճությունների, որ առանձին Հայեր ինձ պատճառեցին, ես կնոջս հետ ցանկանում եմ կրկին աշխատել, ինչպես մինչև օրս, այդ խեղճ ժողովրդի համար, և իմ բաժին նպաստը բերել, որպեսզի նա՝ իր կրած սոսկալի տառապանքներից հետո, երջանիկ ժողովուրդ դառնա:

Տեղին կլիներ տարածվել նաև քաղաքական իրավիճակի վրա, սակայն ես զրանից հրաժարվելու եմ, քանի որ մի քիչ հոռետեսորեն եմ նայում ապագային: Այնուամենայնիվ, ես մեծ հույսով կառչելու եմ այն հեռանկարին, որ ժողովրդի այս խեղճ բեկորներին սպասում են այնպիսի երջանիկ ժամանակներ, երբ նրանք կկարողանան մոռանալ այն բոլոր փորձությունները, որոնց նրանք ենթարկվեցին 1915-ից ի վեր:

**ՎԵՐՋԻՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻՑ՝
[«Օրիններ», 1925\7, գլ. 54-58, 1925\8, գլ. 59-64]**

[54.] Մեկ անգամ ևս Ուրֆայում

1920 թ. Հուլիսին ևս մեկ անգամ ևս գնացի Ուրֆա: Ճանապարհին պետք է ստուգելի Շվեյցարիայի՝ ի նպաստ Հայերի արչավախմբի աշխատանքը, որոնց կայանը այն ժամանակ անհայտ պատճառներով Սվադից տեղափոխվել էր Սև ծովի ափին գտնվող Սամսուն քաղաքը: Արևելյան ճակարկացր մի քանի չարաթ ի վեր կրկին զործարկվում էր, և ևս օգտվեցի այդ գնացքից աշխատակցիս՝ պարոն Վ.-ի հետ:

Գլուխ 26-ում հիշատակել էինք հիվանդ անզլիացու արտահայտությունը. «Thanks God, the whole world is now English» (Փառք Աստծո, հիմա ամբողջ աշխարհը անզլիական է): Ես նրա խոսքերը հիշեցի, երբ մուտքի անցագիր չէի ստանում, քանի չունեի Կոստանդնուպոլսում բրիտանացի գլխավոր հրամանատարությունից համաձայնությունը, որը ստանալուց հետո միայն՝ մեզ «թույլ տվեցին» Կոստանդնուպոլիս գնալ:

Քանի որ այս տողերի նպատակը ճանապարհորդության նկարագրությունը չէ, գերծ եմ մնում ղեպի Կոստանդնուպոլիս և Սամսուն կատարած ուղևորությունս մանրամասն չարագրությունից:

Սև ծովի ափին գտնվող Սամսուն քաղաքից ճանապարհը շեղակի անցնում էր Անատոլիայով ղեպի սիրիական սահմանի մոտ գտնվող Ուրֆայի շրջանը, որը ղեռ պատերազմի մեջ էր ֆրանսիացիների հետ: Տեղ հասա օգոստոսի վերջերին, չորս ամիս այն բանից հետո, երբ ֆրանսիական զորքերը, որոնք քաղաքը զրավել էին 1919 թ. հոկտեմբերին, սովահարությունից պատճառով ստիպված էին ետ քաշվել Զերաբուլո: Սակայն դորամասերը Զերաբուլո չհասան: Ուրֆայից երեք ժամ հեռավորության վրա կոտորվել էր 300 մարդ, իսկ մնացած 100-ը վերադարձավ Ուրֆա որպես զերի: Ֆրանսիացի պարետի

¹ Ցակոր Բյունցլերի «Արյան և արցունքի երկրում», Տպավորություններ Միջազնտրից՝ աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918) գրքի չարունակությունը:

գյուխը՝ ձուլին ցցված, ցուցադրվում էր ամենուրեք փողոցներում, մուսուլման ընակչության անասելի ցնծության ներքո: Իսկ ռուսները էլ Երևանի թաղաքում մահվան սարսափի մեջ աճով սպասում, որ թուրքերի թևավորված մոլեռանդությունը կրկին կըրջվի իրենց ղեմ, դա Հայ ընակչությունն էր, որի թիվը 1918-ից ի վեր հասել էր 3000-ի:

90-օրյա պաշարման ընթացքում, որը նախորդել էր Փրանսիացիների նահանջին, Հայերն իրենց չեղոք էին պահել: Դրա շնորհիվ նրանց հիմա հանգիստ էին թողել:

Պարոն և տիկին դ-ր Ֆիլիքսները, որոնք տարել էին Ուրֆայի պաշարման չրջանը, մայիսին մեկնել էին Հայրենիք՝ հիվանդանոցը թողնելով Հայ ընկերին և օրիորդ Հոլմզ (Caroline Mary Holmes) անունով մի ամերիկուհու: Ես հիշտ ժամանակին էի վերադարձել, քանի որ ամերիկուհին, տեսնելով, որ ժամանակավոր վարչակարգը խեղճ աշխատ էր նայում հիվանդանոցին, պատրաստվում էր այն փակել: (Դ-ր Ֆիլիքսի արկածները, տես «Օրիններ», 1924, թիվ 3/4):

Ինչքան մեծ էր մեր Հայ քույրերի ուրախությունը, երբ կրկին ստանձնեցի հիվանդանոցի ղեկը, որը պատերազմի ընթացքում տարիների ընթացքում ամուր պահել էի իմ ձեռքերում: Անմիջապես ստեղծվեց համերաշխության և համագործակցության միջոցառում հոգուտ շատ հիվանդների: Իրոք աշխատանքի պակաս չկար: Դրա երաշխիքը մոտակա ռազմաճակատում Փրանսիացիների և թուրքերի միջև պատերազմական ընդհանրություններն էին: Բժշկական խնամք էինք հասցնում նաև ամերիկյան Մերձարևելյան նպաստամատույց (Near East Relief) կազմակերպության 800 Հայ որբ երեխաների:

[55.] Լրտեսները

Կինս՝ երեխաներին թողնելով Շվեյցարիայում, իմ ետևից գալու էր Ուրֆա, ըստ որում՝ նա անցնելու էր Բեյրութի և Հայնպի ճանապարհով: Իսկ Հայնպից Ուրֆա պատերազմական գոտի էր: Միայն ամերիկյան նպաստամատույցը թույլտվություն ուներ պատերազմող երկու կողմից՝ ժամանակ առ ժամանակ Ուրֆա գնալ ավտոմեքենայով: Այդպիսի մեքենայով

էլ կինս գալու էր Ուրֆա: Ինձ հաջողվեց մի նամակ ուղարկել Հայնպ, որով նրան տեղեկացնում էի, որ Ուրֆայում աշխատանքային մթնոլորտը խաղաղ է և որ անելու շատ բան կա:

Ավտոմեքենան քաղաք հասնելուն պես, ոստիկաններն անմիջապես սկսեցին այն մանրակրկիտ խուզարկել: Հատկապես փնտրում էին նամակներ: Ընդ որում՝ իմ նամակներից մեկը, որ գտնվում էր գրքի մեջ, ընկավ թուրքերի ձեռքը:

Ուրֆա հասնելուն պես՝ կինս ձեռնամուխ եղավ թուրքական հիվանդանոցի վերականգնմանը: Այնտեղ կար ամենապետքական բաների պակասը: Պետք եղած սպիտակեղենը նա պատվիրեց հայերի մոտ: Շուտով, արդեն մի քանի չարաթանց, հիվանդանոցն այլ տեսք ստացավ, և հիվանդներն իրենց այնտեղ կրկին լավ էին դադում:

Կնոջս ժամանումից մեկ ամիս հետո հանկարծ լուր ստացանք մեզ երկուսիս սպառնացող փտանգի մասին: Ուրֆայի դինվորական դատարանը վերը նշված նամակը թարգմանել էր տվել: Թեև այնտեղ ոչինչ չկար, որ կարելի լիներ լրտեսություն համարել, բայց բավական էր, որ դա մի նամակ էր, որը Հայնպ էր եկել ոչ թուրքական փոստով: Եվ հավանաբար հենց այն հանգամանքը, որ այն ժամանակ ավտոմեքենայի ղեկման ընթացքում ուրիշ այլ նամակներ չէին հայտնաբերվել, այն կասկածն էր բերել կնոջս վրա, որ նա նամակներ է թաքցրել: Սրան գումարվել էր նաև այն փաստը, որ ես Սամսունով էի երկիր մտել, իսկ նա՝ Հայնպով: Ուրեմն նվաղագույնը՝ «լրտեսություն մտադրություն»։ Այդ պատճառով դատարանը որոշում ընդունեց մեզ արստրել երկրի խորքերը: Զինադադարից հետո Ուրֆա վերադարձած կաթոլիկ հայրերն ու քույրերը, մեծ մասը ֆրանսիացիներ, արդեն չարաթներ առաջ, նույնպես, թեպետ առանց ռադմադատական վճռի, երկրի խորքն էին արստրվել:

Թեև ես չնորհիվ այն հանգամանքի, որ ես չվեցարացի էի, ինչպես նաև, որ մենք երկուսով շատ կարևոր աշխատանք էինք անում, դատավորի վճիռն իսկույն չկիրառվեց, այլ ներկայացվեց նախ Դիարբեքի զյուսավոր հրամանատարի դատին: Վերջինս մեր փտարումը անհրաժեշտ չհամարեց, սակայն հրամայեց խիստ հսկողություն սահմանել: Այսպես մենք երեք չարաթ չարունակ խիստ հսկողության տակ էինք, սակայն

երկու Հիվանդանոցում էլ Հանգիստ դրադված էինք մեր աշխատանքով: Այդ չարաթններին տանք այցելություններով ծանրաբեռնված չէինք, որովհետև չուտով Հրապարակային գաղտնիք էր դարձել, որ մենք «Հսկողության» տակ ենք: Առաջին այցելությունը, որ ունեցանք երեք չարաթն հետո, դինվորական դատարանից մի սպա էր իր աղատարարո կնոջ հետ, առաջին «խրքուհին առանց քողի», որ չըջում էր Ուրֆայում: Մենք արագ բարեկամացանք: Ամեն չարաթն մի երեկո մեր տանն էինք անցկացնում: Ծառ Հաճելի դրույքներ էինք ունենում: Ծուտով պարոնի ասածներից պարզվեց, որ ինքն է եղել մեր փտարումն արգելակող պաշտոնյան: Նա նաև չթաքցրեց, որ իր ընտանիքը դժվար կացության մեջ էր՝ իր աշխատավարձի վճարումների ամիսներով ձգձգման պատճառով: Հասկանալի է, որ ես անմիջապես երախտագիտությունս ցույց տվեցի՝ օգնելով թուրքական այդ ընտանիքին (ներառյալ ունեին երկու երեխա) բարեկամական բավական մեծ նպաստով, որպեսզի նրանք ներկա նեղությունից դուրս գան: Ծառայությունը լինում է փոխադարձ:

[56.] Հուլումներ Հայերի շրջանում

Իմ վերադարձը Ուրֆա ուրախություն առաջացրեց Հատկապես քրիստոնյա ընակչության շրջանում, ինչպես նաև բաղձաթիվ մահմեդականների մոտ: Իդուր չէր, որ 20 տարուց ի վեր աշխատել էի ընակչության համար: Ինձ բարի գալուստ մաղթողների թվում էր նաև բողոքական քահանան, իսկ ավելի ուշ իմացա՝ 1919 թ. իմ Հրաժեշտի առիթով նրա տարօրինակ պահվածքի պատճառը: Ի դեպ, իմացածս մեկ անգամ ես հաստատվեց, այն է, որ այն ժամակվա ամբողջ արչավր պետք էր վերագրել զերմանացիների և զերմանամետների Հանդեպ ստեղծված ատելությունը: Քահանան փորձել է Հայկական կոմիտեում բարեխոսել իմ մասին, սակայն նրան սպառնացել են, որ նա կփտարվի, եթե չարունակի պաշտպանել ինձ: Այդ ժամանակ բոլորի Հույսը Անտանտի վրա էր:

Ինձ ոչ մի անգամ չայցելողը՝ վերը (52-րդ գլխում) Հիշատակված Բժիշկն էր, որն իմ նկատմամբ վատ վերաբերմունք

էր ցուցարները: Իմ գալուց կարճ ժամանակ անց նրան՝ որպես դինվոր, ռադամաճակատ ուղարկեցին, որտեղից նա փախաւ և Ուրֆայի դինվորական դատարանի կողմից մահվան դատապարտվեց: Քանի որ նրան ձերբակալել չհաջողվեց, բռնագրավեցին նրա ունեցվածքը: Այսօր նա դեռ ապրում է: Ավելորդ է ասել, որ ես նրան ամեն ինչի համար ներել եմ, իսկ նրա վարմունքը զրանցել եմ պատերազմի հաշվին, որի պարտքերն աշխարհում ամենուրեք պետք է մարվեն, ներվեն, մոռացվեն:

Մի հիվանդի այցելելիս տեսա մի յուսանկար: Բոլոր հայերը, որոնց ճանաչում էի, այնտեղ էին: Նմրի առջև հայերի գանգերից և մարմնի այլ անդամներից կիտված մի բլուր կար: Այդ ոսկորները հավաքել էին անգլիացիների մուտքից հետո Ուրֆա վերադարձած հայերը՝ որպես իրենց թանկագին հայրենակիցների չոր բեկորներ: Նկարում վերահիշյալ բժիշկը պահել էր մի տախտակ, որի վրա գրված էին հետևյալ բառերը. «Թուրքական քաղաքակրթություն, 1915 թ.»:

Այդ նկարն ինձ սարսափ ազդեց, և ես խնդրեցի այն անմիջապես ոչնչացնել: Չգիտեմ, նրանք դա արեցին, թե ոչ, բայց չատ հնարավոր է, որ նման այլ օրինակներ ևս գոյություն ունենային:

Պարենանը ոստիկանները մի ասորու տանը փաստաթղթերի խուղարկություն էին արել: Այնտեղ ևս հայտնաբերել էին նման յուսանկարների պատճեններ: Հետևանքը եղավ այն, որ նկարում պատկերված տղամարդկանցից ոմանց ձերբակալեցին ու նետեցին Դիարբեքիրի բանտը, որտեղից նրանք ազատվեցին միայն 1922 թ. դեկտեմբերին: Բարեբախտաբար յուսանկարում պատկերված տղամարդկանց մեծ մասը Ուրֆայից փախել էր արդեն: Ձերբակալել էին բնդամենը վեց հոգու, որոնց թվում, ցավոք, նաև վերը նշված քահանային: Այսպես, համայնքը առանց քահանայի մնաց, և ես պետք է, ինչպես հաճախ լինում էր աշխարհամարտի ժամանակ, եկեղեցու բնակից նրանց մխիթարողը լինեի:

[57.] Արտագաղթը

Ֆրանկլին-Քույոնյան խաղաղության պայմանագիրը վերջ դրեց ռազմական գործողություններին Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև: Բաղդադի երկաթգիծը Եփրատի մյուս կողմում դարձավ Սիրիայի և Թուրքիայի միջև սահմանը: Այսպիսով, Ուրֆան ռաժին ընկավ Թուրքիային և դրանով քաղաքի քրիստոնյաների, հատկապես հայերի, հայացքն ուղղվեց դեպի Սիրիա: Ուղաղության հետ, սակայն, նրանց համար մուտք չգործեց տեղաշարժման աղատությունը: Քրիստոնյաներին չէր թույլատրվում արտագաղթը, նույնիսկ գործով որևէ թուրքական գյուղ գնալ: Հենց դրա համար նրանց՝ երկրում մնալը դժոխքի վերածվեց, և յուրաքանչյուրի ցանկությունն էր փախչել մոտակա սահմանով: Սկսվեց փոխադրման աշխույժ առևտուր: Տասր ոսկեղրամի դիմաց մահմեդականները քրիստոնյաներին մութ գիչերով անց էին կացնում սահմանի վրայով: Սակայն երրեմն նման խմբերը բռնվում էին և պատժվում բանտարկությանը: Ջնայած դրան՝ հայերի թիվը քաղաքում նվազում էր: Վերջում մնացին միայն ամերիկացիների որրերը և մի խումբ աղքատներ, որոնք փախուստի համար վճարելու դրամ չունեին:

Ամերիկացիները 1919 թ. ընթացքում ամբողջ Թուրքիայից հավաքել էին մոտ տասը հազար որրեր՝ բոլորը երեխաներ, որոնք տեղահանության ժամանակ տարվել էին թուրքերի, քրդերի և արաբների տները: Գնալով ավելի ուժեղացող քննական կառավարությունը շատ վայրերում զժվարություններ էր հարուցում ամերիկացիներին՝ վերահսկելով և խոչընդոտելով նրանց աշխատանքը, նրանցից օգնություն պահանջելով նաև Թուրքիայի ռազմաթիվ մուսուլման որրերի համար: Բայց քանի որ նրանց հատկացված գումարների վրա հնարավոր չէր հսկողություն սահմանել, օգնության արչավախումբը որոշեց իր հայ որրերին տեղափոխել ոչ թուրքական մի երկիր: Հարավարևելյան Անատոլիայի համար որպես նպատակակետ նկատի առնվեց Լիբանանը: Անգորայի կառավարությունը Հիմնականում զոհ էր, որ հայ որրերը տեղափոխվում էին: Այնուամենայնիվ, ամեն քաղաքում, որտեղ որրեր կային, անհրաժեշտ էր տեղական կառավարությունից առանձին թույլտվություն

խնդրել: Այդ գործնականաբար որոշ չափով բարդացնում էր տեղափոխությունը: Ութ ամսվա ընթացքում, ապրիլից մինչև նոյեմբեր, միայն Հարավարևելյան շրջաններից Հաջողվեց 10.000 որր տեղափոխել Լիբանան: Քանի որ կինս և ես, շնորհիվ մեր լեզվի և տեղական սովորույթների իմացության, այդ աշխատանքի Համար ավելի Հարմար էինք, քան ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակիցները, որոնք ընդամենը մի քանի տարի էր, որ երկրում էին գտնվում, մեղ երկուսիս Հանձնարարեցին Ուրֆայի, Մարդինի, Դիարրեքի, Նարրերդի, Եզինի, Արարկիրի և Մալաթիայի շրջաններից մոտ 8000 երեխաների տեղափոխումը, մի աշխատանք, որը մեղ այնպիսի ուրախություն պատճառեց, որ մենք մեր կյանքի այդ Հատվածը կարող ենք Համարել ամենագեղեցիկներից մեկը: Այդ իսկ պատճառով սիրով ուղում եմ ընթերցողներին մի քիչ էլ պահել ու նրանց մի քանի տեսարան նկարագրել այդ տեղափոխությունից:

[58.] Բրե-ի-Դավո

Երեխաների առաջին խումբը ես առաջնորդեցի: Գիտեի, թե որքան կարևոր էր, որ բոլոր քղերը, որոնց տարածքով անցնելու էինք Ուրֆայից մինչև Զերարուդ, և որոնք երկու տարուց ի վեր իրենց շրջանում քրիստոնյա չէին տեսել, տեղեկություն ստանային, թե ինչ էր կատարվելու: Հանկարծ տեսնելով, որ կրկին իրենց երկրով մեկ ամբողջ խմբեր են անցնում, նրանց մեջ վերստին կարող էր արթնանալ այդ երեխաներից մի քանիսին գողանալու ակործակը: Սակայն, եթե նրանք ինձ տեսնեին կանգնած տեղափոխման գլուխ, Հավատացած էի, որ Հանուն ինձ նրանց քրդական պատիվը թույլ չէր տա մեղ անհանգստացնել:

Մեր առաջ քրդական մի գյուղ կար: Երկու սայլ չէր հետևել՝ իրար մոտ մնալու իմ հրամանին: Այդ պատճառով դրանք մեղանից առաջ էին գյուղ հասել, երբ դեռ ընակչությունը ճանապարհորդող ամբողջ խումբը չէր տեսել: «Wa'a sewkiet-i-gjiaure» (Գյավուրների մի ամբողջ ցեղ) ճշարտվ, քղերը կանգնեցրին սայլերն ու սկսեցին իրենց կանոնավոր թալանը: Այդ ընթացքում ես, Հիմնական խմբի հետ, հասա գյուղի

Հրապարակը: Ինձ անմիջապես ճանաչելով, «*Wa'a Yacub Effendi*» րացականչություններով թալանին վերջ տվեցին, զողացած իրերը աղջիկների կողմը նետեցին և շնայած սպասելու իմ կանչին՝ ծկեցին գյուղի մյուս ծայրը: Ուրեմն ինձ ճանաչեցին: Ես էլ հավաքեցի գյուղի ամբողջ ընակչությունը, տեղեկացրի նրանց, որ այս երեխաները թուրքերից արտագաղթելու թույլտվություն են ստացել, և որ սա միակ խումբը չէ, այլ չատերից առաջինը, որ անցնելու էր այս տեղերով: Հույս հայտնեցի, որ նրանք արդեն ի սեր իրենց բարեկամի, որը ես էի, հոգ պիտի տանեին, որ երեխաներին որեւէ վնաս չհասցվի: Նրանք ներողություն խնդրեցին և երգվեցին, որ երեխաներին ոչինչ չի պատահի: Այժմ արդեն այդ գյուղի համար հանգիստ էի: Այստեղ իմ խնամարկյալների հետ, մինչև տեղափոխման ավարտը, նաև երբ ես խմրի հետ չէի լինելու, վատ չէին վարվելու: Եվ այդպես էլ եղավ: Ամուսն ամիսներին հաղարավորներ անցան այստեղով, և ոչ մեկին վնաս չհասցվեց:

Միֆթեկ կոչվող մեկ այլ քրդական գյուղում, որն արդեն պատկանում էր Միրիային, մեր երեխաներին ոչինչ չէր կարող սպառնալ: Սակայն ընակչությունը դարմացել էր՝ տեսնելով ճանապարհորդող խմրին ջրհորից ջուր հանելիս: Ծատերն ապշած հարցնում էին. «*Wa'a dji'e?*» (Ի՞նչ է սա:) Ես իմ հետիոտն խմրով մի քանի թուպե ուշ հասա ջրհորի մոտ: Հենց որ տեղ հասա, ինձ անմիջապես ճանաչեցին և սրտագին ողջունեցին: Նրանցից մեկը, իր ամբողջ ձայնով իմաց տվեց մի կողմ գտնվող վրանների ընակչներին. «Մոհամեդ, Մահմուդ, Ռալո, չուտ եկեք, տեսեք, թե ով է եկել: Բրե-ի-Դավոն, Դավթի եղբայրը»: Ես, ուրեմն, Դավթի եղբայրն էի: Բայց ո՞վ էր Դավոն, չգիտեի, իսկ քրդերը ոչ մի կերպ չէին հավատում, որ ես Դավոյին չէի ճանաչում: Զէ՞ որ ես նրան ձեռքերի վրա եմ պահել, չէ՞ որ նա վեց ամիս հիվանդ պառկած է եղել Ուրֆայի մեր հիվանդանոցում, չէ՞ որ նա շատ հաճախ պատմել է իրենց, թե ինչ եմ եղել ես նրա համար, եղբորից առավել: Երբ հարցրի, թե երբ է դա եղել, ասացին՝ մոտ 12 տարի առաջ: Զարմանալի չէր, որ ես նրան չէի կարողանում հիշել: Այդ ընթացքում եկել էին Մոհամեդը, Մահմուդը, Ռալոն, բայց ոչ Դավոն: Վերջինս հենց նոր ուրիշ գյուղ էր գնացել: Երբ հաջորդ օրը կրկին անցնում էի այդ տեղերով, նա ջրհորի մոտ էր: Ինձ տեսնելով,

մոտեցավ ինձ համրուրելու: Նա տղամարդ էր դարձել, մեծ և ուժեղ՝ փարթամ մորուքով և բաց, խիստ մաղուտ կրծքով, ինձ լրիվ անծանոթ, քանի որ 12 տարի առաջ, երբ նա հիվանդանոցում պառկած է եղել, հաղիվ 12 տարեկան տղա կլիներ: Նա ինձ ճանաչեց, որովհետև ես հավանաբար չատ քիչ էի փոխվել: Այնուհետև նա սրտանց հրաժեշտ տվեց իր բրեխն (եղբայր), որին սիրով պիտի ընդունեիր իր տանը՝ ճաշի հրավերով: Նա դեռ հասցրեց ինձ ցույց սույլ իր երիտասարդ կնոջն ու հաղիվ առաջին քայլերն անող երեխային, իսկ ինձ ներկայացնելիս, ասաց, որ ես իր բրեխն եմ:

[59.] Նոստոփանություն

Որբերի մի խմբի հետ նոր էի դուրս եկել Դիարրեքի քաղաքից՝ ճանապարհը շարունակելու դեպի Զեբարլուդ: Դարբասի առաջ ներկա-բացակա էին անում, որը միշտ ոստիկանների գործն էր: Կարդացին անձնագրերի անունները: Այդ ընթացքում պարզվեց, որ ներկա չորս պատանիների անունները չտրվեցին: Իսկ չորս այլ անուններ տրվել էին, որոնց ոչ մեկը չարձագանքեց: Մի՞թե սա առեղծված չէր: Մարդիկնում, երբ ես այս խմբի հետ ճանապարհ ընկա, ներկա-բացակա չէր արվել: Մեկ անգամ ես կանչեցին բոլոր անունները, նույն արդյունքը՝ չորս պատանու անուն չկար, չորս պատանիներն էլ, որոնց անունները կարդում էին, ներկա չէին:

— Ահ, ահ, — ասաց 10 տարեկան մի պստիկ, — չէ՞ որ երբ Մարդիկից դուրս եկանք, ինձ ասացին, որ ճանապարհին իմ անունը Ներսես է լինելու և ոչ թե Լևոն: Նույնն էր և մյուս երեքի հետ, նրանք չինձու անուններ էին ստացել: Այժմ արդեն նրանք էլ խոստովանեցին, որ ամերիկուհի օրիորդ Ֆ-ն, որը ղեկավարում էր Մարդիկի որբանոցը, նրանց ասել էր, որ մինչև երկրի սահմանը նոր անուն էին ունենալու, և հենց այդ անունն էր, որ նրանք չգիտեին: Ես ծիծաղեցի խոստովանության վրա, բայց դա երկար չտևեց, քանի որ ոստիկանը հայտարարեց, որ այդ չորս պատանիները ճանապարհը շարունակելու իրավունք չունեն, և որ նրանք պետք է խմբից ետ մնան: Ես վերադարձա քաղաք՝ ոստիկանապետի մոտ, և երբ

վերջինս էլ թույլ չտվեց երեխաներին տանել, զնացի վալիի մոտ՝ նրանից խնդրելու երեխաներին աղատ արձակել, սակայն լիզուր: Այսպիսով, ստիպված եղա հետևել այդ ընթացքում առաջ չարժված խմբին՝ վատ տրամադրություններ մեր չար րոխտի համար: Ավելի ուշ, երեխաները գտան սահմանն անցնելու ճանապարհը:

(60.) Պատահող

Հաղիվ քառորդ ժամ կլինեք, որ հեռացել էինք քաղաքի դարպասից և ես՝ նստած ճանապարհորդական իմ սայլի մեջ, մեկ անգամ ես աչքի էի անցկացնում երեխաների անձնագրերը, երբ հանկարծ մի պատահող սկսվեց, բոլոր թղթերը սայլից դուրս թոցրեց, և սոսկայի փոշին ստիպեց, որ մի քանի ակնթարթով աչքերս փակեմ: Իսկ երբ փոթորիկն անցավ, ու ես կարողացա կրկին աչքերս բաց անել, իդուր էի փնտրում անձնագրերը: Ուր կարող էին դրանք թռած-զնացած լինել: Հեռվում երևում էր մրրիկը, բայց ոչ թղթերը: Արագ չարժվեցի ամպի ուղղությամբ, հույս ունենալով, որ ղեռ կկարողանամ գտնել ամեն ինչից ավելի կարևոր այդ անձնագրերը: Իսկապես, մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա, ժայռերի արանքում, գտա հինգ թերթ՝ ամեն մեկի վրա 22 անուն, սակայն 22 անունով մեկ թերթ բացակայում էր: Ուր էլ որ նայեցի, օգուտ չունեք, այն ընդմիշտ կորել էր: Փոշու ամպն արդեն հեռու էր, չատ հեռու, վաղելով էլ նրան հասնելն անհնարին էր: Ուստի ուղևորությունս չարունակեցի առանց այդ մեկ թերթի, մոտավորապես պատկերացնելով, թե ինչ դժվարությունների էի հանդիպելու մինչև Սուրուջի մյուս կողմը՝ սիրիական սահմանը հասնելու: Ոստիկանական հաջորդ ստուգումն անցնելու էի Սևերեկում: Իրոք, չուտով վրա հասան դժվարությունները: Ոստիկանները պահանջեցին ներկա-բացակա անել քաղաք հասնելուց առաջ, քանի որ հայտնել էի, որ քաղաքում՝ տեղի բացակայության պատճառով զիչերը մնալ չէինք կարող: Անմիջապես ղեկուցեցի անձնագրերի հետ կապված ձախողության մասին: Թե ինձ հավատացին, թե չէ, կարևոր չէ, որովհետև ասացին, որ երեխաները, որոնց անուն-

ներր չկան, պետք է երկրում մնան և որ դրա դեմ ոչինչ անել հնարավոր չէ: Գնացի քաղաք մոլթեսարիֆին (նահանգապետ) փնտրելու: Քանի որ ուրաթ էր, ստիպված եղա իր տունը զնայ՝ շատ տհաճ մի բան, նկատի ունենալով, որ թուրքերը չեն սիրում օտարականներին իրենց տանն ընդունել, եթե այցելությունների համար պաշտոնական տեղ ունեն: Սակայն պարոնը սիրալիր էր, ուշադիր ինձ լսեց, բայց ափսոսանք հայտնեց, որ չի կարող այդ երեխաներին իրավունք տալ ճանապարհը շարունակելու: Ի վերջո մի քիչ կակղեց, թույլ տալով, որ բոլոր երեխաներին տանեմ մինչև քաղաքից մոտ վեց կմ հեռավորություն վրա գտնվող մի աղբյուր, մոտակայքում միակ տեղը, որտեղ կարելի էր գտնել րավականաչափ ջուր մարդկանց ու կենդանիների համար, ինչպես նաև խոտածածկ տարածություն, որի վրա կարելի էր իջնանել: Սակայն գիշերը մեր վրա ոստիկանական հսկողություն սահմանվեց, որպեսզի մեղանից ոչ ոք չփախչի: Հաջորդ օրը եկավ ոստիկանապետն ու կրկին ներկա-բացակա արեց, որպեսզի այն երեխաներին, որոնց անունները չկային, ետ տաներ Սևերեկ: Ես տեղավորեցի նրանց երեք սայլերի մեջ ու նրանց հետ գնացի նահանգապետի մոտ, նրան խնդրելու, որ թույլ տա նրանց գոնե մինչև Ուրֆա տանեմ, քանի որ այնտեղ մեծ տուն ունեինք, իսկ այստեղ, Սևերեկում նրանց ընդունելու որևէ տեղ չկար: Ժամը 11-ին կարողացանք վերադառնալ մեզ սպասող խմրի մոտ և շարունակել մեր ճանապարհը: Հաջորդ օրը երեկոյան հասանք մեր որբանոցը, և նոր էինք բակ մտել, երբ ժամանեց ոստիկանապետը իրեն ուղեկցող երեք ոստիկանով, որոնք ներկա-բացակա արեցին: Դրանից հետո միայն հեռագրեցին Մարդին՝ կառավարությունը, տեղեկանալու ճանապարհ ընկած երեխաների նախնական թվի մասին, և երբ երեք օր հետո հարցը, իմ տվյալների համաձայն, պարզվեց, թույլ տվեցին շարունակել մեր ճանապարհը:

[61.] Սայլերի ամրոցը

Ուարրերդից, որտեղից նախատեսվում էր տեղափոխել մոտ 5000 երեխա, անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ մեծ խմբեր ճանապարհ հանել: Դա մշտապես կապված էր պաշտոնական ընույթի, ինչպես նաև բուն ճանապարհորդությունների հետ: Մեծ մասամբ դա երեխաների 50 խումբ էր, բաղկացած 300-400 հոգուց, որոնք միասին պետք է ճանապարհ հանվեին: Երեք ամիսների ընթացքում, որ պետք եղան տեղափոխման համար, ինձ երկու անգամ հաջողվեց մեկ օրում 700 երեխա ճանապարհ հանել: Մի մասը՝ սայլերով Դիարրեքիի վրայով Զերարյուղ, մյուս մասը՝ գրաստներով Մալաթիայի վրայով դեպի Կարխնեմիս (Զերարյուղ): Դրանք ինչ մեծ օրեր էին: Խնչպե՞ս էին փայլում ճանապարհ ընկնող երեխաների ղեմերը: Վստահարար խորայնացիներն անգամ այնքան ուրախ չէին, երբ դուրս էին գալիս Եգիպտոսից:

Ամռան այդ ամիսներին՝ որպես գիշերելու վայրեր, օգտագործում էինք ոչ թե օթևանները, որոնց մեծ մասը շատ փոքր էին, այլ փնտրում էինք գյուղից դուրս որևէ ճամբար, որքան հնարավոր էր ջրին մոտիկ: Սայլերով ամրոց էինք կազմում, այսինքն՝ սայլերը լայն շրջանակով այնպես էինք տեղադրում, որ մի սայլի սոնակայր հագներ մյուս սայլի ետևի մասին: Այսպիսով, 20-30 սայլ կազմում էր մի մեծ շրջան: Ապա ձիերին կապում էինք շրջանի ներսի կողմը, իսկ մեջտեղում պառկում էին երեխաները իրենց հետ ընրած ըրդյա ներքնակների վրա: Ցուրաքանչյուր սայլին կցված սուաջնորդ տղաները բաժանում էին ուտելիքը, որը միշտ սառն էր, 50 հոգեանոց, հաճախ և ավելի փոքրաթիվ, այսպես կոչված սայլի խմբերին: Քնելուց առաջ երգում էին երգեր, որոնք գիշերվա մեջ հրաշայի էին հնչում: Կարևորն այն էր, որ խումբը վերջապես Ուրֆա համներ, որ այնտեղ բոլոր երեխաների համար լողարան պատրաստ լիներ, և որ փոշոտ սպիտակեղենը մաքրվեր: Այդ ամենի համար ամեն անգամ մնում էինք մեկից երկու օր: Ճանապարհն այստեղից չարունակելու գործը կնոջս հոգածություն տակ էր: Մեծ մասամբ նա երեխաների հետ գնում էր մինչև Զերարյուղ տանող երկաթուղին:

[62.] Հույն որբերը Մալաթիայից

1920-21 թթ. ձմռանը անասանելի աղետի ենթարկվեց նաև կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիայի ուղղափառ ընակչությունը: Չէ՞ որ Թուրքիան պատերազմի մեջ էր հույների հետ: Այդ ժամանակ թուրքական խորհրդարանում որոշում ընդունվեց հույն-ուղղափառ ընակչությանը նույնպես երկրից արտաքսել: Եվ քարավանների անձայր երթերը ձգվեցին Մերսինից, Սվադից, Կոնիայից դեպի Ռարբելու, Դիարբեքիր և Բիթլիս: Վրա հասավ ձմեռը: Տեղահանվածների մոտ 90 տոկոսը դռնվեց ճանապարհների: Ռարբելոյ կատարած իմ առաջին ճանապարհորդության ընթացքում Տավրոսի լեռներում տեսա հազարավոր զոհերի խունացած ոսկորներ: Մերձարևելյան նպաստամատույցը, որը երկրում աշխատում էր, հավաքել էր երեխաներին, հատկապես Մալաթիայում: Ինձ ուղարկեցին նաև այնտեղ, որպեսզի այդ երեխաներին էլ, թվով 900, ճանապարհ հանել: Ամերիկացիներին, որոնց հանձնված էին այդ երեխաները, թույլատրվում էր նրանց միայն հաց և անկողին տալ՝ վարձված մի տան մեջ: Երեխաներին ղրաղեցնելը արգելված էր: Ի դեպ, Մալաթիան մի վայր էր, որտեղ մուկզնում էր զոդէրոցքը (malaria): Ամեն օր մահանում էին երեխաներ: Մի չարաթում, որի ընթացքում ես այնտեղ էի, այդ խեղճ արարածներից մահացավ 20-ը: Ինչպե՞ս կարող եմ այս երեխաներին ճանապարհ հանել, հարցնում էի ինքս ինձ: Տեղի կառավարությունը, որը սովորականին հակառակ՝ իմ նկատմամբ անրարյացակամ էր, նախ պահանջեց գնալ ող երեխաների ցուցակը: Ըստ առողջական վիճակի, ես նրանց բաժանեցի երեք խմբի: Առողջ երեխաները, գրաստներին նստած, լեռներով չարժվելու էին դեպի հարավ, երկրորդ՝ ավելի թույլ խմբին, հույս ունեի սայլերով Դիարբեքիրի վրայով ուղարկել և վերջապես կիսամեռ երեխաներին ավտոմեքենաներով ճանապարհ գցել: Ինձ մեծ դժվարություն պատճառեց, հունարենին գիտակ չլինելով, յուրահատուկ անուններն արտասանելը: Մի աղջիկ կոչվում էր Նետսեմանե Ռարալամբոս, մի պատանի՝ Ռարալամբոս Նետսեմանոս, մեկ այլ աղջիկ՝ Նորդանե Արեստակի, մեկ այլ պատանի սակայն՝ Արեստակի Նորդանոս և այլն:

Համագաղափարները սիրի դժգոհությունները
որիկանություն հետ, որն անձնագրերը
ցուցակների:

ախտաբար, ի վերջո, մոտ տասը սայ
Ջ տեղավորեցի թույլ երեխաներին և
Թակ ես հաջորդ օրը մեքենայով մեկնեց
12 երեխայի հետ: Մի փոքրիկ պա
մեջ էր, գիրկս առա, քանի որ այլևս տե
տոմեքենայի մեջ: Մեկ ժամ ճանապար
ծնկներիս վրա հոգին ավանդեց: Նրան
լ՝ նա սառեց իմ գրկում: Երեք ժամ
հետո հասանք Նարբերդ, որտեղ ես լ
տ բեռից:

մուց բարեկամ

Միայնում ես ունեցա մի այլ արտառոց ս
որբանոցը պատկանում էր պարոն Ք
, որն այնտեղ մինչև պատերազմի վե
հաստատություն էր պահում: Որպես
ում նա նույնպես թողեց երկիրը: Ամե

տունը վերածել հիվանդանոցի: Այլապես մահճակալները պիտի զոդանային:

Այդ օրերին ամերիկացիների համար աշխատում էր մի հայ, որը պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ, որպես Ամերիկայի քաղաքացի Մայաթիա էր եկել՝ իր ծեր մորը Ամերիկա տանելու համար: Նա չորս տարի թաքնված ապրել էր մի քարայրում, իսկ պատերազմից հետո դարձավ ամերիկացիների աջ ձեռքը: Ամերիկացիներն այդ մարդուն՝ բնատանիքի հետ, ուղում էին Սիրիա տանել, սակայն նահանգապետը ոչ մի պայմանով թույլ չէր տալիս: Իդուր օգտագործեցի բոլոր լծակները, որպեսդի հայի համար մեկնելու թույլտվություն ստանամ: Այդ ժամանակ սանիտարական տեսուչն ինձ ակնարկեց, որ նահանգապետը աչք ունի իմ ձիու և կառքի վրա՝ իր նոր հիվանդանոցի համար: Ուրեմն զնացի նրա ապարանքը, որտեղ կարող էի նրա հետ առանձին խոսել: Երբ խոսքը հասավ ձիուն և կառքին, ես նրան բացեիրաց ասեցի, որ սիրով նրան կմատուցեի այդ նվերը, սակայն դրա դիմաց որպես փոխադարձ ծառայություն նրանից կակնկալեի մեր հենց նոր հիշատակած հայի ազատ արձակումը: Հաղիվ էի դա ասել, պարոնն ընկավ կատաղություն մոլուցքի մեջ.

- Ինչ է, ուզում ես ինձ կաշառե՞լ: Մի դուր, անիծյալ ամերիկացիներդ ու եվրոպացիներդ, դուք մեզ վատարանում եք ամբողջ աշխարհով մեկ, իսկ վատն այդ դուր եք:

Նա ինձ չթողեց մի րատ արտասանել, այլ ուղղակի վռնեց.

- Դո՛ւրս այստեղից:

- Ինձ դուրս անելու կարիք չկա,- ասեցի ես,- ես ինքս կգնամ:

Այսպես, ես դուրս եկա այն հույսով, որ նահանգապետին, որն ինձ առանց այդ էլ քանիցս վշտացրել էր, այլևս երեք չէի տեսնելու:

Այդ օրերին, սակայն, այդ պարոնի միակ ղստրիկը ծանր հիվանդացավ: Քաղաքի երեք բժիշկները, մեկ թուրք, մեկ հայ և մեկ աքսորյալ հույն, չվարած կանգնել էին երեխայի մահճակալի մոտ: Քաղաքի ոստիկանական պարետը, որ նախկինում Ուրֆայում էր, ինձ լավ էր ճանաչում, որովհետև մի անգամ Ուրֆայում բուժել էի նրա երեխային: Վերջինս հարցրել էր նահանգապետին, թե ինչու ինձ չի կանչում իր երեխայի

Համար: Այդ ժամանակ նա պարենտին բացատրել է, որ ինքն ինձ Հետ չստի փառ է վարվել և որ այժմ ինձ չի համարձակվում կանչել:

- Դու նրան պարզապես չես ճանաչում, նա գոռոզ մարդ է, սպասի՛ր, ես նրան կկանչեմ, և վստահ եմ, որ կգա:

Այսպես էր խոսել պարենտը: Այդ օրվա երեկոյան, երբ ես տնայնում էի զորանոցի կողքով, սյարենտն ինձ իր մոտ կանչեց և ուղևորությունը բացատրեց: Ես էլ իմ կողմից նկարագրեցի վերաբերմունքը, որն ինձ բաժին էր ընկել, վերաբերմունք, որ չէի տեսել Թուրք պաշտոնյաների հետ 22 տարիների իմ ընկերների ընթացքում: Սակայն պատրաստակամություն հայտնեցի երեսխային տեսնելու, եթե նահանգապետն ինքն է դա ցանկանում: Հստակ օրը, վաղ առավոտյան, նահանգապետից մի երկտող ստացա, որով նա ինձ խնդրում էր, որ ես բարեհաճեմ գալ երեսխային տեսնելու: Ուրեմն ես զնացի: Նախքան ինձ երեսխայի մոտ ուղեկցելը, նա ինձանից ներողություն խնդրեց, իսկ ես դա նրան չնորհեցի՝ ձեռքս մեկնելով: Չնայած որ ձեռքիս տակ չուներ հիվանդ երեսխայի արյունը հետադուրելու հնարավորությունը, կարողացա ճիշտ ախտորոշել հիվանդությունն ու հանգստացնել վախեցած հորն ու առավել ևս վախեցած մորը: Ասացի, որ երկու օրից ջերմությունը պիտի իջնի և երեսխայի պիտի առողջանա: Այդպես էլ եղավ: Ժիշտ է, ես այլևս չզնացի նրա ապարանքը հրաժեշտ տալու կամ հայի համար խնդրելու: Թե հիվանդին կատարած այդ այցելությունս հետևանքն էր, թե ոչ, չգիտեմ, բայց կարճ ժամանակ անց հայր կարողացել էր երկրից դուրս գալ: Բավական է, որ նա ազատվել է և այսօր ապրում է Ամերիկայում:

[64.] Ուրֆայի կայանի փակումը

1922 թ. Թուրքիայում ղեկուս մնացած հայերի համար բացվեցին բոլոր դարպասները: Այժմ նրանք ազատ էին երկրից հեռանալու, նույնիսկ նրանց անվերջ հասկացնում էին, որ արտագաղթեն: Եվ երբ նրանք դա չէին ուղում հասկանալ, դրան օժանդակում էին՝ նոր հալածանքների մասին լուրեր տարածելով: Ուրֆայից արդեն հարյուրավոր հայեր նախապես

փախույն էին Սիրիայի սահմանով: Հայ բժիշկը նույնպես, որի հետ 1920 թ. իմ վերադարձից ի վեր աշխատել եմ, փախույն սևապտեմերին: 1922 թ. համար ներկայացրածս նսխահաշիվը չվեյցարական իմ կոմիտեի կողմից հաժանության չարժանացավ՝ նյութական միջոցներ չիինելու պատճառով: Ուստի ինձ տրվել էր հիվանդանոցը փակելու կամ պահելու ընտրություն: Սակայն չէի կարողանում որոշում կայացնել: Իսկ բժիշկը չէր ուզում մինչև հիմա ստացած աշխատավարձով չարունակել աշխատանքը: Նա մեծ ծախսերի տակ էր ընկել խուրքական զինվորական ծառայությունից աղատվելու համար և այժմ ապավինում էր իր վաստակելիք զրամին: Մենք համաձայնության եկանք, և նրա աշխատավարձը կրկնապատկվեց: Գործ մենք չատ ունեինք: Վերահատությունների համար ավելի րարձր վճար սահմանելով՝ եղավ այնպես, որ հիվանդանոցի զրամարկդի գումարը հուլիսի 1-ի դրությամբ ավելի փոքր չէր, քան եղել էր հունվարի 1-ին: Սա Ուրֆայի հիվանդանոցի պատմության մեջ աննախընթաց դեպք էր: Ուրիշ տեղից, սակայն, զրամական նպաստներ մուտք չէին դործում: Հուլիսի սկզբին ես պարտավոր եղա Ուարրերդ գնալ՝ ղեկավարելու որբերի տեղափոխումը, և գրեթե միաժամանակ հիվանդանոցի եկամուտը նվազեց: Ուրֆայի առողջապահության տեսուչը միշտ րարեկամարար էր տրամադրված մեր կատարած աշխատանքի նկատմամբ: Դրա մասին էլ էի ես հոգ տանում: Այդ նա էր, որ ինձ հրահրեց՝ 1920 թ. հունվարին իմ բժշկական գործնական կարողությունների վերաբերյալ հաջող հանձնած քննության վկայականս ներկայացնելու Անգորա, սրովհետև վստահ էր, որ պիտի ստանայի բժշկական գործունեությունը չարունակելու պաշտոնական թույլտվություն՝ առանց հայ բժշկի: Ես նրան ասեցի, որ գուցե այժմ զրա ժամանակը չէ, քանի որ գիտեի, թե Թուրքիայում ինչպիսի դժվարությունների էին րախվում ամերիկացի վկայագրված բժիշկները: Այնուամենայնիվ, տեսուչի պնդումով վկայականն ուղարկվեց, և Ուարրերդում գտնվելուս ընթացքում Անգորայից եկավ պատասխան, ըստ որի՝ ոչ մի արտասահմանցի բժշկի, որն իր ուսումը չի ստացել Թուրքական համալսարանում, չէր թույլատրվելու Թուրքիայում զրադվել բժշկական գործունեությունը: Նույնպես, այլևս արտասահմանցիներից քննու-

Թյուններ չէին ընդունվելու, ինչպես դա մինչ այժմ կատարվել էր:

Բանը հասավ դրան, որ հայ բժիկը, որը պաշտոնապես մեր հիվանդանոցի բժիշկն էր, փախավ: Դեռ ավելին. այժմ Ուրֆայից փախչում էին բոլոր հայերը, և ամերիկացիները կնոջն ու ինձն են խնդրեցին՝ ստանձնել Ղադիրի որրանոցը, այնպես որ ես, ի վերջո, ծանր սրտով որոշեցի, զոնե ժամանակավորապես, լուծարել Ուրֆայի հիվանդանոցը: Մենակ այլևս չէի կարող աշխատել, իսկ կապվել թուրք բժշկի հետ, չէի համարձակվում: Այսպես եղավ, որ մենք 1922 թ. դեկտեմբերին վերջնականապես թողեցինք Ուրֆան: 1897-ին դ-ր Լեփսիուսի առաջին միսիոներները ժամանեցին Ուրֆա, իսկ 25 տարի հետո նրանք քաղաքից հեռացան: Արդյոք հնարավոր կլինի՞ նրրեւ այնտեղ նորից վրան խփել: Թե՞ մեկընդմիջտ հեռու ենք մնալու այդ երկրից, որին նվիրաբերեցինք մեր կյանքի լավագույն ուժերը և մեր մեծագույն սերը: Որքա՞ն քրտինք է թափվել, քանի՞ ուղիթներ են մատուցվել այնտեղ երկրի ու ժողովրդի համար այդ 25 տարիների ընթացքում:

ԹՈՒՐԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՒԼ

[«Օրինեստ», 1928/5]

Թուրքիայում եղածս առաջին տարիներին, ծանոթացա մի հայուհու հետ, որն ինձ վրա ուժեղ տպավորություն թողեց: Սակայն նա, և ես սա ասում եմ ընդգծելով՝ «ղժրախտարար», իր տեսակի մեջ միակ կինն էր: Իհարկե, նա մի քիչ տարրերվում էր ամերիկուհիներից: Նախատում էր նրանց և պնդում, որ ինքը՝ հայուհին «օսմանուհի» էր, և թույլ չէր տա որևէ ամերիկուհու իրեն բան սովորեցնել: Եթե ես թուրք լինեի, այլ կինն ինձ հրճվանք պիտի պատճառեր: Եվ այսօր համարձակվում եմ հավաստիացնել, որ եթե հայուհիների մեջ ավելի մեծ լինեի նման կանանց թիվը, որոնք, լինելով օսմանական պետության հպատակներ, իրենց մի քիչ օսմանուհիներ զգային, այսօր չէինք ունենա այս սարսափելի երկպառակությունը թուրքերի և հայերի միջև: Երբ այստեղ խոսում եմ հայերի մասին, նկատի ունեմ այն հայերին, որոնք թուրքական կամ օսմանյան պետության հպատակներ էին: Ցավալի՜ն այն է, որ այդ այրի կինն այսօր Եգիպտոսում է անցկացնում իր ծերության օրերը՝ որպես վտարանդի: Ի դեպ, նա մինչև պատերազմի վերջը Կոստանդնուպոլսում էր և Եգիպտոս գնաց միայն, որովհետև նրա դուստրն այնտեղ էր: Եվ երբ ես մեկ տարի առաջ խոսեցի նրա հետ, նա ղեռ շարունակում էր թուրքերին թե՛ տակ առնել և այն կարծիքը հայտնել, որ իր ազգակիցները՝ հայերը, նույնպես ճիշտ չեն վարվել թուրքերի հանդեպ: Սա խոստովանանքի պես մի բան է, որը թեև մերթնդմերթ, սակայն ղեռ ոչ բավարար հաճախականությամբ, կարելի է լսել հայ վտարանդիների շրջանակներում: Ինչքան շատ լինեն նման խոստովանողներ, այնքան ավելի արագ իրար կմոտենան թշնամի երկու եղբայրները: Ի՞նչ եմ ասում, եղբայրներս: Թուրքը և հայը եղբայրներ: Այո՛, եղբայրներ՝, եղբայրներ հակառակ սոսկայի վիճին, որը 1860 թ. սկսեց բացվել նրանց միջև, և հակառակ 1915-1916 թթ. և դրանից հետո տեղի ունեցած դարհուրելի իրադարձություններին: Այդ նրանք չե՞ն, որ մոտ մեկ հազարամյակ իրար հետ հաց են կերել, միմյանց վրա հույզրել, և որ ամենակարևորն է՝ իրար հետ լավագույնս հասկաց

վել, չնայած կրոնների տարրերու թյան: Իհարկե, դարերի լոն-
թացքում հաճախ են հայերը թուրքերի կողմից ճնշման են-
թարկվել: Սակայն ճնշումը մեծ մասամբ չի եկել վերեւից, այլ
սնուցվել է փոքրոգի մարդկանց կողմից, որոնք չէին հանդուր-
ժում հնարամիտ, խելացի, ամեն տեսակի աշխատանքի մեջ
հարտար հայերին: Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը,
իրադրությունը փաստորեն վասթարացավ միայն վերջին
հայրուրամյակում: Շատ ժողովուրդներ, որոնք մինչ այդ օս-
մանյան տիրապետության տակ էին, անկախացան, այսպես
սողատագրվեցին Ռումինիան, Սերբիան, Բուլղարիան և հու-
նաստանը: Անշուշտ այդ ժողովուրդների անկախության հաս-
նելը նպաստեց այն րանին, որ հայ ժողովուրդի մեջ վերստին զու-
րացավ՝ 11-րդ դարում օսմանների տիրապետության տակ
անցնելուց ի վեր, ադատ Հայաստանի երրեք շխամբած փու-
լազր: Իսկ հայերը մինչև օրս մյուս բոլոր ոչ մահմեդական ժո-
ղովուրդների թվում թուրքերի նախասիրած տարրերն էին:
Եթե դրսից, հատկապես Ռուսաստանից եկող, փոքրիկ կայմու-
րը հայերին չորրորդներն, չէին լինի 1895-ի, 1909-ի և 1915-ի
սոսկալի իրադարձությունները: ԶԼ՞ որ այսօր էլ կա հայերի,
թեև նվազող, մի խումբ, որը, ինչպես վերևում նշվեց, խոստո-
վանում է. «Եթե մենք 1914-ին հավատարմորեն թուրքերի
կողմը բռնեինք, այսօր մենք թուրքերի սիրելիները կլինեինք:
Սակայն հավատարմորեն թուրքերի կողմը բռնելու փոխարեն,
նրանց, որոնց մենք դարձրինք ի վեր պատկանել ենք, մենք եվու-
պացիներին լսեցինք, որի հետևանքով գրեթե ամբողջովյա-
րնաջնջվեցինք»:

Աշխարհամարտից հետո՝ նրան մասնակցող ժողովուրդնե-
րին ոչինչ այնքան չի գրգռել, որքան մեղավորության հարցը:
Սակայն ժողովուրդների հաշտեցմանն էլ ոչինչ այնքան չի
նպաստի, որքան մեղքի մասին հարցադրումին անկանխակալ
պատասխան տալը և դրա հետ կապված անհրաժեշտ մեղքի
ճանաչումը: Այդ իսկ պատճառով հայերի համար էլ այնքան
ցավոտ չպետք է լիներ՝ խոսել մեծ իրադարձություններիս
ունեցած իրենց որոշ մեղսակցության մասին: Եկեք ընդունեք,
որ պատիվը միշտ վայել է ճշմարտությանը, ինչքան էլ որ այն
դառը լինի: Ապենցելերցին շատ դիպուկ կերպով ասում է «Zom
Zanke münd zwee seeh.» (Վեճը պետք է երկու կողմ ունենա):

Այսինքն՝ երկու կողմն էլ մեղավոր է: Նույնը վերաբերում է և այս երկու ժողովուրդներին, որոնց համաշխարհային պատերազմն անսահմանորեն իրարից հեռացրեց: «Թող հայերը մտնեին թուրքերի դուռը մեջ և իրենք իրենց հարց տային, թե ի՞նչ կանեին՝ կենաց ու մահու պայքարում՝ իմանալով, որ իրենց սեփական ժողովրդի մի հատվածը՝ մոտ երկու միլիոն թուրք, պահանջում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ հայերի կործանումը»: Սակայն վերը նշված խոստովանությունը պետք է դանակ և թուրքերի կողմից: Դեռ աշխարհամարտի ընթացքում չատ թուրքեր ինձ ասում էին, որ պատիժը չափից դուրս դաժան էր: Եվ եթե մենք այսօր մեղ հարց տանք, թե այդ ինչպես պատահեց, որ մահվան դատապարտված այդ արսողայիններից այսօր մոտ 80.000 կին ու երեխա ողջ է մնացել, ապա մենք պարտավոր ենք և իրավունք ունենք դա վերագրելու մահմեդականներին, իսկ նրանց թվում ոչ միայն քրդերին ու արաբներին, այլև Անատոլիայում ապրող հաղարավոր թուրքերին: Նրանք պարզապես ի վիճակի չէին և չէին կամենում կատարել ղեկավարների խիստ հրամանները և որոնելով փրկության ուղիներ՝ ներս էին առնում և թաքցնում վտարանդիներից, ում որ կարողանում էին: Սա նույնպես հարկ է երախտագիտությունը ճանաչվի հայերի կողմից: Նման ճանաչում իր հերթին, ճանապարհ կհարթի հաշտեցման համար: Հաղարավորների փրկությունը մահմեդական ընակչության կողմից մի արտաք է, որը ցույց է տալիս, որ նրանք գիտակցորեն ընդունում էին հայ ժողովրդին պատուհասած անարդարությունը: Սակայն հաշտեցման կամ փոխըմբռնման հասնելու համար, իրենք՝ ժողովուրդների ղեկավարները և ոչ միայն ստորադրյալները, պետք է դառնան իրենց մեղքը ճանաչողները: Կա՞ն նրանց մեջ այնպիսիները, որոնք պատրաստ են խոստովանելու: Դժվար է թուրքից դուրս գտնվելով ասել, թե այդ իմաստով ինչպիսին է հավանականությունը թուրք առաջնորդների չըջանում:

Քանի որ 1922/23 թթ. Մուստաֆա Քեմալի վարչակարգի օրոք, թեկուղ փախուստի ձևով, տեղի ունեցավ հայերի արտագաղթը, նրան անհնարին է դասել այն առաջնորդների թվին, որոնք կարգադրել են հայ ժողովրդի տեղահանումն ու ոչնչացումը: Այլապես ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո նա թուրքական տարածքներում հեշտությունը կարող էր հայերին

վերջին հարվածը հասցնել: Բայց նա դա չարեց: Սակայն նա նրանց արտագաղթել տվեց: «Թող գնան, եթե չեն ուղում օսմաններ լինել»: Թուրք-սիրիական-իրաքյան և պարսկական սահմանի երկայնքով մեր վերջերս կատարած ճանապարհորդության ընթացքում չարունակ լսում էինք, որ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քրդերին ներում է չնորհվել, որ նրանց թույլատրվում է պահել իրենց լեզուն և իրենց զոխանոցը (չատ կարևոր): Եթե սա իրողությունն է, ապա պետք է մտածել, որ թուրքական քաղաքականությունը վերափոխման չափազանց մեծ կարիք ուներ, քաղաքականություն, որն ուղում էր երկիրը վերակառուցել, սակայն կառուցելու փոխարեն չարունակ քանդում էր (օրինակ՝ ոչ զուտ թուրքական տարրերի բացառումը երկրից): Այդ դեպքում երկու տարրերի՝ թուրքերի և հայերի, վերահաշտեցմանը այլևս չատ ըան չի խանգարի: Թեև լսում եմ թուրքերի հետևյալ խոսքերը. «Մենք հայերին այլևս չենք ուղում, հիմա որ նրանք արդեն զրսում են, որքան էլ որ նրանց կարիքն ունենք մեր ամայացած երկիրը վերակառուցելու համար. չէ՞ որ, միևնույն է, նրանք չարունակելու են մեկ աչքով դեպի Եվրոպա նայել և այնտեղից օգնություն սպասել, որն ուղղված կլինի մեր վարչակարգի դեմ»: Սա մեղ հանգեցնում է մեկ այլ խնդրի, որն անպայման պետք է հաղթահարվի, եթե մեր նպատակը փոխըմբռնումն է: Հայացքի մշտական ուղղումն է դեպի Եվրոպա, Ամերիկա, ինչպես նաև այն հույսը, որ հայ ժողովուրդը 1860 թ. ի վեր դնում է Եվրոպայի վրա: Օգնի՛ր ինքդ քեզ, և Աստված քեզ կօգնի: Բայց օգնություն մի՛ փնտրիր մեծ տերությունների մոտ: Սպասելի էր, որ դրանից հայերը վերջապես բուժված պետք է լինեին: Մի՞թե դա այդպես է:

1902 թ. էր: Սևերեկից Ռարբերդ տանող ճանապարհի վրա էի: Մեծ քարավանի մեջ կային նաև հինգ հայեր, որոնք բոլորն էլ լավ անգլերեն էին խոսում: Դրա վրա դարմացած՝ ես նրանց հարցրի, թե որտեղից էին գալիս և ուր էին գնում: Նրանք վերադառնում էին Ամերիկայից, որտեղ անց էին կացրել վերջին տասը տարին: Նրանք գնում էին իրենց հայրենիքը, Ռարբերդ:

- Ի՞նչ է, - ասացի ես, - վերադառնում եք այդ ազատ պետությունից, որտեղ ամեն օր կյանքի ապահովությունն եք

քիան պետք է որ ի վիճակի լինեն այն բաժնեատերերը, թեև ոչ իր սևափական օգտի համար: Սակայն որտեղ էլ որ հարցնում եմ, թե ինչպես էին հայերն իրենք պատկերացնում իրենց ապահովությունը, միշտ դեմ էի առնում հին չարիքին, մարդիկ չեն ուզում, չեն կարող թուրքերին վստահել, և միայն եթե մի մեծ տերություն երաշխավորներ իրենց ապահովությունը, սիրով կվերադառնային: Ինչպիսի անմխիթար վիճակ: Մի՞թե հայերը դեռ չեն բուժվել այդ խենթ պատկերացումից, թե մեծ տերությունների կողմից կարելի է ինչ-որ բան սպասել: Բնական է, որ ով այդ մտքից չի կարող հրաժարվել, նոր թուրքիայի ներսում անելիք չունի: Թող նա մնա դրսում և մաշվի հայրենիքի կարոտից:

Իսկ եթե հայր սթափվի, հիշի այն տարիները, երբ նա «եղբայրաբար յուր էր գնում» թուրքերի հետ, հիշի, որ ինքը, ինչպես ուրիշ ոչ մեկը, հարյուրամյակներ շարունակ կարողացել է թուրքի հետ լեզու գտնել: Եթե հայն այսօր էլ դա անելու ի վիճակի լիներ՝ ամբողջովին ձեռքադատվելով դրսի ժողովուրդների վրա ունեցած վնասակար հույսից, նա կլիներ նոր թուրքիայի մարդը: Այնժամ կարելի պիտի լիներ իրական ձևով կրկնել 1908 թ. կատարվածը, երբ սահմանադրության ընդունման ժամանակ թուրքերն ու հայերը գրկախառնվեցին: Սակայն անսահման դժվար է մոռանալ դաժան տառապանքները, որ ապրեց ժողովուրդը, վստահելով թուրքի՝ մի ինչ-որ պահին տված խոստումին, «Որ նման բան այլևս երբեք տեղի չի ունենա, որ հայի կյանքը նույնքան ապահով կլինի և կմնա, ինչպես ամեն օսմանցունը»: Իհարկե, մոռանալու համար նախ պետք է ներել: Իսկ դա շատ դժվար է որևէ մեկի համար, ով չի առաջնորդվում աստվածային կամքով:

Քանի՞ անգամ պետք է ներեմ իմ եղբորը, յոթ անգամը բավական է: Այս հարցը տվեցին աշակերտները Տիրոջը, և մենք գիտենք պատասխանը. ոչ թե յոթ, այլ յոթանասուներեք անգամ: Որտեղ մուտք է գործում ներումը, այնտեղ սկիզբ է առնում մոռացումը, իսկ որտեղ ծայր է առնում մոռացումը, այնտեղ կարող է սկիզբ առնել նոր վստահությունը: Իսկ մոռանալը ավելի դյուրին է, եթե մարդ ինքն իրեն կարողանա ասել՝ ես նույնպես մեղսակից եմ մեզ բաժին հասած դժբախտությունը: Ո՞վ է ուզում այսուհետև առաջինը ձեռքը մեկնել, օսման քրիս-

տոնյա՞ն, թե՞ օսման մահմեդականը: Երկուսդ էլ իրար ձև՝ոք մեկնեք, իրար հետ համաձայնվե՛ք ու վերստին գտեք միմյանց, որպեսզի ավերակներից նոր կյանք բարձրանա և որպեսզի անարդարությունն էլ չտկվի:

Կարմիր մահիկի օգտին

[«Քրիստոնյա Արևելքը», 1920]

Երբ պատերազմը բռնկվեց և Թուրքիան նույնպես ներքաշվեց նրա մեջ, կինս որոշեց Ուրֆայի կանանց չըջանում ի նպաստ «Կարմիր մահիկի» դրամահավաք կազմակերպել: «Կարմիր մահիկը» միջազգային Կարմիր խաչի մի ճյուղն է: «Ուաչ» բառը գրեթե ատելի է մահմեդականի համար, քանի որ այն քրիստոնյաների խորհրդանշն է: Դրա համար մահմեդականներն իրենց Կարմիր խաչի հաստատությունը տվել են «Կարմիր մահիկ» անունը: Կանանց չըջանակներում նման դրամահավաք Ուրֆայի համար բոլորովին նոր, չսոված բան էր: Կնոջս համար պարզ էր, որ նա մենակ ի վիճակի չէր լինելու այցելել քաղաքի բոլոր կանանց, ուստի նա դիմեց մի քանի երեւի հայ կանանց: Նրանք էին, որ անցկացրին դրամահավաքը քրիստոնյա կանանց չըջանում: Իսկ մահմեդական կանանց, դա ակնհայտ էր, կինս պիտի այցելեր, եթե նրանցից ընդհանրապես կարելի էր ի նպաստ դրամահավաքի ինչ-որ բան ստանալ: Կասկած չկա, որ ընդիմ քրիստոնյա կանայք մահմեդականների դռներից պիտի վռնդվեին:

Սակայն բոլոր մահմեդականների տները հասնելու համար, կինս պետք է փնտրեր երեւի և հայտնի մի թրքուհի: Այդպիսին էր էմինե խանումը, որը չորս օր շարունակ առավոտյան ժամը ութից մինչև երեկոյան ժամը վեցը նվիրվածություններ ուղեկցեց կնոջս տնից տուն: Ձմեռ էր և անձրևների ծանր չըջան: Այդ երկու կանայք կեսօրվա կողմը արդեն թրջված էին լինում: Տներից մեկում նրանց փոխելու համար տաք գուլպաներ էին տվել, իսկ թացերը չորացրել էին ածուխի վառարանի վրա:

Առաջին օրն իսկ պարզվել էր, որ էմինե խանումը ոչ բոլոր

ստորմանակալն տներն էր ճանաչում, այդ իսկ պատճառով
Վարդգի մեջից մի արար կին ներգրավվեց: Այնուհետև ավե-
լացավ նաև հոգեպես կիսահիվանդ մի քրդուհի, որի մասին
ստորև ղեռ կանգրդաղառնանք: Այսպիսով, չորս կանայք շրջում
էին տնից տուն և ծնծում դռները՝ ի նպաստ «Կարմիր մա-
հիկի»: Շատ տներում անմիջապես հասկանում էին նրանց գա-
լու նպատակը: Արևելքի սովորության համաձայն կինս շատ
զովտամոլերն էր լսում, չէ՞ որ նման բան ղեռ ոչ մի կին չէր
ստորադակվիլ անել, մանավանդ մի օտար կին, որը, բայց իրենց
տեսակետի, կապ չուներ թուրք զինվորների հետ: Շատ կա-
նայք էլ բացերիաց իրենց ասելիս են եղել, որ իրենք ոչինչ չէին
ստալու, եթե կինս համոզիչ ձևով չեբաշխավորեր, որ վիրավոր
զինվորների համար հավաքված գումարը տեղին էր օգտա-
գործվելու:

Տներից մեկում աղքատ մի թրքուհի մեծ ոգևորությամբ
կանանց սուրճ և թխվածք է հյուրասիրել: Դրա հետ մեկտեղ
Կարմիր մահիկին նաև մի փոքրիկ նվիրատվություն է արել:

Որոշ տեղերում կանանցից որևէ բան ստանալու համար,
համոզարարություն էր պահանջվում: Ստիպված էին նույնիսկ
զինվ. տհաճ վկայակոչումների, ինչպես օրինակ, «Դուք պա-
տերազմում որդի չունե՞ք: Ի՞նչ, եթե նա վիրավորվի և նրան
վիրակապելու ոչինչ չլինի»: Նման ակնարկներից հետո պա-
տահում էր, որ կանայք սարսափելի անեծքներ էին թափում
պատերազմի, նույնիսկ սուլթանի և գերմանացիների կամ
պարզապես թշնամու հասցեին: Ուրիշ կանայք էլ կարծում էին,
որ դրամահավաք գերմանացիների համար է և չէին ուզում
աջակցել: Կամ էլ պահանջում էին նվիրատուների ցուցակը
տեսնել և հավաստիանալ, որ այն ներկայացվելու էր նահան-
գապետին, որի ղեկավարում վատ տպավորություն կթողներ, եթե
նրանց անունն այնտեղ չլիներ:

Էմինե խանումը ձգտում էր նաև ապացուցել, որ ինքը
հավատացյալ մահմեդական էր, որովհետև նա երբեք ճաշի և
կոծաշի աղոթքները բաց չէր թողնում: Պատահում էր, որ
այդպե՜ս մեկ տանը ջուր էր խնդրում և իր լվացման արարո-
ղությունն էր կատարում, իսկ մյուս տանը աղոթքն էր անում:

Տներից մեկում տեղեկանալով, թե ինչ էին ուզում այդ
կանայք, նրանց սոսկալի անեծքներով դուռն են ցույց տվել:

Սակայն կինս այն մարդկանցից չէր, որ իրեն որևէ տեղից վոնդենին: Այստեղ նա ասել է. «Hfisch olmass'sa bir kahwe werin'» (Ջկա, չկա, զոնն մի րաժակ սուրճ տվեք:՝) Սուրճը մերժել չեն կարողացել, իսկ սուրճ խմելիս, այցելությունն իրապես լրացուցիչ կարևոր բացատրություններ ստանալուց հետո, այստեղ նույնպես, մյուս տների նման, ընդունել են, թեկուզ և րավական փոքր, նվիրատվություն:

Քանիցս եղել է, որ այցելու կանայք օրհնենքի խոսքերով են ողողվել: Նվիրատուներից ոմանք որդիներ ունեն պատե-րադմի դաշտում, և հաճախ նվերը հանձնելու պահին մայրերի այտերով արցունքներ են զլորվելիս եղել:

Ամենահարուստ, սակայն ոչ ամենահարգարժան տներից մեկում տանտիրուհին դժկամորեն մեկ ֆրանկ է նվիրել: Կինս դրամը վերադարձրել է հետևյալ բառերով. «Սա շատ քիչ է. դուք Ուրֆայի ամենահարուստներից եք, ձեզ համար ինչ պիտի լիներ մեկ ոսկեդրամ տալը վիրավոր դիմվորների օգտին»: Այդ պահին վրա է հասել թուրք ամուսինը: Նա հայհույել է կնոջս, ասելով. «Geberesin'», այսինքն՝ «Գնա՛ տուտիք»: Կինս պատասխանել է նրան. «Եթե Դուք զրանով նկատի ունեք՝ մեռնել, ապա մտածեք այն մասին, որ դուք ծեր մարդ եք և գուցե ինձանից առաջ Ձեր հելթը հասնի: Սակայն ես Ձեզ մահ չեմ ցանկանում, այլ երկար կյանք, որ դուք կարողանաք նման նպատակների օգտակար լինել, քանի որ դեռ ժամանակ կա ողորմածության համար»: Գյավուր ամրոխի հասցեին հայհույանք թափելով, մարդը երկու ֆրանկանոց է նետել կնոջս ոտքերի առաջ: Քրդուհին վերցրել է ստակը և այն իրեն պահել, քանի որ կինս չի ցանկացել այդ դրամը դնել մյուսների հետ:

Այդ չրջագայությունների ընթացքում կնոջս համար րարոյական հենարան էր դարձել հատկապես վերոհիշյալ քրդուհին, որի անունը Զուրհա էր: Նա՝ իր մտավոր կարողության հաճախակի խանգարումների պատճառով, մահմեդականների չրջանում համարվում էր մի սոսնակ սուրբ, ինչպես նրանք ընդհանրապես բոլոր հոգեկան հիվանդներին էին դիտում որպես սրբություն: Զուրհան այրի էր, չուներ իր սեփական երեխաները: Սակայն նա ներս էր առնում օտար երեխաների: Հաճախ փոքր երեխաներին լքում են մզկիթների բակերում: Զուրհան դառնում էր այդ երեխաների մայրը: Այդ օրերին նա այդպիսի

երեք երեխա ուներ, այդ թվում մի ծծկեր, որին նա՝ Կարմիր մահիկի օգտին ընթացող դրամահավաքի ժամանակ իր հետ էր տանում: Նա երեխային կերակրել էր տալիս մեկ այս, մեկ այն կնոջ մոտ, ինչպես ընդհանրապես բոլոր երեխաների համար ուտելիքն և հագուստը մուրալով էր հայթայթում: Ով Կարմիր մահիկի դրամահավաքին քիչ էր տալիս, նա նրա վրա ֆլշացնում էր և հանդիմանանքով ասում, որ ալլահը նրան ժառոտության համար անպայման կպատժի, և քանի որ հատկապես կանայք էին վախենում սուրբ Զուրհայից, նվիրատվության գումարն ավելացնում էին:

Այդ դրամահավաքի մասին պետք է ասել, որ այն ռավականին լավ արդյունք ունեցավ: Մենք կարողացանք դրանով 1500 ֆրանկի վիրակապ և ղեղորայք գնել և 1914 թ. վերջերին դրանք ձեռքով հասցնել Վանի ռազմաճակատ: Մեզ հայտնի չէ, թե ուրիշ քաղաքներում էլ կանայք կաղմակերպել են դրամահավաք՝ ի նպաստ Կարմիր մահիկի: Կինս, սակայն, չատ գոհ էր դրամահավաքի ընթացքում հավաքած փորձից և կատարած դիտարկումներից: Նա հարուստ պատկերացում կաղմեց թուրքական հարեմների մասին, իսկ մահմեդական կանանց համար քրիստոնյա մի կնոջ կատարած այդ գործը մի բան էր, որ նրանք ղեռ երկար պիտի հիչեն:

Բագել, Շյոնբայնշթրասե 36, 26 ապրիլի, 1920 թ.

Պարոն դ-ր Յոհ. Լեփսիուսին
Պոտսդամ

Սիրելի, հարգարժան պարոն ղոկտոր,

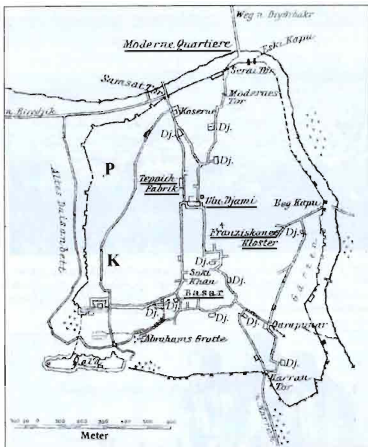
Ահա գրի եմ առել իմ «Տպավորությունները» և ուղարկել թեմփել հրատարակչություն: Քանի որ մինչև օրս ղեռ երրեք գիրք չեմ հրատարակել, Ձեզ եմ դիմում խնդրելով օգնություն և խորհուրդ: Հաճեցե՛ք մեկ անգամ կարդալ ձեռագիրս: Կարծում եմ, որ դրա մեջ չատ բան կլինի, որ ձեզ մեծապես կհետաքրքրի: Թե դրանից հետո ինչպես կհրատարակվի այս փոքրիկ աշխատությունը, Դուք ամենից լավ կհիմանաք: Թե դա կլի-

Նկար 1. Ուրֆան 20-րդ դարի սկզբին՝ ցկարված Քալեի կողմից: Կենտրոնում՝ Հայ Առաքելական եկեղեցին, ցկարի աջ անկյունում՝ Ուլու Զամի աշտարակը (անցյալում՝ Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցի): Բողոքականների եկեղեցու աշտարակը ցկատելի է ծախ կողմի ետևում:

Նկար 2. Երիտասարդ Թակոր Քյունցլերը Ուրֆայի միսիոներական Բիվանդանոցում արտաքին լիկտրական Բոսանքով բուժում անցկացնելու ժամանակ:

Նկար 3. Ուրֆա քաղաքի հատակագիծը 1900-ական թթ.: Հին Ուրֆան շրջապատված էր պարիսպներով, որոնք ունեին վեց դարպաս: Սամսատի դարպասն առաջնորդում էր դեպի Քյուսիս՝ «արդիական թաղամասերի» արվարձանը, որտեղ դարասկզբին միսիոներական զանազան շենքեր են կառուցվել: Հայ Առաքելական մեծ եկեղեցին (K) գտնվում էր Ուլու Ջամիից (Dj.= մզկիթ) հարավ-արևելք: Գերմանական գորգագործարանից (Tepich-fabrik) արևմուտք ձգվում էր Հայկական թաղամասը, որը հասնում էր մինչև քաղաքի արևմտյան ծայրը: Այնտեղ էր գտնվում նաև բողոքականների եկեղեցին (P) և նրան անմիջապես կից՝ Ամերիկյան առաքելությունը: Հայկական թաղամասից արևելք մասնեղականների քաղաքամասն էր, որն ընդգրկում էր նաև ասորիների թաղը: Հարավ-արևելքում՝ շուկային (Bazar) կից, Քրեանների տներն էին (Հստ Սամուել Գայների, Samuel Guyer. Reisen in Mesopotamien, in: Dr. A. Petermanns Mitteilungen, Gotha 1916):

Նկար 4. Հիվանդների տեղափոխում Ուրֆա՝ միսիոներական հիվանդանոց (1912 թ.): Հիվանդները բուժվելու էին գալիս՝ կտրելով մինչև ութ օրվա ճանապարհ:

Նկար 5. Միսիոներ բժիշկ Անդրեաս Ֆիշերի՝ հիվանդների ընդունելության օրվա մի պահ հայկական Գարմուջ գյուղի եկեղեցում (1909 թ.):

Նկար 6. Ջյուհցլեւերի և Ֆիշեւրի հովատարիմ ծառա Ալիհ (1909 թ.): Պատե-
րազմի ընթացքում տեղափոխման ծառայություններ մատուցելով՝ Ալիհ
փրկել է բազմաթիւ հայերի կյանքը և ոչ ոքի չի մատնել՝ չնայած թուրքա-
կան իշխանությունների կողմից կրած խոշտանգումներին:

Նկար 7. 1915 թ. աշնանը թուրքական զինված ուժերի կողմից քարոքանդ
արված՝ Ուրֆայի Հայկական թաղամասը, որը հետագա տարիներին նաև
ամբողջովին թալանվել է:

Նկար 8. Ուրֆայի Եվեյցարական միսիոներական հիվանդանոցի մի քանի հայ հիվանդներ (1919 թ.):

Նկար 9. 1922-ից «Լճերձարնելյան Եղաստամատույց» (Near East Relief) կազմակերպության Քանճարարությանը Յակոր Քյունցլերը կազմակերպեց մոտ 8000 որրացած քրիստոնյա երեխաների տեղափոխումը Սիրիա՝ արևելյան և կենտրոնական Թուրքիայից, որտեղ ազգայնական աշխարհագրորդ անցկացրել էր «էթնիկ մաքրագործումներ»։ Նկարում՝ երեխաների ջորիներով տեղափոխումը գետակի վրայով։

Նկար 10. Բեռնատար մեքենաներով կույրերի և անդամալույծների տեղափոխումը (1922 թ.):

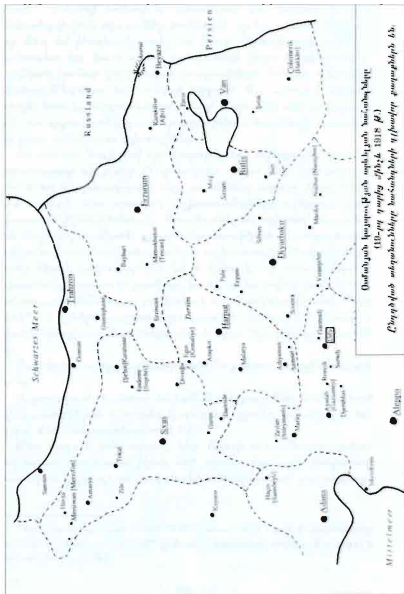
Նկար 11. Ուրֆայի որբանոցի 130 տղաների ու աղջիկների մի խումբ՝ դեպի Հայնալ արտագաղթելիս: Երկու օրվա ճանապարհ անցնելուց հետո կեսօրվա դադար ջուր եղած մի վայրում:

Նկար 12. Որբուկների մի խումբ իրենց առաջին կանգառի ժամանակ Ուրֆայից հարավ-արևմուտքում գտնվող Սուրուջ քրդական գյուղի մի իջևանատան առջև (4 ապրիլի, 1922):

Նկար 13. Մեծ մայրիկ Եղիսարեթ և մեծ հայրիկ Յակոբ Բյունցլեր-Բենդեր-
 Գները իրենց թոռնիկի և շվեյցարացի Բյուպատոս Կառլ Լուցի (Carl Lutz) ու
 նրա տիկնոջ՝ Գերտրուդի հետ, Ջաֆայում (Պաղեստին, 1937 թ.): Յակոբ
 Բյունցլերը Կառլ Լուցի համար օրինակ է ծառայել ցեղասպանության պայ-
 մաններում պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում: Հետագայում
 Կառլ Լուցը հայտնի դարձավ 1944-ին տասնյակ հազարավոր հունգարացի
 հրեաների փրկության համար ծավալած իր խիզախ գործունեությանը: Յակոբ
 Բյունցլերն ու Կառլ Լուցը հայրենակիցներ են. երկուսն էլ սերում են Ապենցել
 կանտոնի Վալցենհաուզեն գյուղից (Walzenhausen in Appenzell):

Օսմանյան կայսրության սահմանները 1918 թ.

(Այս պահանջները նախատեսված են 1918 թ.)

Ընդգծված սահմանները նախատեսված են պահանջների համաձայն

նի գրքույկի, թե՞ գրքի տեսքով, թե ի՞նչ գնով կվաճառվի, թե հրատարակությունը կստանանի ծախսերը, թե՞ ես եմ նախ հոգալու ամբողջ ծախսը և այնուհետև դրամական մուտքը կփոխանցվի ինձ, այս ամենը քաներ են, որ ես չգիտեմ: Այդ բոլորը Ձեզ եմ թողնում, քանի որ Դուք հիրավի այդ գործում մասնագետ եք: Շատ պիտի ցանկանայի ինքս մտցնել տպագրության համար վերջնական ուղղումները՝ նախքան Արևելք մեկնելս: Մեկնելու եմ հունիսի սկզբին: Դա պետք է նկատի առնվի: Կամ էլ ուղղումներով պետք է զբաղվի մեկ ուրիշը, մի րան, որ զբքում տեղ գտած բազմաթիվ անունների պատճառով շատ աննպաստ պիտի լիներ:

Հուսով եմ, Դուք լավ եք: Արդյոք կրկին Շվեյցարիա կգա՞ք: Վստահաբար ոչ, քանի մենք երկրից դուրս ենք: Ներկայումս կինս և ես պարտավորվել ենք ստանձնել ազատ Հայաստանում որրերի հետ տարվող աշխատանքների չվեյցարական հաստատության հիմնումը: Առաջարկել եմ այնտեղ ներառնել նաև հոդագործություն, գյուղատնտեսություն և արդյունարբություն: Կստանամ անհրաժեշտ աշխատուժը: Սակայն ինքս գործը միայն ղեկավարելու եմ, և կինս է, որ ստանձնելու է աշխատանքի առյուծի բաժինը, քանի որ ես ավելի քան երբևէ հավատարիմ եմ մնալու բժշկական մասնագիտությանս: Բայց որտե՞ղ է լինելու ազատ Հայաստանը: Հուսով եմ մոտակա օրերին հանդիպել Ահարոնյանին՝ և նրա հետ քննարկել ամեն ինչ:

Սաֆեղում անգլիացիները խլել են քենուս՝ տիկին Մաասի տունը:

Ապագայում հետևելու եմ նաև Արևելքում Ձեր ձեռնարկած աշխատանքներին և որտեղ կարող եմ, դրանց աջակցելու եմ: Ես դա Ձեզ հավաստիացնում եմ:

Մեր որդուն տեղավորել ենք Շիրսի ուսումնադաստիարակչական հաստատության մեջ, որտեղ նա նախ կավարտի ռեալական դպրոցը, ապա կանցնի տեխնիկական դասընթաց-

¹ Ավետիս Ահարոնյան (1866-1948), բանաստեղծ և բժիշկ, Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920) չրջանում պետական գործիչ: Մահացել է վտարանդիության մեջ:

ները և դրանք ավարտելուց հետո կրնդունվի Յուրիխի պոլիտեխնիկականը:

Գրում եք, որ մտադիր եք դառնալ Ուրֆայում դ-ր Ֆիշերի և իմ տան գնորդը: Սակայն դա հանձնարարելի պիտի լիներ միայն այն դեպքում, եթե փտաՀ լինեիր, որ Զեր աշխատանքն այնտեղ շարունակելու հնարավորություն կունենար: Դրանում համոզվելու համար երկար ժամանակ է պետք: Մինչև ադատ Հայաստանի ստեղծումը, կարելի է ենթադրել, որ Ուրֆայում Հայերի միայն հետքեր մնացած կլինեն, որոնց հետ այլևս անկարելի է գործադրություն դարձացնել: Իսկ մուսուլման ընկալությունն այն աստիճան է կրճատվել, որ գործարանային աշխատանքի համար չափ քիչ ուժեր են մնացել:

Նաև պետք է հաշվի առնեք, որ գորգարդյունարերությունն վերսկսումն այնտեղ մեծ դրամագլուխ կպահանջի: Երանի՜ թե ես այդ ամենը կարողանայի տեսնել ավելի պայծառ գույներով:

Ես նախ գնալու եմ Ուրֆա՝ այնտեղ պետք է լուծարեմ հիվանդանոցը և ապա հնարավորինս չուտ Հայաստան մեկնեմ: Սակայն թե ուր, ինչպես նշել էի, դեռ Հայտնի չէ: Ուղղություն պայմանագրի կնքումը միայն պիտի կարողանար որոշ լույս սփռել մեր գնալիք տեղի վրա: Եթե հնարավոր է, դա պետք է լինի մի վայր, որտեղ ներկայումս չկա և հետագայում էլ չի նախատեսվում ավետարանական մեկ այլ միսիոներություն:

Ինձ հետ կտանեմ Գրիգոր Գրիգորյանին²: Նա մեր աշխատանքում հարկավոր կլինի:

Զերմ, սրտագին ողջույններ կնոջս կողմից և Զեր նվիրյալ

Եղ[բայր] Յակոբ Քյունցլերից

² Որդին հայ ավետարանական հոգևորական Պետրոս Գրիգորյանի, որը Ուրֆայում աշխատել է որպես որրանոցի վերակաջու և նահատակվել 1915 թ.. Գրիգոր Գրիգորյանի մայրը և քույրերից մեկը տեղահանվել են: Առաջին աշխարհամարտից առաջ Գրիգոր Գրիգորյանը գնացել է Գերմանիա՝ Բրեսլաուում մեքենաչիկություն սովորելու: Պատերազմի ընթացքում ուսումնական հաստիքից հետո՝ ստիպված է եղել ապրուստը Հայթայթի որպես գործավոր: Զպետք է չփոթել «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կադմակերպության հետ առնչվող՝ Բուլղարիայի պատվելի Գրիգորյանի հետ:

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ Մատենագրության ընտրանի

Քյունցլերի մանրամասն, թեմաներով դասավորված մատենագրությունը բերված է «Երեսուն տարի ծառայություն Արևելքում» աշխատության մեջ (Երևան, 2008, էջ 90-97): Քյունցլերի չորջ 160 հրապարակումները ամբողջությամբ ներկայացված են Լեփսիուսի պարբերաթերթերում և «Գերմանիան, Հայաստանն ու Թուրքիան 1895-1925, Մյունխեն, 1998» աշխատության մեջ (Հր. Մայսներ, Աքսել, էջ 554-556, 569, 577, 595, 614, 616 և 620 = (Lepsius-Zeitschriften, Hermann Goltz, Axel Meissner, Hg. Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925, München 1998, S. 554-556, 569, 577, 595, 614, 616, 620): Պետք է նշել չորս պարբերաթերթ՝ «Der Christliche Orient», «Mitteilungen aus der Arbeit» և «Der Orient», «Orient im Bild» (այստեղ տեղ են գտել նաև Քյունցլերի կնոջ և նրա դուստր Մարիայի K. G. Saur հրատարակչության կողմից:

“Allerlei Reiseerlebnisse” [Ճանապարհորդական դանդաղանքներ], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-140.

“Ein Nomadenfürst Mesopotamiens” (der Kurde Ibrahim Pacha) [Միջագետքի վրանարնակ իշխանը (Քուրդ Իբրահիմ փաշան)], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 65-70.

“Die neue Zeit” [Նոր ժամանակները], in: *Der Christliche Orient*, 12. Jg., Potsdam 1911, S. 24-29.

“Die Türkei und Armenien” [Թուրքիան և Հայաստանը], in: *Neue Schweizerische Zeitung*, 1. Jg., Nr. 104, 20.1919.

“Beobachtungen über Kriegskrankheiten in Mesopotamien” [Դիտարկումներ Միջագետքում տարածված պատերազմի հիվանդությունների մասին], in: *Die ärztliche Mission*, 10. Jg., Heft 2, 1919, S. 33-45.

"Aufteilung der Türkei" [Թուրքիայի մասնատումը], in: *Appenzeller Zeitung*, 1. Jg., Nr. 104, 20. 12. 1919.

"Allerlei Reiseerlebnisse" [Զանազան ճանապարհորդական արկածներ], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14.

"Reiseerlebnisse in Mesopotamien" [Ճանապարհորդական արկածներ Միջագետքում], in: *National Zeitung*, Basel Nr. 287-297, 1920.

Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges [Արյան և արցունքի երկրում. Տպավորություններ Միջագետքից համաշխարհային պատերազմի ժամանակ], Potsdam 1921.

"Letzter Bericht über das Spital in Urfa" [Մի վերջին զեկուցագիր Ուրֆայի հիվանդանոցի մասին], in: *Der Orient*, Potsdam 1925, S. 60-64.

"Letzte Erlebnisse in der Türkei" [Վերջին տպավորություններ Թուրքիայից], in: *Der Christliche Orient*, 2. Jg., Potsdam 1901, S. 136-14.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հանս-Լուկաս Քիդեր. ԶԱԿՈՒ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ՝ «ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ
ԵՐԿՐՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ. 5

Քյունցլերի ուզին դեպի ճգնաժամից ցնցված Թուրքիան 6
Հայերի ցեղասպանության ժամանակակից վկան. 12
Նոր մոտեցումներ և հուսալսարություններ 19
Սույն Հրատարակության ու նրա լրացումների մասին 21
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 23

ԶԱԿՈՒ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ. ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ.

Տպավորություններ Միջազգետից՝ աշխարհամարտի տարիներին
(1914-1918) 25

1. Պատերազմի սկիզբը 27
2. Դիվանագիտության հետքերով 32
3. Բռնագրավումներ 35
4. Մոսյլ հեռանկարներ 36
5. Օրհասական ժամեր 40
6. Աշխատանքային գումարտակների մաքրագործումը. 44
7. Օգոստոսի 19-ը 49
8. Տարագիրներ Հյուսիսից 53
9. Անդորր փոթորկից առաջ. 62
10. Մահվան սարսուռ 64
11. Գերմանական արդյունաբերական տարածքի գրավումը. 66
12. Ամերիկյան միսիոներական կայանը 68
13. Դիմադրության ջախջախումը 70
14. Անձնատուրություն 72
15. Հակոբ 74
16. Թուրքական խոստումներ. 75
17. Պարոն Լեսլիի մահը. 76
18. Ռազմադատական հետաքննություններ. 82
19. Տարհանում 84
20. Գլխացավանքներ. 87
21. Սփոփանք 88
22. Թուրքական որբանոց. 89

23. Դավաճաններ	90
24. Զանազան ապաստարաններ	91
25. Լուծարման հանձնաժողով	94
26. Բրիտանական հոգեզարույթյուն	96
27. Բժիշկ առանց վկայագրի	97
28. Գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի փակումը	98
29. Տեղահանումներից վերջինը	101
30. Կարապետ Գարադաշյանի ճակատագրի խաղերը	103
31. Քրդերի տեղահանումները	104
32. Ռազա	107
33. Զանազան փրկարար աշխատանքներ	112
34. Քնձոռու ձին	114
35. Կառապան էլիասը	117
36. Մարտիրոս	118
37. Գերմանա-թուրքական, թե՛ թուրք-գերմանական	120
38. Գերմանացիները Ուրֆայում	121
39. Դրամանիչը	125
40. Մնեղամթերքի գները	127
41. Լուսարաց	128
42. Ավերված Թաղամասը	133
43. Զանգի Հեյյուններ և այլն	136
44. Դավաճանի մաշը	138
45. Այի Ահսան փաշա	140
46. Բրիտանացիների ժամանումը	141
47. Հայաժանքի մի վերջին ապարդյուն փորձ	147
48. Օգնության արչավախմբի ժամանումը	148
49. Օղարավ Ուրֆայի վրա	149
50. Հաշվապահական հոգսեր	150
51. Շրջահայաց մահմեդականներ	152
52. Հրաժեշտ	153
53. Վերջաբան	160

ՎԵՐՋԻՆ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐԶԻԱՑԻՑ՝

[«Օրինթոս», 1925\7, գլ. 54-58, 1925\8, գլ. 59-64]. 165

[54.] Մեկ անգամ ևս Ուրֆայում	165
[55.] Լրտեսները	166
[56.] Հուզումներ Հայերի շրջանում	168
[57.] Արտազադթը	170
[58.] Բրև-ի-Դավո	171
[59.] Սոստովանություն	173
[60.] Պատահողմ	174

[61.] Սայլերի ամրոցը	176
[62.] Հույն որբերը Մալաթիայից	177
[63.] Թշնամուց բարեկամ	178
[64.] Ուրֆայի կայանի փակումը	180
ԹՈՒՐԹԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՆՈՐ ՓՈՒԼ	
[«Օրիենտ», 1928/5]	183
Կարմիր մաշիկի օգտին	
[«Քրիստոնյա Արևելքը», 1920]	189
Բազել. Շյոնբայնլթրասե 36, 26 ապրիլի, 1920 թ.	192
ՅԱԿՈՐ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐԻ. Մատենագրության ընտրանի	195

ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՑԼԵՐ

ԱՐՑԱՆ ԵՎ ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

**ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻԾ՝
ԱԵԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1918)**

**Վերահրատարակեց՝
ՀԱՆՍ-ԼՈՒԿԱՍ ՔԻՋԵՐ**

**Կազմի ձևավորումը՝ Դ. Սաքայանի
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Գ. Մանուկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բզոյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան**

**Համակարգչային չարվածքը՝ Մարո Մանավեանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Մարո Մանավեանի,
Աննա Աղուզումցյանի**

**Ստորագրված է տպագրության՝ 01.11.2011 թ.
Ձափսը՝ 60x90 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 11.5 մամուլ.
տպագր. 12.5 մամուլ + 10 էջ ներդիր = 11,6 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 64:**

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52